नं॰ १४५ (ख)
घ

काशिका वृत्तिः
पत्राणि १४१

घ नं. १४५ ख

नाशिला वृति

पत्राणि १४५ - १७१

गराग अग्रमन् कूट मालिन तीर्थ अगालि विरत विकार नाभि का संकाशादि ।
बलादिभ्यो य; प्रत्ययो भवति बल्य: कुल्य: बल कुल तुल उम डुल वन कु
ल वनादि; पक्षादिभ्य: फक प्रत्ययो भवति पाक्षायण: तौषायण: पक्ष तुष
अण्ड कम्बलिक चित्र अस्ति स्वन पथिन् पन्था च कुम्भ सीरक सरक सकल सल लोम
न् लोमन् हंसक कंडक अलिबिल पक्षादि; कर्णादिभ्य: फिञ् प्रत्ययो भवति क
र्णायनि: वासिष्ठायनि: कर्ण वासिष्ठ अर्क लुषा द्रुपद अनडुह पांच
जन्य स्थिरा कुलिश कुम्भी जव जीव [illegible] कर्णादि; सुतंगमादिभ्य इ
ञ् प्रत्ययो भवति सौतंगमि: मौनिचित्ति: सुतंगम मुनिचित्त विप्रचित्त महा
पुत्र श्वेत आदिक शुक्र विग्र वीजवापिन् श्वन् अर्जुन अजिर सुतंगमादि;
प्रगद्यादिभ्यो ञ्य प्रत्ययो भवति प्रागद्य मागद्य प्रगदिन मगदिन कलिन आबाडे
व चूडार मोजार कोविदार प्रगद्यादि; वराहादिभ्य कक् प्रत्ययो भवति वाराहक
पालाशक वराह पलाश शिरीष पिनद्ध स्थूण विदग्ध विजग्ध विभग्न वाहु
खदिर शर्करा वराहादि; कुमुदादिभ्यश्च ठक् प्रत्ययो भवति कौमुदिक कुमुदिक
कुमुद गोमठ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मली कुंडल मुनिस्थूल कूट मधु
कर्ण कुमुदादि शरीबन्धौ पूर्वं कुमुदादिषु कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते ओम
र्णिका पिलन्दु इष्यते न स्वतन्त्राणि दिषु दर्भो नाम लुग् भवति तथा चौक्त गिरीवा
मदुरभवो भीम: श्रीसीबस्तम्ब वनं श्रीसीबवनमिति जनपदे लुप् देशे तन्नाम्नी
ति चतुरर्थिक: प्रत्ययो भवति तस्य देशविशेषे जनपदे अभिधेये लुप् भवति ग्रा
मसमुदायो जनपद; पंचालानां निवास: जनपद; पंचाला: कुरवो मत्स्या: अंगा:
मगधा: वंगा: सुह्मा: पुण्ड्रा: इह कस्मान्न भवति उदुम्बरा अस्मिन्न सन्ति औदुम्बरो जन
पद: वैदिशो जनपद: इति तन्नाम्नीति वर्त्तते न चात्र लुब् वर्त्तते तन्नामधेयं भवति व
रणादिभ्यश्च वरणाद्य इत्येवमादिभ्य अजनपदार्थ अस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुप् भव

ति राजनपदार्थः । आरम्भः । वेरणा नाम दूरभवं नगरं वरणाः । शृङ्गी ग्रामलयां च
कारेणानुक्तसमुच्चयार्थः । आकृतिगणो नाम स्वबोधयति कटुकवदर्या अदूर
का भवो ग्रामः । कटुकवदरी शिरीषाः । कांची वरुणाः । पूर्वौ गोदौ आलिंगायनः । प
शि ली शृङ्गी ग्रामलयः । सेदाल्वं जालपदा माथुरा उज्जयनी गया मद्राशिला उत्तु
ग्रो कृत्या शर्करायाश्च शर्कराशब्दाच्चातुर्थिक स्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य वालु
१४२ भवति वा ग्रहणं । किं यावता शर्कराशब्दः कुमुदादिषु वराहादिषु च पठ्यते तत्र
पाठसामर्थ्यात् प्रत्ययस्य वचो श्रवणम् विप्रतिषेधं नाहि ज्ञापयति शर्कराशब्दे
१५१ दौत्सर्गिको भवति तस्यायं विकल्पितो लुबिति शर्करा शर्करं गुणपाठाच्चश्रवे
णोत्तरसूत्रविहितो चङ्गौ प्रत्ययो तद्विषयरूपाणि भवन्ति शर्करा शार्करं शर्क
रकं शार्करकं शार्करिकं शार्करीयं वक्ष्येच शर्कराशब्दान्तठच्छ प्रत्ययो प्रत्ययो
भवतः चातुरर्थिको यथासंभवमर्थसंबंधः । शार्करिकं शार्करीयं नद्यां मतुप् नु
द्यां मभिधेयायां मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । तन्नाम्नो देशस्य विशेषणं नदी
उदुंबराः सन्ति यस्यां नद्यां उदुंबरावती मशकावती वीरणवती पुष्करावती इक्षु
मती द्रुमती इत्येवमादि भवति भागीरथी भैमरथी मनुवंतस्य मत्वा मध्वे यच्चोत्
मध्वादिभ्यश्च मधुरूपि वमादिभ्यः शब्देभ्यो मतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । अन
द्यर्थ आरम्भः । मधुमान् बिसवान् मधुविसस्थाने कृष्टिक्षुद्रवेणु जम्बु कर्कन्धु । शमीक
रीर हिम किशरा शर्पणा मरुच्च दार्वाकक्षुरद्रवृक्षि तक्षशिला शक्ति आसंदी आसु
तौ शिला का आमिधी खडा वेटा मध्वादिः । कुमुदनडवेतसेभ्यो डमतुप् कुमुदनडवे
तस इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो डमतुप्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । कुमुद्वान् नड्वान्
वेतस्वान महिषाच्चेति वक्तव्यं महिष्मान्नाम देशः । नडशादाड्ड्वलच् नडशादाभ्यां
भ्यां ड्वलच प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः यथासंभवमर्थसंबंधः । नड्वलं शाद्वलं शि
खायावलच शिखाशब्दान्वलच्प्रत्ययो भवति चातुरर्थिकः । यथासंभवमर्थ

संवंधः। कूलावलं नाम नगरं मनुष्यकरणेपि शिखयावलचं च। इत्याति तदन्तानां

ग्रंवचनं उत्करादिभ्यश्छः। उत्कर इत्येवमादिभ्यः छः प्रत्ययो भवति उत्करीयं

संफलीयं उत्कर संफल पिप्पल पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण सुपर्ण ख

लाजिन इड अग्नि तिक कितव आतप अनेक पलाश तृणवर्ण पिचुक अश्वत्थ काश

क्षुद्र भस्त्रा विशाला अवरोहित गर्त शाला अन्य जन्य अजिन मंच चर्म

न् उत्क्रोश क्षान्त खदिर शूर्पणाय नेचनका निशान्त वृक्ष इंद्रवृक्ष आर्द्रवृक्ष

उत्करादिः नडादीनां कुक्च नड इत्येवमादीनां कुगागमो भवति छश्च प्रत्यय

श्चातुरर्थिकः। यथासंभवमर्थसंबंधः। नडकीयं प्लक्षकीयं नड प्लक्ष बिल्व वेणु

वेत्र वेतस तृण इक्षु काष्ठ कपोत क्रुंचायाह्रस्वत्वं च तक्षन्नलोपश्च

तक्षकीय शेषे शेष इत्यधिकारोयमितऊर्ध्वं प्रत्ययो नुवृत्तं स्मिन् शेषाम। क्रुंचकीयं

ते वेदितव्याः। उपयुक्तादन्यः शेषः। अपत्यादिभ्यश्चातुरर्थिपर्यंतेभ्यो न्योर्थः शेषः। सशेषः

तस्येदं विशेषा ह्यपत्यसमूहादयः तेषु घादयो मा भूवन्निति शेषाधिकारः। क्रिय

ते किंच सर्वेषु जातादिषु घादयो यथा स्युः रंगेणेवार्षीदेरुनेन संबंधेन कु

तार्थानाविज्ञाचीति साकल्यार्थं शेषवचनं वद्यपि राष्ट्रावारपाराद्घखौ सो राष्ट्रियः

अवारपारीणः। शेष इति लक्षणं चाधिकारः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्दः

दासनो रसः। स्पर्शनः स्पर्शः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्णः औलूख

लो यावकः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटं। चतुर्दश्यां दृश्यते

चातुर्दशं रक्षः। राष्ट्रावारपाराद्घखौ राष्ट्र अवारपार इत्येताभ्यां घ ख

इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। राष्ट्रियः। अवारपारीणः। विगृहीतादपीष्यते अवारीणः।

पारीणः विपरीताच्च पारावारीणः। प्रकृतिविशेषोपादानमात्रेण तावत्प्रत्ययो

भवति तेषां तु जातादयो र्थाः। समर्थविभक्तयश्च पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ग्रामाद्यखञौ

ग्रामस्मा चात्य खञ् यञ्जौ तौ प्रत्ययो भवतः; ग्राम्या; ग्रामीणा; कत्र्यादिभ्यो ढकञ् कात्रे
इत्येवमादिभ्यो ढकञ् प्रत्ययो भवति कात्रेकेया; डौमेयको; कात्रेय डौमे युस्कार पुष्कल
मोदन कुम्भी कुण्डिन नगर माहिष्मती वर्मती चाजि भक्ति ग्राम उख्या कुल्याद्यु यलो पश्च
कत्र्यादि; कुलकुक्षि ग्रीवाभ्यश्श्वास्यलंकारेषु कुलकुक्षि ग्रीवाभ्यो यथा सं
ख्यं श्वन् असि अलंकार इत्येतेषु जातादिष्वर्थेषु ढकञ् प्रत्ययो भवति कौलेय
को भवति. श्वा चेत्को लेयः; कौक्षेयको भवति असिश्चेत् कौक्षेयकः; ग्रैवेयको भ
वति नादेयं माहेयं पूर्वनगरीत्याको त्रय प्रत्यये पौर्वनगरेयं कोचिन्नु पूर्वनगरीत्य
र्त्वति विछेदेषु च प्रत्ययं भवति पौरेयं वानेयं वानेय गौरीयं इति तदुभयमपि दर्शन
प्रमाणं नदी मही वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी काशकारी खादिरी पूर्वनगरी पावा
मावा साल्वा दाल्वा वासीनकी वडवायाकृषे दक्षिणा पश्चात्पुरस्त्यक् दक्षिणापश्चात्पुर
सस्त्यक् तेभ्यः; त्यक् प्रत्ययो भवति गौषिका; दाक्षिणात्यः; पाश्चात्यः; पौरस्त्यः; कापिश्याः
ष्फक् कापिश्या ज्ञाताद्यर्थे ष्फक प्रत्ययो भवति गौषिकः; प्रकारोऽर्थे; कापिशायन
मधु कापिशायिनी द्राक्षा वाह्लीक पद्धिभ्यश्चेति चकारस्य वाह्लायनी ओदनयिनी पा दीयनी
रङ्कोरमनुष्ये ण् रङ्कु शब्दात् अण् प्रत्ययो भवति च कौरङ्कवो गौः रङ्कवो बलिका; अमनुष्ये मे
येऽङ्का कायो गो; राङ्कवायणो गोः अमनुष्य इति किं राङ्कवो मनुष्यः; नद्यां चर्मकृत्याद्यः; क
च्छादिभ्यश्च प्रत्यये तत्र मनुष्यस्थयोर्वुञिति मनुष्ये पचत्वात्सुवन्त्रे च भवि तत्काच्छ
दिष्व च प्रत्ययात् अमनुष्यो विभिः किं मनुष्यप्रति बेध तत्र एरा दर्शनच ते
दु चेत तत्र वाच्यं मनुष्यप्रति बिर्ग्रा किं न दिशा मनुष्यप्रति बेधेन अ एवा दर्शनच अ

कौ श्रि का

१४२

रुच्यते नेतायं मनुष्यप्रतिषिद्धः किं तर्हि नञ्वयुक्तन्याये न मनुष्यसदृशे प्राणिनि प्र
तिपत्तिः क्रियते गौकवार्कं बलद्भाति फलं न भवति विशेषविहिते न च प्रकोणोप
धामाभूत् अयणग्रहणामपि क्रियते शुद्ग प्रागुदक्प्रतीचो यत् । दिक्प्राच अपाच
उदचू प्रतिचू इत्येतभ्यो यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः दिक्यं प्राच्यं अपाच्यं उदीच्यं प्रती
च्यं अव्ययात्त्यप् कालवाचिनः परस्मात् ङ्क्रूले भवता प्राक्तन कंथायाष्ठक् कथा
त्तु काठञ्ठक्प्रत्ययो भवति शैषिकः कांथिकः वर्णौ वुक् कंथाया इत्येव वर्णौ या कंथा तत
स्याः वुक्प्रत्ययो भवति ठकोपवादः वर्णुर्नाम नदस्तस्य समीपो देशो वर्णुः तद्विष
यार्थवाचिनः कंथात्तु वा तु न अयं प्रत्ययः यथादिजातं हिमवत्सु कांथकं अव्यया
त्त्यप् अव्ययात्त्यप्प्रत्ययो भवति शैषिकः अमेहक्कतसित्रेभ्यः त्यब्विधि योऽव्यया
त्स्मृतः अमात्यः इहत्यः क्वत्यः ततस्त्यः तत्रत्यः परिगणनं किं परित्राः पारलः अ
व्ययो नाम सात्रेदिलोपः वृद्धात्तु च्छो भवति आरातीयः त्यपने ध्रुवे ध्रुवमिति त्यप् निसो
गते वर्णाश्रमेभ्यः निष्ठः चांडालादिः आविः त्ल्कात्तु त्यपुप्रत्ययो भवति आविष्ट्यो
वर्द्धते आरण्यपन्थोव क्तव्यः आरण्या सुमनसः दूरात्तु एण्यः दूरेभ्यः पथिकः औत्तरा
पाहः औत्तराहः ऐषमो ह्यः श्वस् सोऽन्यतरस्यां ऐषमस्य ह्यस् श्वस् इत्येतेभ्यो अन्यतरस्यां
त्यप्प्रत्ययो भवति शैषिकः ऐषमस्त्य ऐषमस्तनं ह्यस्त्यं ह्यस्तनं श्वस्त्यं श्वस्तनं श्व
स्तु छोति ह्य अपि तनीयो भवति शौवस्तिकं तीरूप्योत्तरपदादञ्ञौ तीरोत्तरपदात्
रूप्योत्तरपदात्तु च प्रातिपदिकात् यथासंख्यं अञ् ञ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ अणोप
वादौ काकतीरं पाल्वलतीरं पाल्वलतीरं रूप्योत्तरपदात् नाकरूप्य तीररूप्यात्
दितिः नोर्मकं वकुच प्रत्यय यथा पुनान्यां भूत बाकुरूप्यं अणेवमूर्वि शेषः मुनिदिकरु व
पदादसंज्ञायां न अ संज्ञायामिति प्रकृतिविशेषणादिकपूर्वपदात्मातिपदिकात्
संज्ञा विषयात्तृञः प्रत्ययो भवति शैषिकः अणपवादः पौर्वशालः दाक्षिणशालः

आपरशालः। असंज्ञायामिति किं। पूर्वेषुकामशमः। दिक्संख्ये संज्ञायामिति समा
सः। प्राचां ग्रामनगराणां इत्युत्तरपदवृद्धिः। पदग्रहणं स्वरूपविधिनिरासा
र्थं माद्रेभ्योऽञ्। दिक्पूर्वपदादित्येव दिक्पूर्वपदादित्येव दिक्पूर्वपदात् मद्रश
ब्दात् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। दिशोऽमद्राणामिति पदवृ
द्धिरेव उदीच्यग्रामाद्बह्वचोऽन्तोदात्तात्। दिग्ग्रहणं निवृत्तं। उदीच्यग्राम
वाचिनः प्रातिपदिकात् बह्वचः अन्तोदात्तात् अञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः।
शैवपुरं माडलपुरं। उदीच्यग्रामादिति किं। माथुरं। बह्वच इति किं। धजीधाजं। अन्तो
दात्तादिति किं। शार्करधानं शार्करीधानं शौक्लोलिस्वरेणाधानशब्दः उदात्तः। प्रस्थोत्तर
पदपलद्यादिकोपधादण्। प्रस्थोत्तरपदात् पलद्यादिभ्यः ककारोपधाच्च प्रातिपदिका
त् अण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः। माहकीप्रस्थः। माह
कीप्रस्थः। पलद्यादिभ्यः। पालदः। पारिषदः। ककारोपधात्। प्रातिपदिकात् अण् प्रत्य
यो भवति शैषिकः। उदीच्यग्रामलक्षणस्याञोऽपवादः। माहकीप्रस्थः। माहकीप्रस्थः।
पलद्यादिभ्यः। पालदः। पारिषदः। ककारोपधात्। नैलीनकः। वैयासकः। पलद्यादिषु
योवाहीकग्रामः। तत्र। तस्य ठञ्ञिठौ अपवादः। यथा गोष्ठीनैकेतीति गोमतीशब्दः। पलद्या
दिषु नोपधात्। प्राचामिति वृद्धेऽपवादः। वाहीकग्रामः। कोपधोऽपि पुनः। पठ्यते पदस्थ्या
धितुं अणोऽग्रहणं बाधकबाधनार्थं पलद्यादिषु त्रिगर्तादि यकुल्लोमनूबद्धे रोमकः कालकूट
पटच्चर वाहीकः कलकूटीमलकीटः। कमलकीटकमलभिदा कमलकीकरा बद्धकी
गोष्ठीनैकेतीपवित्रा शूरसेनगोमतीउदपान पलद्यादिकाणादिभ्यो गोत्रे गोत्रमि
त्युत्तरपदाचे न चप्रकृतिविशेषणं किं तर्हि सर्वधने कण्वादिभ्यो गोत्रे। गोत्रप्र
त्ययो विहितः। तदन्तेभ्य एवाण् प्रत्ययो भवति शैषिकः। इस्यापवादः। काण्वाच्छात्राः। गौकक्ष्याः।
गोत्र इति किं। कण्वो देवता अस्य काण्वं। तस्येदं काण्वीयं गाणादिग्रहणं धातवः। इह
च गोत्रइत्येव गोत्रे यः इञ् विहितः। तदन्तात् प्रातिपदिकात् अण् प्रत्ययो भवति शैषि

कः। छस्यापवादः। दाक्षाः। ग्लाक्षाः। मौदकाः। गोत्र इत्येव सौतंगमेरिदं सौतंगमीयं
नद्यां च। प्रातिपदिकानुवादाच्च भरत गोत्रादित्ततोऽनु प्रत्ययो न भवति पूर्वेणात्रा
पः। प्रातिविध्यते नैकृीयाः। पौष्करीयाः। च इति किं पन्नगाराः। प्राच्यभरतेष्विति किं दा
त्ताकाजीयाः। इति कथमुदाहृतं यावतां कानुपादिभ्यः ठञ्ञि गर्गो भवितव्यं नैतदस्ति
देशवाचिनः। काशिनूकस्य तत्र ग्रहणं वेदिशूद्रेन साहचर्यात् गोत्रानुवृत्ता छमेव
वभवति ज्ञापकादत्र प्राच्यग्रहणं भूतग्रहणं न भवतीति स्त्रियां न भरतानामु
पादानं कृतं वृद्धात् छः। गोत्र इति नानुवर्त्तते सामान्येन विधानं वृद्धात्प्रातिपदिकात् छ
प्रत्ययो भवति शैषिकः। गार्गीयः। वात्सीयः। शालीयो मालीयः। अणोपवादः। अव्यय
तीरकूलोत्तरपदोदीच्यग्रामकोपधविधीनपरत्वात् बाधते भवतष्ठक् छसौ वृद्धादितो
वभवेतां ज्ञापकात् वृद्धात् ठक् छसौ इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। शैषिकौ ठस्यापवादौ सकारः
पदसंज्ञार्थः। भवतः। त्यदादिचानूवृद्धसंज्ञा भावकः। भवदीयः। अव्ययात्तु भवतः। शत्रु
रोवभवति भावतः। काशादिभ्यः ठञ्ञि ठौ काशि इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः ठञ्ञिठ इत्येतौ प्रत्ययौ
भवतः। शैषिकौ इकार उच्चारणार्थः। ञकारएकोभयत्र विपर्ययचलदेजो नुबंधः। स्त्रीप्रत्य
ये विशेषः। काशिकी काशिका चैदिकी चैदिका वृद्धादित्येवानुवर्तते येच वृत्ता। पत्तने
न चनप्रमान्यान्नेभ्यः। प्रत्ययविधिः। देवदत्तः। शूद्रः। पत्तने तस्याः एङ्प्राचां देशे। इति वृद्ध
संज्ञा देवदत्तकाः। वाहीकग्रामस्य तु नास्ति वृद्धिसंज्ञा देवदत्तः। कथं माध्यमोदाहृतं वा नाम
धेयस्य वृद्धसंज्ञा वेदितव्या देवदत्तीया देवदत्ता इति यावता वृद्धिसंज्ञा पक्षे कानुपादि
त्यानु ठञ्ञि छ भवितव्यमायति वा नामधेयस्येति व्यवस्थित विभाषेयं साहे कात्ते
भ्यो भवति ठञ्ञिठौ न भवति काशि चेदि संज्ञात संवाह अच्युत मोदमान शकुला दशाति
कपूर्व नाम समुद्रि रण्य करण गोधा शन मौलिक मौजि किंत्वादिदमः। सेवमित्र देवदत्त सा
धुमित्र कत्ता दाशग्राम सौधवना [illegible] उपराज सिंधुमित्र देवराजत्रा

१५५

पदादि पूर्वपदात् कालांतकात् आपत्कालिकी आपत्कालिका ऊर्ध्वकालिकी ऊर्ध्व
कालिकी तत्कालिकी तत्कालिका वाह्लीकग्रामेभ्यश्च वृद्धादित्येव वाह्लीकग्राम
वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः शैषिकौ छस्यापवादौ नूपुरकालिकी नूपु
कालिका मौचयविकी मौचयविका विभाषोशीनरेषु वृद्धादिति वर्त्तते वाह्लीकग्रामे
भ्य इति च उशीनरेषु ये वाहीकग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विभा
षा ठञ्ञिठौ प्रत्ययौ भवतः आह्वजालिकी आह्वजालिका आह्वजलीया सौदर्श
निकी सौदर्शनीया सौदर्शनिका ओर्देशे ठञ् वृद्धादिति नानुवर्त्तते उत्तरसू
त्रे पुनर्वृद्धग्रहणात् उवर्णान्तद्देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति शै
षिकः नैषादः कर्षुकः शैवरजम्बुकः कोण इति कस्य देश इति किं पटोश्छात्राः पट
वाः ठञ्ञिठ्प्रकरणे ठञ् केवलस्यानुवृत्तिर्न लभ्यते वृद्धात् ठञ् ग्रहणं कृतं वृद्धात्
चौ ओर्देशे इत्येव उवर्णान्तान् वृद्धात्प्राग्देशवाचिनः प्रातिपदिकात् ठञ् प्रत्ययो भवति
शैषिकः आढकः जम्बुकासाकः जम्बुकनाविनः वास्तुकः पूर्वेणैव ठञ् सिद्धे नियम
मार्थं वचनं वृद्धात्प्राग्देशवाचो आवृद्धान्न भवतीति मल्लवास्तु मल्लवास्तवः धन्वयोपधा
द्वुञ् वृद्धादिति वर्त्तते देशे इति च धन्ववाचिनो यकारोपधात् च देशाभिधायिनो वृद्धा
त्प्रातिपदिकात् वुञ् प्रत्ययो भवति धन्वनामरुदेशवचनं ऐरावतकः ऐरावतकः कोप
धात् सांकाश्यकः काम्पिल्यकः प्रस्थपुरवहान्ताच्च वृद्धादित्येव देश इति च अन्तग्र
हणं प्रत्येकमभिसंबध्यते प्रस्थपुरवहान्तेभ्यो वृद्धदेशवाचिनः प्रातिपदिकान्नु
वुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः छस्यापवादः मालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः पैलुवह
कः फाल्गुनीवहकः पूर्वेणैव सिद्धे यकारोपधलक्षणत्वात् सूत्रे पूर्वेणैव सिद्धे सप्राग्देशे इति
रणं रोपधेतोः प्राचां वृद्धादित्येव देश इति च प्राग्देशवाचिनः रोपध

का
का

१५५
155

धादीनां तच्छब्दप्रादेशवाचिनो वृद्धान्नवुञ्प्रत्ययो भवति यौधिकाः छस्यापवा
दः पाटलिपुत्रकाः ऐतिचाक्रिकाः इतिः वृत्त्यपि काकन्दी काकन्दकः माकन्दी मा
कन्दकाः प्राचामिति किं दात्तिमित्रीयः तपरकरणं विस्पष्टार्थं जनपदतदवध्योश्च
वृद्धादित्येव देशादिति च तद्विशेषणं जनपदतदवधी वृद्धो जनपदवाचिनस्तदव
धिवाचिनश्च प्रातिपदिकाद्वुञ्प्रत्ययो भवति यौधिकाः छस्यापवादः अभिसारकाः
आदर्शकाः जनपदावधेः वृत्त्यपि औपुष्टकाः श्यामायनकाः जनपदावधिरपि जनपद एवम्
र्यते नगरम्; किमर्थं तर्हि त्रिगर्तषष्ठकाः गर्त्तोत्तरपदात् छं बाधित्वा वुञेव जन
पदावधिर्भवति त्रैगर्तकाः अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् जनपदतदवध्योरि
त्येव अवृद्धात् वृद्धाच्च जनपदतदवधिवाचिनश्च बहुवचनविषयात्प्रातिपदि
काद्वुञ्प्रत्ययो भवति यौधिकः अणश्छयोरपवादः अवृद्धात् जनपदात् तावत्
आङ्गाः वङ्गाः कालिङ्गाः आङ्गकाः वाङ्गकाः कालिङ्गकाः अवृद्धात् जनपदावधेः अज
मीढाः अजक्रन्दाः आजमीढकाः आजक्रन्दकाः वृद्धात् जनपदात् दार्वाः काववाः दा
र्वकाः काववकाः वृद्धात् जनपदावधेः कालञ्जराः वैकालिञ्जराः कालिञ्जरकाः वैकु
लिञ्जराः विषयग्रहणमन्यत्राभावार्थं जनपदैकदेशो बहुत्वे मा भूत् वार्त्तनैकः अ
पिग्रहणं किं यावता वृद्धात् पूर्वेणैव सिद्धः तत्र कौडिन्यन्यायेन बाधा मा विज्ञायी
ति समुच्चीयते यावता वृद्धात् पूर्वेणैव सिद्धं तत्र कौडिन्यन्यायेन बाधो मा विज्ञा
यीति समुच्चीयते कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तोत्तरपदात् देशे इत्येव उत्तरपदं प्रत्येकमभि
संबध्यते कच्छाद्युत्तरपदात् देशवाचिनः प्रातिपदिकात् वृद्धाच्च वृद्धाच्च वुञ्प्रत्य
यो भवति यौधिकः छाणोरपवादः भारुकच्छकः काण्डाग्नकः वैभुजाग्नकः ऐडवक्त्रकः
सैन्धुवक्त्रकः बाहुगर्त्तकः चाक्रगर्त्तकः धूमादिभ्यश्च धूमादिभ्यो देशवाचिभ्यः प्राति
पदिकेभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति यौधिकः अणादेरपवादः धौमकः खाण्डकः पार्श्वयनकः
क्वापि चनते तस्य योपधत्वादेव वुञि सिद्धे [illegible] पदेशार्थं ग्रहणं विदेहानं

१५६

नावयोर्जनपदलक्षणे कुत्सिसिद्धे देशार्थे; पाठः। विदेहानां क्षात्रियाणां स्वर्वे देशि
कं ज्ञानत्रिकं समुद्रेनाव; पठ्यते तस्य नाविमनुष्येच वुर्तिष्यते सामुद्रिका
नो; सामुद्रिको मनुष्य; अत्र न भवति; सामुद्रजलमित्रि धूमखंडं शूगादनमनु
का नायनं; पंडायनस्थाला माण्डकस्थली चौपस्थली माषस्थली राजस्थली शूद्र
शि शूद्र सात्रासारभद्रास्थली समुद्रकूल गात्रकूल आजीकूलडा हावाः आपाव; मे
रुयवर्बरचचेगर्भविदेह; ज्ञान त माजर पाचे यचौ शुष्मिष्यमित्रबली सुरा
ष्ट्रीधार्तेराष्ट्री अवजाता तीर्थकूल सौवीरेषु समुद्रान्नाविमनुष्येच समुद्रकुक्षि;
१८६ अजरसीपद्वीप अरुणा उज्जयिनी दक्षिणपथ सकेत नगरानुकं हसनप्रावीणेय;
१५६ नागरकुवाक्कु अथ जय यो भवति शूविकः; हस्तिनेप्राचीर्पथा; गात्रेपवाक्लिद्धसु
र; इक्षु नगरे मनुष्येण संभाविवाजु एतन्नगरके चौराकिनानगरका भवति के
नेपाले। चित्राचैव मनोनेत्र त्रिकाकृयेषु इक्षुनगरे मनुष्येण संभाव्यते एतन्नाग
रके प्रावीणा किनागरका भवति हस्तिनप्रवीणेयामिति किं नागरा; ब्राह्मणाः क
श्योदिषु तु संज्ञा भावेन साहचर्यात् संज्ञा नगर पठ्यते तस्मिन्नागरके यमित्रि पातु
दाशार्थ आरणापानु मनुष्ये अरण्यापकावा कुस्य त्यचो भवति छौविकः; मनुष्ये सिधये
डोपसंख्यानि केम्यण स्यापवादो; अरणापको मनुष्य पथ्यध्याय न्याय; विहारमनु
ष्य हस्तिछिनि वक्कवें आरणापकः पंथा; आरण्यको ध्याय; आरण्यको न्याय; आर
ण्यको विहार; आरण्यको मनुष्य; आरण्यको हस्ती वा गोमयेषु; आरणापा; आरणापको
गोमया; एतद्विति किं आरणापा; पशवः। विषो कुरुयुगंधराभ्यां कुरुयुगंधरं क्षेत्य
ताभ्यां विभाषा वुञ्त्यचो भवति भौविकः; कौरवकयो गांधरकं कौरवं; यौगं
धरं; जनपदावेतो ताभ्यामवृद्धाद पीति नित्ये वुत्रि प्राप्ते विकल्प उच्यते कुरु
नाव; कच्छादिषु पिपठयते तत्र वचना दण्विभविष्यति सेना युगंधरास्येवि
माषा मनुष्यं तत्स्थे मो सकुरुनुवाक्तियोरक वुञ्प्रत्ययो भवति कौरवका

मनुष्यः कोद्रवकमस्य हसितं जल्पितमिति मद्रवृज्योः कन् मद्रवृजिभ्यां कन्प्रत्य
यो भवति शैषिकः ; जनपदवुञोऽपवादः ; मद्रेषु जातः मद्रकः ; वृजिकः ; कोप
धादणु देशे इत्येव ककारोपधात् प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति शैषिकः ; ज
नपदवुञोऽपवादः ; अन्यत्र जनपदेषु त्यापूर्वाणे कोपधादणसिद्ध ऋषिकेषु
जातः आर्षिकः ; माहिषिकः ; अणुग्रहणं उत्तरार्थं तदाविषयार्थं स्यात् इक्ष्वाकुजा
तः ; कच्छादिभ्यश्च देशवाचिभ्यः ; प्रातिपदिकेभ्योऽण्प्रत्ययो भवति शैषिकः ; वुञो
ऽपवादः ; काच्छः ; सैंधवः ; वार्णवः ; कच्छ शब्दोऽनबहुवचनविषयः ; तस्य मनु
ष्यतत्स्थयो वुञ्‌ वक्ष्यते ; पाठः ; निजपदकन्‌ ऽपठ्यते तस्य कोपधत्वादेवाणि सि
द्धे ग्रहणमर्थं मुत्तरार्थं कच्छ सिंधु वर्णु माधार मधुमत् कंबोज कश्मीर साल्व कुरु
अणु रंकु द्वीप अनूप अजवाह विजापक कुलून इति मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्
कच्छादिभ्य इत्येव मनुष्ये मनुष्यस्थे च जातादौ प्रत्ययार्थे कच्छादिभ्यो वुञ् भवति
अणोऽपवादः ; काच्छको मनुष्यः ; काच्छकमस्य हसितं जल्पितं काच्छका चूडा सैंध
वको मनुष्यः ; सैंधवकमस्य हसितं जल्पितं सैंधविका चूडा मनुष्यतत्स्थयोरि
ति किं काच्छो गौः ; सैंधवो वार्णवः ; अपदातौ साल्वात् ; साल्व शब्दः कच्छादिषु पठ्यते
तत ; पूर्वेणैव मनुष्यतत्स्थयोर्वुञि सिद्धे नियमार्थं वचनं अपदातावेव मनुष्ये
मनुष्यस्थे साल्व शब्दाद्वुञ्प्रत्ययो भवति साल्वको मनुष्यः ; साल्वकमस्य हसितं
जल्पितं अपदाताविति किं साल्वः पदातिर्व्रजति गोयवाग्वोश्च गवि यवाग्वां च
जातादौ प्रत्ययार्थे साल्व शब्दाद्वुञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः कच्छाद्यणोऽपवादः सा
ल्वको गौः ; साल्विका यवागूः ; साल्वमन्यत् ; गर्तोत्तरपदाच्छः ; देश इत्येव गर्तोत्तरपदात् देश
वाचिनः प्रातिपदिकात् छप्रत्ययो भवति शैषिकः अणोऽपवादः ; वाहीकग्रामलक्षणस्य
प्रत्ययस्य परत्वाद्बाधनं वृकगर्तीयः श्रृगालगर्तीयः उत्तरपदग्रहणं बहुचपूर्वनिरासा

का
शि

१५६

ॐ वा कुरुगर्त्त गाहादिभ्यश्च गहइत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः छप्रत्ययो भव
ति शैषिकः गाणपवादः गहीयः अन्तस्थीयः देशाधिकारेपि संभवापेक्षो विशे
षणं न सर्वेषां मध्यमध्यमं चाणपरणो इति पठ्यते तस्यापमध्यमं मध्याच्छप्रत्यय सं
नियोगेन मध्यमस्याम् प्रत्ययेन मध्यमीयाः चरणाद्धर्मवत्ययोर्णो भवति माध्यमा इति
तदेतद्विशेषप एवस्य यते पृथिवी मध्यस्य मध्यममभावः चरणात्सम्बन्धेनाभिवास
१८७ लक्षणेति चमुखपार्श्वतसोर्लोपः मुखतीयः पार्श्वतीयः ऊकुजस्य परस्य च ज
१५। नकीयः परकीयः ददेवस्येति वक्तव्यम् देवकीयः वेणुकादिभ्यश्छण् आकृतिग
णोयं वेणुकीयः वैत्रकीयः ओत्तरपदकीयः प्रास्थीवयः माध्यमकीयः गहअन्त
स्थो सम विषम मध्यमध्यमं चाणाचरणे उत्तम अंग वंग मगध पूर्वपक्षापर
पक्षाधमशाखा उत्तमशाखा समानशाल एकग्राम एकवृक्ष एकपलाश इष्वग्रइष्वनी
कवत्स्य देवीकामद्गस्य आगयनिः कावेरणिः शौङ्गिः आसुरि आहिंसि आ
मित्रि व्याडि वैदजि भौजि आध्यश्वि आनृशंसि सौवि पिङ्गि आग्निशर्मि देव
शर्मिः औवि आरटकि वाल्मीकि क्षेमवृद्धि उत्तर अन्तर मुखपार्श्वतसोर्लोपः एक
तीयः पार्श्वतीयः जनपरयोः कुक्च स्वकीयः जनकीयः परकीयः देवस्य च देवकी
यः वेणुकादिभ्यश्छण् प्राचीकरणम् देशइत्येव तद्विशेषणं ग्रामादुत्पन्नप्राग्देशावा
चिनः कटादेः प्रातिपदिकात्छप्रत्ययो भवति शैषिकः अणोपवादः कटनगरीय
कटघोषीयः कटपल्वलीयः राज्ञः कच्च संभवति देशाधिकारात्तिविशेषणं राज
कः कारश्चादेशो भवति छश्च प्रत्ययः राजकीयः आदेशमात्रमित्येके विकल्पप्रत्य
यस्यैव प्रयोगे सिद्धः वृद्धादकेकान्तखोपधात् देशइत्येव वृद्धात्प्रातिपदिकाद्विनैः

न्तात् अक इक इत्येवमन्तात् खकारोपधाच्च प्रातिपदिकान्नुञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः कोप
धलक्षणस्याणोपवादः वाहीकग्रामलक्षणस्य च प्रत्ययस्यापवादः प्राचामि
ति च अकोऽणान्तान्नु आरीहणकीयं द्रौघणकीयं मनुकीयं इकारान्तान्नु आश्वपथिकी
यं शाल्मलिकीयं खोपधान्नु कौटिशिखीयं आयोमुखीयं अकेकान्तग्रहणे कोप
धग्रहणं सौसुकाद्यर्थं सौसुकीयं एवेणकीयं कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तर
पदात् देश इत्येव वृद्धादिति च कन्थाद्युत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धात् प्रातिपदि
कान्नु छ प्रत्ययो भवति शैषिकः वाहीकग्रामादिलक्षणस्यापवादः
दाक्षिकन्थीयं माहकिकन्थीयं दाक्षिपलदीयं माहकिपलदीयं दाक्षिनगरीयं
माहकिनगरीयं दाक्षिग्रामं माहकिग्रामीयं दाक्षिह्रदीयं माहकिह्रदीयं पर्व
ताच्च पर्वतशब्दान्नु छ प्रत्ययो भवति शैषिकः अणोपवादः पर्वतीयो राजा प
र्वतीयः पुरुषः विभाषाऽमनुष्ये पर्वतशब्दान्नु छ प्रत्ययो भवति शैषिकः अमनु
ष्ये पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते पर्वतीयानि फलानि पार्वतानि फलानि प
र्वतीयमुदकं पार्वतमुदकं अमनुष्य इति किं पर्वतीयो मनुष्यः कृकणपर्णा
द्भारद्वाजे देश इत्येव भारद्वाजदेशवचन एव न गोत्रशब्दः प्रकृतिविशेषणं चैत
न्न प्रत्ययार्थः कृकणपर्णाभ्यां भारद्वाजदेशवाचिभ्यां छ प्रत्ययो भवति शै
षिकः अणोपवादः कृकणीयं पर्णीयं भारद्वाजे इति किं काकणं पार्णं इति काशिकायां
वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः २ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च देशादिका
निवृत्ताः युष्मदस्मदोः खञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः चकाराच्छश्च अन्यतरस्यां
ग्रहणान्नु यथाप्राप्तं च तदेते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्र छे पक्षे [illegible] सर्वा
ति त्यदादित्वान्नु वृद्धसंज्ञायां युष्मदस्मदोश्छः प्रत्ययो कर्त्तव्यः तत्र विधीयते
ते यौष्माकीनः त्यदादित्वान्नु वृद्धसंज्ञे आस्माकीनः युष्मदीयः अस्मदीयः यौ
ष्माकः आस्माकः तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ तस्मिन्नणि परतः च युष्मद

स्मदोर्यथासंख्यं युष्माकास्माकावादेशौ भवतः। निमित्तयोरादेशिनोश्च यथासं-
ख्यं कस्मान्न भवति योगविभागः करिष्यते तस्मिन्नु खञि युष्मदो युष्माकास्मा-
का कौ भवतः। ततः अणि चेति यौष्माकीणः आस्माकीनः। तस्मिन्नणि चेति किं यु-
शि ष्मदीयः आस्मदीयः। तवकममकावेकवचने एकवचनपरयोर्युष्मदस्मदोः
तवकममकावादेशौ भवतः। यथासंख्यं तस्मिन्नु खञि अणि च परतः।
निमित्तयोस्तु यथासंख्यं पूर्ववदेव न भवति ननु च न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययल-
१८८ क्षणप्रतिषेधात् एकवचनपरतो युष्मदस्मदोर्न संभवति वचनात् प्रत्ययल-
क्षणं भविष्यति अथवा नैदं प्रत्ययग्रहणं तर्हि अर्थग्रहणं एकवचने युष्मद-
स्मदोर्न संभवति वचनात् प्रत्ययलक्षणं भविष्यति अथवा नैदं प्रत्ययलक्षणं
भविष्यति अथवा नैदं प्रत्ययग्रहणं तर्हि अर्थग्रहणं एकवचने युष्मदस्मदी ए-
कस्यार्थस्य वाचिके तवकममकावादेशौ भवतः प्रतिपद्यते इति सूत्रार्थः। तावकी-
नः। मामकीनः। तावकः मामकः। तस्मिन्नणि चेत्येव त्वदीयो मदीयः। अर्द्धाद्यत्
अर्द्धशब्दात् यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः। अणोऽपवादः। अर्द्ध्यः सपूर्वपदात् ठञ्वक्त-
व्यः। वालेयार्द्धिकः गौतमार्द्धिकः परावराधमोत्तमपूर्वाच्च परावर अधम उत्तम
इत्येवं पूर्वाच्चार्द्धशब्दात् यत्प्रत्ययो भवति शैषिकः। परार्द्ध्यम् अवरार्द्ध्यं अधमार्द्ध्यं उत्त-
मार्द्ध्यं पूर्वग्रहणं किं परावराधमोत्तमेभ्य इत्येवोच्यते अर्द्धोत्तु मति नञ्ञे तत्पर्यस्तु
वेतात्रिज्ञायते परावरयुक्तो आदिग्वचनाय विस्तृ। परमस्तु वरं सुखमिति तत्र
कृतार्थत्वात् दिक्पूर्वस्य ठो परे णठञ्यतो स्यातां अस्मान्मूर्वग्रहणात् यत्प्रत्य-
यो भवति परार्द्ध्यं अवरार्द्ध्यमिति दिक्पूर्वपदात् ठञ् च दिक्पूर्वपदादर्द्धान्तात्
प्रातिपदिकात् परार्द्धं अवरार्द्धमिति दिक्पूर्वपदात् ठञ् च दिक्पूर्वपदादर्द्धा-
न्तात् प्रातिपदिकात् ठञ्प्रत्ययो भवति च्च शैषिकः। अणोऽपवादः। पू

वा प्रा॰ पूर्वातिदिकं दक्षिणादिकं पदं रूपं सरूपविधिनिरासार्थं ग्रामजन
पदैकदेशाद् दञ् ठञौ दिक्पूर्वपदादित्येव ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैक
देशवाचिनश्च दिक्पूर्वपदाद् दशानात्प्रातिपदिकाद् दञ् ठञौ प्रत्ययौ भवतः
शैषिकौ यतोपवादोऽयं वृद्धत्वस्मात् ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वो वा पौर्वो; सौर्वादि
का; दाक्षिणात्यो; दाक्षिणादिकाः; मध्यात् म; मध्यशब्दात् मप्रत्ययो भवति शैषिकः;
अणोपवादः; मध्यमः; आदेश्चेति वक्तव्यं आदिमः; अबोधसौलोपश्च अवमं अ
धमं असांप्रतिके अकारप्रत्ययो भवति मध्यशब्दात् सांप्रतिके जातेऽर्थे प्रत्यया
र्थे सपवादः; सांप्रतिकं नाम युक्तमुचितमुच्यते नादितिदीर्घे नाति ह्रस्वे काष्ठम
ध्ये नात्युत्कृष्टो मध्ये वैयाकरणः; मध्यात्त्रीद्वीपादनु समुद्रयञ् समुद्रसमीपे याद्वी
पशब्दः; तस्मात् यञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः; कच्छादिषु पाठात् अणोऽनुवर्तते
अपवादः; द्वैप्यं द्वैप्याभवं तानुचरति चक्रमनुप्रमुद्रमिति किं द्वैपं; द्वैपका;
काला द्वैप्यमन्यत् ठञ् कालविशेषवाचिनः प्रातिपदिकाट्ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः
अणोपवादः; वृद्धात्तु छस्य परत्वात् बाधते मासिकं; आर्द्धमासिकं सांवत्सरिकं;
यथाकथंचित् गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानात्प्रत्यय इष्यते कादम्बपुष्पिका वे
दिका लालिकं तत्र जातमिति प्रागतः; कालाधिकारः; श्राद्धे शरदः; शरच्छब्दात् ठञ् प्र
त्ययो भवति श्राद्धेऽभिधेये शैषिकः; ऋतव्यणोपवादः; श्राद्धमिति चकर्मं पितृदेवतेनेत्य
श्राद्धं वानुपुरुषोत्तमभिधानात् शारदमन्यत् विभाषा रोगातपयोः शारदे इत्येव रो
गेऽभितपे चाभिधेये शरच्छब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति शैषिकः; ऋतव्यणोपवादः
शारदिको रोगः; शारदो रोगः; शारदिकं आतपं; शारदमातपं; रोगातपयोरिति
किं शारदं दधि निशाप्रदोषाभ्यां च निशाप्रदोषशब्दाभ्यां विभाषा ठञ् प्रत्ययो भव
ति कालात् ठञ् इति नित्ये ठञि प्राप्ते विकल्प उच्यते नैशं नैशिकं प्रादोषिकं प्रा
दोषं श्वसस्तुट् च विभाषेत्येव श्वस्शब्दात् विभाषा ठञ् प्रत्ययो भवति तस्य तुडागमः;

१५५

स्यप्प्रत्ययोप्यतो विधिः कृतः। ऐषमो ह्यः श्वसोन्यतरस्यामिति ऐलाभ्यां मुक्ते ट्यु-
ट्युलौ चापि भवति शौवास्तिकः। श्वस्त्यः। श्वस्तनः। संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्यो-
ण्। कालादित्येव संधिवेलादिभ्यस्तावत् ऋतुभ्यो नक्षत्रेभ्यः। कालवृत्तिभ्यो-
का ऽण्प्रत्ययो भवति शौषिकः। ठञोपवादः। अण्ग्रहणं वृद्धाच्छस्य बाधनार्थं
शि संधिवेलादिभ्यस्तावत् सांधिवेलं सांध्यं। ऋतुभ्यः। ग्रैष्मं शैशिरं। नक्षत्रेभ्यः।
तैषं पौषं। संध्यावेला संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पंचदशी पौर्ण-
१८ मासी प्रतिपत्संवत्सरात् फलपर्वणोः। सांवत्सरं फलं सांवत्सरं पर्व। प्राव-
ष एण्यः। प्रावृट्शब्दात् एण्यप्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्वणोपवादः। प्रावृ-
षेण्यो वलाहकः। वर्षाभ्यष्ठक्। वर्षाशब्दात् ठक्प्रत्ययो भवति शैषिकः। ऋत्व-
णोपवादः। प्रावृषेण्यो वलाहकः। वार्षिकं वासः। वार्षिकमनुलेपनं छंदसि ठञ्। वर्षा-
शब्दात् छंदसि विषये ठञ्प्रत्ययो भवति शैषिकः। स्वरविशेषः। नभश्च नभस्य-
श्च वार्षिकावृतू। वसन्ताच्च छंदसीत्येव वसन्तशब्दात् छंदसि विषये ठञ्प्रत्ययो
भवति शैषिकः। ऋत्वणोपवादः। सहश्च सहस्यश्च हैमंतिकावृतू। योगविभागोऽत्र
कार्यः। सर्वत्राण् च तलोपश्च हेमन्तादण्प्रत्ययो भवति तस्मिन् योगे न चास्य तका-
रलोपश्च हैमनं वासः। हैमनमनुलेपनं सर्वत्रग्रहणं छंदोधिकारनिवृत्त्यर्थं छंद-
सि भाषायां च सर्वत्रैतद्भवति ननु च छंदसीति नानुवर्तिष्यते सैवाननुवृत्तिः। ग्रा-
वेनाख्यायते यद्यनाधिकेन पूर्वसूत्रेपि संबध्यर्थं हैमंतिकः। मेति किं भाषायाम-
पि ठञ् स्यादिति अण्ग्रहणाति चकारः। किमर्थः। अण्यस्या प्राप्ता च ऋत्वेणिति कः। पु-
नरनुयोविशेषः। ऋत्वणि हि न कारलोपो नास्तीति हैमनी पंक्तिरिति तत्सर्वत्री-
णि रूपाणि भवंति हैमंतिकः। हैमंतः। हैमनमिति सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यः।
ट्युट्युलौ तुट्। कालादित्येव सायंचिरंप्राह्णेप्रगेइत्येतेभ्यः। अव्ययेभ्यश्च कालवा-
चिभ्यः। ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः। तयोश्चादिष्टयोस्तुडागमो भवति सायंतनं चि-

रमनं प्राह्णेतनं अव्ययेभ्यश्च दोषातनं दिवातनं कालवाचिन इत्येव सौव; सो
यामिति मकारान्तत्वम् अव्ययं ततो व्ययत्वादेव सिद्धं प्रत्ययं; यस्तु स्पतेरन्तो
यामिति मकारान्तपदम् अव्ययं ततो व्ययत्वादेव सिद्धप्रत्ययं; यस्तु स्पते रन्ते
कसेत्तो द्यामिति सायं प्राह्णे स्वेदं मकरान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगेन निपा
त्यते दिवस्य सायं सानं सायं; चिरं प्राह्णे स्याचि मकारान्तत्वं निपात्यते प्राह्णेप्र
गे इत्येकारान्तत्वं चिरं पराह्णे परारि भ्यो वक्तव्यं; परुत्नं परारित्नं पुराणमर्थे छन्द
सि गलोपश्च प्रत्नं अग्रपश्चात्सु डिमच अग्रिमं पश्चिमं आदिमं अन्तिमं
ति च वक्तव्यं अन्तिमं पुराणान्तो वक्तव्यं; पुराणं, पुरातनं; विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां
पूर्वाह्णापराह्णाभ्यां विभाषा ट्युट्युलौ प्रत्ययौ भवतः; तुट् च तयोरागमः; का
लाट्ठञिति ठञि प्राप्ते वचनं पूर्वाह्णेतनं पूर्वाह्णिकं अपराह्णेतनं आपराह्णिकं काल
तन्तेषु कालनाम्न इति भवति सप्तम्या अलुक् यदा तु न सप्तमी तदा मर्यादिभक्तिः
पूर्वाह्णः सोढा अस्येति तदा पूर्वाह्णतनमिति भवति तत्र जातः; अणादयो घा
द्यो दयश्च प्रत्ययाः प्रकृताः; तेषां मैतः; प्राग्दीव्यतः समर्थविभक्तयश्च निर्दिष्टाः
ते तत्रेति सप्तमीसमर्थान् जात इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स्रु
घ्ने जातः; स्रौघ्नः, माथुरः, औत्सः, राष्ट्रियः, औदपानः, अवारपारीणः, शालिकः, ग्रामीणः
कात्रेयकः, औमेयकः, प्रावृषष्ठप्; प्रावृट्शब्दात् सप्तमीसमर्थात् जातमि
त्येतस्मिन्नर्थे ठप् प्रत्ययो भवति एण्यस्यापवादः; पकारः स्वरार्थः; प्रावृषिकः प्रावृषि
जातः; संज्ञायां शरदो वुञ्; शरच्छब्दात् सप्तमीसमर्थात् जात इत्येतस्मिन्नर्थे वुञ्
प्रत्ययो भवति ऋत्वणोऽपवादः; समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते शारदका दर्भा अ
शारदका मुद्गाः; दर्भविशेषस्य मुद्गविशेषस्य चेयं संज्ञा; संज्ञायामिति किं शार
दम् सस्यं संज्ञाधिकारं केचित् प्रावृषष्ठप् इत्यत्र अनुवर्तयन्ति पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्कराद्वुन्; एतेभ्यो वुन्प्र
त्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन् विषये संज्ञायां गम्यमानायां पूर्वाह्णकः; अप

णाधिकारविभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः । मूलकः । नक्षत्राणोऽपवादः ।
प्रदोषकः । निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः । आर्द्रकः । मूलकः । नक्षत्राणो
ऽपवादः । प्रदोषकः । अवस्करा यज्ञ यत्रोत्पाद्यते ठञादय एव भवन्ति पथः । पंथच
पथिशब्दात् पथिन्शब्दस्य वुन्प्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये अणोऽपवा
दः । प्रत्ययसन्नियोगेन च पथः पंथ इत्ययमादेशो भवति पथि जातः । पंथकः ।
अमावास्याया वा अमावास्याशब्दाद्वुन्प्रत्ययो भवति वा तत्र जात इत्ये
तस्मिन्विषये सन्धिवेलादिषु पाठादणोऽपवादः । अमावास्यकः । अमावा
स्यः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादमावास्यशब्दादपि न भवति । अमावस्यश्
च । अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययो भवति तत्र जात इत्येतस्मिन्विषये पूर्वेण
वुना प्राप्तो यं च तृतीयो विधीयते । अमावास्यः । अमावस्यकः । अमावास्य
कः । अमावास्यः । अमावास्यः । सिन्धुपकराभ्यां कन् । सिन्धुशब्दादपकरशब्दा
च्च कन्प्रत्ययो भवति तत्रजात इत्येतस्मिन्विषये । सिन्धुकः । अपकरकः । अणञौ
च प्रत्ययौ भवतः । तत्रजात इत्येतस्मिन्विषये पूर्वेण कनि प्राप्ते यथासंख्यं । सैन्
धवः । आपकरः । श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखा
षाढाबहुलाल्लुक् । श्रविष्ठादिभ्यः शब्देभ्यो नक्षत्रेभ्य आगतस्य जातार्थे लुग्भ
वति तस्मिन् लुकि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुक् तद्धितलुकीति भवति । श्रविष्ठासु जा
तः श्रविष्ठः । फल्गुनः । अनुराधः । स्वातिः । तिष्यः । पुनर्वसुः । हस्तः । विशाखः । आषाढः । बहु
लः । लुक्प्रकरणे चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानं । चित्रायां जाता
चित्रा । रेवती । रोहिणी । स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते गौरादित्वान्ङीष् । फल्गु
न्याषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ । फल्गुनी । आषाढा । श्रविष्ठाषाढाभ्यां छणपि वक्तव्यः । श्रावि
ष्ठीयः । आषाढीयः । स्थानान्तगोशालखरशालाच्च । स्थानान्तात्प्रातिपदिकाद्गो
शालखरशालाभ्यां च जातार्थे प्रत्ययस्य लुग्भवति । गोस्थानजः

ता; गोस्थान: गोशाल; खरशाल; वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छतभिजो वा वत्सशा
लादिभ्यः परस्य जाते ऽर्थे प्रत्ययस्य वा लुग्भवति वत्सशालायां जाता वत्सशा
लो वात्सशाल; अभिजित् आभिजित; अश्वयुक् आश्वयुज; शतभिषक् शा
तभिषज; बहुलग्रहणं सर्वोपाधिप्रपंचार्थं; नक्षत्रेभ्यो बहुलं नक्षत्रवाचिभ्यो यज्ज
स्मिन् जाता ऽर्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुग्भवति रोहिणः; रौहिणः; मृगशिराः; मृ
गशीर्ष। कृतलब्धक्रीतकुशलाः; तत्रेत्येव सप्तमीसमर्थात् कृतादिष्व
र्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति स्रुघ्ने कृतो वा लब्धः क्रीतो वा कुशलो वा
स्रौघ्नः; माथुरः; राष्ट्रियः; ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति यच्च क्रीत
लब्धमपि तत्तत्रैव भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते द्वावर्थावस्य भिन्नत्वा
त् वस्तुमात्रेण क्रीतलब्धं भवति कृत्कार्थं स्थितिश्चत एव प्रायभवः; तत्रेत्येव
सप्तमी सप्तमीसमर्थात् ग्राप्नोति यदि कालात्प्रायभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथा
विहितं प्रत्ययो भवति स्रुघ्ने कृतो वा लब्धः क्रीतो वा कुशलो वा स्रौघ्नः; माथुरः;
राष्ट्रियः; ननु च यद्यत्र कृतं जातमपि तत्तत्र भवति यच्च क्रीतं लब्धमपि तत्तत्रैव
भवति किमर्थं भेदेनोपादानं क्रियते द्वावर्थावस्य भिन्नत्वात् वस्तुमात्रेण क्री
तं लब्धं भवति कृत्कार्थं स्थितिश्चत एव प्रायभवः; तत्रेत्येव सप्तमीसमर्थात् ग्रा
प्नोति यदि कालात्प्रायभव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति प्रायग्रहणा
कारात्कल्पस्य किंचिन्न न गम्यते स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः; माथु
रः; राष्ट्रियः; प्रायभवग्रहणमनर्थकं तत्र भव इत्येव सिद्धत्वात् … नित्यभवः; प्राय
भव इति चेन्मुक्तः सर्वाद्ये नातुल्य उपजान्वादिभ्यः; … सप्तमीसमर्थेभ्यः
प्रायभव इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति उपजानु उपकर्ण उपनीवि [illegible] चिभ्यो
पजानुकः; औपकर्णिकः; औपनीविकः;

(६) (६)

सप्तमीसमर्थेभ्यः साध्वादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति हेमन्ते साधुः है
मनः प्रावारः शैशिरमनुलेपनं वसन्ते पुष्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः ग्रै
ष्म्यः पाटलाः आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् आग्रहायणी अश्वत्थ इत्येताभ्यां तत्रेत्येव कालादिति
च सप्तमीसमर्थाभ्यां कालवाचिभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां उप्ते यथाविहितं प्रत्य
यो भवति हेमन्ते उप्यन्ते हैमन्ता यवाः ग्रैष्माः शालयः योगवि
भागः उत्तरार्थः आश्वयुज्या वुञ् तत्रेति सप्तमीसमर्थादित्येव आश्वयुजी
शब्दात् वुञ् प्रत्ययो भवति उप्तेऽर्थे ठञोऽपवादः आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुज
का माषाः आश्विनीभ्यां पुनः ... इमा सा आश्वयुजी आश्विनी पर्यायौ आश्व
युक्शब्दः ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्यां ग्रीष्मवसन्तशब्दाभ्यां अन्यतरस्यां उप्ते
ऽर्थे वुञ् प्रत्ययो भवति ऋत्वणोऽपवादः ग्रैष्मकं सस्यं ग्रैष्मकं वासन्तं वासन्तकं दे
यमृणं तत्रेत्येव कालादिति च सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिका
त् देयमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तद्देयमृणं चेत्तद्भवति
मासे देयमृणं मासिकम् अर्धमासिकं सांवत्सरिकं ऋणम् इति किं मासे याद्यमभि
... कलाप्यश्वत्थयवबुसाद्वुन् कालादित्येव कलाप्यश्वत्थयवबुसशब्देभ्यः का
लविशेषवाचिभ्यः समर्थेभ्यो देयमृणमित्येतस्मिन्नर्थे वुन् प्रत्ययो भवति कला
प्यादयः शब्दाः सोऽपचयानु कालेन वर्तन्ते यस्मिन्काले मयूराः कलापिनो भव
न्ति स कलापी यस्मिन्नश्वत्थः फलति सोऽश्वत्थः यस्मिन्नुपरि यवबुसं संपद्यते स यव
बुसशब्देनोच्यते कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् अश्वत्थकं यवबुसकं
ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ग्रीष्म अवरसमा शब्दाभ्यां वुञ् प्रत्ययो भवति देयमृण
इत्येतस्मिन् विषये ऋत्वणोऽपवादः ग्रीष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् आवरसम
कं ... अवरसमाशब्दो वर्षपर्यायः संवत्सरग्रहायण्यां ...

भ्यां ठञ्च। संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ्प्रत्ययो भवति चकाराद्वुञ्च देवमृगाणि
इत्येतस्मिन्विषये संवत्सरे देयं ऋणं सांवत्सरिकं आग्रहायणिकं चेति आग्र
हायणिकं चेति वक्तव्ये ठञ्ग्रहणं संधिवेलादिषु संवत्सरात्फलपर्वणोरिति
पठ्यते तत्र लेखग्रहणं च नविवक्षाते अणं बाधित्वा ठञ्वुञ्वाधानुङ् इति व्याहरति
मृगः। तत्रेत्येव कालादिति च सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकात् व्या
हरति मृग इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति निशायां व्याहरति मृगः।
नैशः नैशिकः प्रादोषिकः प्रादोषः। मृग इति किं। निशायां व्याहरति उलूकः। तस्य
दसोढं कालादित्येव तदिति प्रथमासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिका
न्नअस्य सोढं इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं सोढं चेत्तद्
भवति सोढं जितमभ्यस्तमित्यर्थः। निशासहचरितमध्ययनानि निशा तस्य सोढमस्य छात्र
स्य नैशः नैशिकः प्रादोषः प्रादोषिकः। तत्र भवः। कालादिति निवृत्तं तत्रेति सप्तमी
समर्थात् प्रातिपदिकात् भव इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति स
त्तामात्रं भवत्यर्थो गृह्यते न जन्म तत्र जात इति गतार्थत्वात् स्रौघ्नो भवः। आध्रि। माथुरः।
राष्ट्रियः। पुनस्तत्रग्रहणं तदस्येति निवृत्त्यर्थं दिगादिभ्यो यत् दिश्यं इत्येवमादिभ्यो
प्रातिपदिकेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्नर्थे अणोऽपवादः। दिग्
दिशि भवं दिश्यं वर्ग्यं मुखं जघन्यं नत्रावयो मृगाख्या वयं वाच्यं। पाठः। सेनाया सुखमे
नायाज वने तिति दिश् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्या मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस्
अलीक उखा साक्षिन् आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ उदक न्याय वंश
क य वर्ग्य अनुवंश वेश आकाश भव अपस्व उदकात्संज्ञायां यद्वि काव्यां उ

दक्या रजस्वला अन्यत्र उदकोमस्य । आकाशादि दिगादि । शरीरावयवाच्च । शरी-
रावयववाचिनः प्रातिपदिकात् यत् प्रत्ययो भवति तत्रभव इत्येतस्मिन् विषये
अणोऽपवादः । दन्त्येषु भवं दन्त्यं कण्ठ्यं ओष्ठ्यं । दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् । दृत्या-
दिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्रभव इत्येतस्मिन् विषये । दार्तेयो
भवं दार्त्तेयं कौक्षेयं कालशेयं वास्तेयं आस्तेयं आहेयं विषं । अस्ति शब्दः प्रा-
तिपदिकान्तरं । ग्रीवाभ्योऽण्च । ग्रीवाशब्दात् अण् प्रत्ययो भवति चकाराट्ढञ्च
तत्रभव इत्येतस्मिन् विषये शरीरावयवयतोऽपवादः । ग्रीवासु भवं ग्रैवं ग्रैवे-
यं ग्रीवाशब्दो धमनीवचनः । नासावकुत्वात् बहुवचनं कृतं । गम्भीराञ्ञ्यः । ग-
म्भीरशब्दात् ञ्य प्रत्ययो भवति तत्रभव इत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः । गम्भीरे
भवं गाम्भीर्यं । बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यं । बाह्यं दैव्यं पाञ्चजन्यं । चतुर्मा-
सान्ण्यो यज्ञे ण्यो वक्तव्यः । चातुर्मास्यानि व्रतानि चातुर्मासी स्याय ज्ञा । चतुर्मासोऽन्यत्र
अव्ययीभावसंज्ञात्प्रातिपदिकात् ञ्य प्रत्ययो भवति तत्रभव इत्येतस्मिन् विष-
ये अणोऽपवादः । न च सर्वस्मादव्ययीभावसंज्ञात् कार्यं भवति किं तर्हि परिमुखादेः
परिमुखादीनां च गणपाठः स्येत देवपर्योजनं तेषां विशेषणं परिमुखं भवं पारि-
मुख्यं पारिकुक्ष्यं परिमुखादेरन्यत्र न भवति औपकूलं औपमूलं वा परिमुखं पारि
पर्योष्ठ पर्युलूखल पारिसीर अनुमीन अनुमाष अनुयव अनुयूप अनुवेश
अन्तः । पूर्वपदात् ठञ् । अव्ययीभावादित्येव अन्तः । अन्तःशब्दो विभक्त्यर्थे समस्यते तत्पूर्व-
पदादव्ययीभावात् ठञ् प्रत्ययो भवति तत्रभव इत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः । आन्त-
र्वेश्मिकं आन्तर्गेहिकं । आन्तर्दिसारिकं समानतायां ठञ् प्रत्ययो भवतीति वक्त-
व्यः समानीभवं सामानिकं तदादेश्च सामानग्रामिकं सामानदेशिकं अध्यात्मादि

का
पि
का
१५२

मस्य आध्यात्मिकं आधिदैविकं आधिभौतिकं अध्यात्मादिराकृतिगणः। ऊर्ध्वं दमाच्च
ठञ् वक्तव्यः। और्ध्वदमिकं समानार्थं ऊर्ध्वदमशब्दात्। ऊर्ध्वदेहाच्च। और्ध्वदेहिकं
लोकोत्तरपदाच्च। ऐहलौकिकं पारलौकिकं मुखपार्श्वतसोरीयः मुखपार्श्वतसोः
ईयप्रत्ययो भवति मुखतीयं पार्श्वतीयं जनपरयोः कुक् च जनकीयं परकीयं
मध्यशब्दादीयः। मध्यीयं। मण्मीयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ माध्यमं मध्यमीयं मध्यो
मध्यंदिन चास्मात् मध्ये भवं मध्यंदिनं स्थाम्नो लुग् वक्तव्यः। अश्वत्थामा अजिनान्ता
च्च वृकाजिनः। सिंहाजिनः। समानस्य तदादेश्च अध्यात्मादिषु चेष्यते ऊर्ध्वं दमा
च्च देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च मुखपार्श्वतसोरीयः कुग्जनस्य परस्य च ईयः का
र्योऽयम् मध्यस्य मण्मीयौ चान्यस्य मध्यमध्यंदिनं चास्मात् स्थाम्नो लुगजिनात्तथा आमात्य
र्व नु पूर्वान् अव्ययीभावादिष्वेव ग्रामशब्दात् तत्पदव्ययीभावात् ठञ् इत्येवं पु
वीतु ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः पारिग्रामिकः। आन्त
ग्रामिकः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः। जिह्वामूल अङ्गुलि इत्येताभ्यां छप्रत्ययो भवति
तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये यतोऽपवादः। जिह्वामूलीयं वर्गान्ताच्च वर्गशब्दान्तात्प्राति
पदिकात् छप्रत्ययो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन् विषये अणोऽपवादः, कवर्गीयं अ
शब्दे यत्खावन्यतरस्यां यत्खौ प्रत्ययौ भवतः। तत्र भव इत्येतस्मिन् नित्ये छप्रा(?)प्ते वर्गान्ते
चोऽपि भवति वासुदेववर्ग्यः। वासुदेववर्गीयः, अर्जुनवर्ग्यः। अर्जुनवर्गीणः, अर्जुन
वर्गीयः। युधिष्ठिरवर्ग्यः। युधिष्ठिरवर्गीणः। युधिष्ठिरवर्गीयः। अशब्द इति किं कवर्गीयो
वर्णः। कर्णललाटात्कनलंकारे कर्णललाटशब्दाभ्यां कन्प्रत्ययो भवति तत्र भव
इत्येतस्मिन् विषये अलंकारे अभिधेये यतोऽपवादः। कर्णिका ललाटिका अलंकी

१६३

ऽस्य इति किं कर्णौ ललाटे । तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः । व्याख्यायते येनेने
ति व्याख्यानं व्याख्यातव्यस्य नाम व्याख्यातव्यनाम तस्येति षष्ठीसमर्थाद्व्या
ख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिकाद्व्याख्याने अभिधेये यथाविहितं प्रत्ययो भव
ति तत्र भवे च वाक्यार्थसमीपे चकारः श्रूयमाणः । पूर्ववाक्यार्थमेव च समु
च्चिनोति तत्र भव इति सुपां व्याख्यानः सौपो ग्रन्थः । तैङः । कार्तः । सुप्सु भवं सौ
पमेतैङं कार्तं व्याख्यातव्यनाम्नः इति किं पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला पाट
लिपुत्रे सुकोसला व्याख्यायते एवं संनिवेशं पाटलिपुत्रमिति ननु पाटलिपुत्र
त्रो व्याख्यातव्यनाम भवत्येव व्याख्यानयोर्युगपदधिकारो यथावादविधानार्थः । कृत
निर्देशोऽतिदेशो बह्वचोऽन्तोदात्तात् ठञ् बह्वचो व्याख्यातव्यनाम्नः प्रातिपदिका
न्तोदात्तात् भव व्याख्यानयोः ठञ् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः । षात्वणत्विकम् तान
तिकं ससासेस्वरुणा तोदात्तः । प्रकृतयः । बहुच इति किं पौष्टिकम् एकाचः यत्
क्रियते सोऽपि तैङ्कान्ते अन्तोदात्तादिति किं संहितायाः सांहितं संहितायाः क्रियाति
श्च णान्तोदात्तः । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च तद्व्याख्यानयोः ठञ् प्रत्य
यो भवति अणोऽपवादः । क्रतुभ्यस्तावत् आग्निष्टोमस्य व्याख्यानं तत्र भवो ठञ् प्रत्ययो
भवति अणोऽपवादः । क्रतुभ्यस्तावत् आग्निष्टोमस्य व्याख्यानं तत्र भवं आग्निष्टोमिकः
वाजपेयिकः । राजसूयिकः । यज्ञेभ्यः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः । अनन्तोदात्तार्थः आर
म्भः क्रतुभ्यः इत्येवासिद्धे पृथग्यज्ञग्रहणम् असोमयागेभ्योऽपि यथा स्यादिति । पाञ्चौदनिकः ।
दाशौदनिकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् अध्यायेष्वेवर्षेः । ऋषिशब्देभ्यः । प्रवचना
मध्ये यानि तेभ्य ऋषिशब्देभ्यो भव व्याख्यानयोरध्यायेषु ठञ् प्रत्ययो भवति अणोऽपवा
दः अध्यायेष्वेव तत्र भवो व्याख्यातव्यनाम्नो इत्यनुवर्तते तत्त्वाद्यध्यायो

नुत्रयस्त्रिंशिकौ ; ग्रयउच्यते वक्ष्यति स्य व्याख्यानः ; तत्र भवो वा शिष्टोध्यायः ; वैश्वा
मित्रिकः ; अध्यायेष्विति किं वासिष्ठी ऋक् ; पौरोडाशपुरोडाशात्ष्ठन् ; पौरोडा
शिकात् पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः सोपि व्याख्यानः यो ग्रन्थः सोपि ष्ठन्प्रत्ययो भवति पु
रोडाशाः पिष्टपिण्डाः ; तेषां संस्कारको मन्त्रः ; पौरोडाशः ; तस्य व्याख्यानः ; तत्र भवो
वा पौरोडाशिकः ; पुरोडाशिकी पुरोडाशसहचरितो ग्रन्थः ; पुरोडाशः ; तस्य व्या
ख्यानः ; तत्र भवो वा पुरोडाशिकः ; पुरोडाशिकी सकारो दीर्घश्च ; छन्दसो यदणौ
छन्दसः ; व्याख्यानं भवव्याख्यानं यो ग्रन्थः यो यदणौ प्रत्ययो भवतः ; ... वक्ष्यति नाधि
प्रातिपदिकवचनं छन्दस्यः छान्दसः ; द्व्यच्ऋद्ब्राह्मणर्क्प्रथमाध्वरपुरश्चरणनामा
ख्यातादृक्च ; अनादिभ्यः ; प्रातिपदिकेभ्यो व्याख्यानव्याख्यानमभ्यो भवव्याख्यान
योर्धकृत्प्रत्ययो भवति अपवादः ; द्व्यचस्तावत् ; ऐष्टिकः ; पाशुकः ; ऋकारान्ता
त् चातुर्होतृकः ; ब्राह्मणः ; ब्राह्मणिकः ; आर्चिकः ; प्राथमिकः ; आध्व
र्युः ; आध्वरिकः ; पुरश्चरण ; पौरश्चरणिकः ; नामाख्यातग्रहणं संघातविगृहीतार्थ
वेनामिकः ; आख्यातिकः ; नामाख्यातिकः ; अणृगयनादिभ्यः ; आर्गयणः ; पौद
व्याख्यानः ; ... विधि ; आर्गयनपदव्याख्यानः छन्दोमाम
छन्दोमासाः छन्दोविचितिः छन्दोविचितिर्नाम सन्धाय पुनरुक्तं निरुक्तं व्याकरणवास्तु
विद्यानिगदविद्याः गणविद्या ... विद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव इष्टव्य ...
... निषत् ... अणृगयनादि ... आगतः ; इति तत इति पंचमी सम
र्थोत्र ; आगतमिति ... प्रत्ययो भवति शुण्डिकादागतः ; शौण्डि
माथुरः ; राष्ट्रियः ; ततः इति मुख्यमपादानं विवक्षितं ...
... छन्दोगच्छन्... वृक्षमूलादागतः इति ... ; आय इति स्वामि

का
शि
का
१५७

ग्राघ्नोमगउच्यते स यस्मिन्नुपद्यते तदायस्थानं। आयस्थानवाचिभ्यः प्रातिपदि
केभ्यष्ठक्प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये अणोऽपवादः। छनुपर
त्वात्तु वक्ष्यते शुल्कशालाया आगतं शौल्कशालिकं। आकरिकं। आपणिकं ब
हुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थं शुण्डिकादिभ्योऽण्॥ शुण्डिका इत्येवमादिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यः अण्प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विषये आयस्था
नठकोऽपवादः। शुण्डिकादागतं शौण्डिकं। कार्कणं। आग्राहेण बाधकबाधना
र्थं औदपानं। शुण्डिक कृकण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण शुण्डि
कादि। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ्॥ विद्यायोनिकृतः संबन्धो एषां ते विद्यायोनि
संबन्धाः। तद्वाचिभ्यः शब्देभ्यो वुञ्प्रत्ययो भवति तत आगत इत्येतस्मिन्विष
ये अणोऽपवादः। छनुपरत्वात्तु उपाध्यायादागतं औपाध्यायकं आचार्यकं योनि
संबन्धेभ्यः मातामहकं मातुलकं। ऋतष्ठञ्॥ विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः इत्येव ऋ
कारान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विद्यायोनिसंबन्धवाचिभ्यष्ठञ्प्रत्ययो भवति तत
आगत इत्येतस्मिन्नर्थे वुञोऽपवादः। विद्यासंबन्धवाचिभ्यस्तावत् होतुरागतं
हौतृकं योनिसंबन्धवाचिभ्यः भ्रातृकं स्वासृकं मातृकं। पितुर्यच्च॥ [illegible] वि
द्यायोनिभ्यामन्यत्र सावित्रं पितृशब्दात् पित्र्यर्थात् यत्प्रत्ययो भवति चकाराट्ठ
ञ् तत आगत इत्येतस्मिन्विषये पितुरागतं पित्र्यं पैत्रिकं यद्योनिसंबन्धाद्या
त्वे ठक्। गोत्रादङ्कवत्॥ अपत्यादिकाऽदन्यत्र लौकिकं गोत्रं अपत्यमात्रं गृ
ह्यते गोत्रप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकादङ्कवत्प्रत्ययविधिर्भवति तत आगत
इत्येतस्मिन्विषये अंकवद्ग्रहणे तत्स्वपदमर्थस्य सामान्यं लभ्यते तस्मात् वुञ्
इत्येतदिति दितुप तेनकस्र एव संघाङ्कलक्षणो यमिति ति औपगवानामङ्कः। औपगवी
चिग्जाति दिनुप ... चोमायेणकं। एवं औपगवेभ्य आगतं औपगवकं कापट
वकं। नाडायनकं।

वर्कं नारायणार्कं नारायणार्कं किंतु मनुष्येभ्यो ऽन्यतरस्यां कृष्णः ; किंतु भ्यो मनु
ष्येभ्यश्चान्यतरस्यां कृष्णः ; पंचमी भवति तत्रत्यागात इत्येतस्मिं विषये मनु
ष्यग्रहणं कृतं तु यत् किंतु ; कारणं हे तुभ्यस्तावत्तु समायोगात्तत्समं कृष्णं समीचं
विषमस्तृष्णं विषमीय गणादित्वात् तुष्णु । मनुष्येभ्यः । देवदत्तं कृष्णं देवदत्तं ब
हुवचनं स्वेच्छस्वपविधि निरासार्थं न युक्तं किंतु भ्यो मनुष्येभ्यश्च मध्ये पंचम्य
यो भवति तत्रत्यागात इत्येतस्मिन् विषये समसमय यज्ञदत्तमध्ये चकारो ऽत्र च
पं, समसमयी योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थं । प्रभवति तत्र इत्ये वृ पंच
मी समर्थात् तु ज्ञापयति प्रादिकाणि प्रभवती त्येतस्मिं न्नर्थे । यथा विंध्ये
प्रत्यये भवति प्रभवति पर्वतात् पृथक् मतत्रयं लभ्यते इत्यर्थः । किं भवती
प्रभवति हिमवतो गंगा पारधी सिंधु, विदूरान्मत्य । विदूरशब्दान् त्यप्रत्ययो
भवति तत्र प्रभवती त्येतस्मिन् विषये गमो पवादः, विदूरात्प्रभवति, वैदूर्यो
मणिः, ननु च बालवायादसौ प्रभवति न विदूरान् तत्र तु सोऽधिकृत वाला ऽविवा
लवायो विदूरं च प्रकृत्य जनमभवच नवचेतत्रेति चेत् । यातु जिञ्ज मीय स्यापि च
मे तु तत्र छिंति पथि दूतयो, तदितिपिनी याम मर्यामु गच्छती त्येतस्मिन् विषये
यथाविधि जप तु यो भवति यो ऽसौ गच्छति स पन्थाः तत्र भवति दृष्टा वीथी गच्छ
ति स्रोघ्नं । पन्था, श्रौ घ्नो दूतः तत्र मायतु गामिकि पि गच्छिक उत्साादिनमा दमनु यत
कृष्णादिपु पथ्युते । सिपुव गेउ प्रभवतय । तेभ्यस्तु एष सदेमनेष्यतौ बाधना
थं वचनं नहनाति साद्विभाव विल्लिपितं नैगलिकिल, विद्वती दृष्ट्या वित्तिलिनां
सो उद्धरणे के से कुरकोऽदारेण, यामीणा सन्यालक वा स किंतर मेकिचित्सि

सकोपृ वृक्षं च नदी चात्ता तु रथ्या मंत्री कुचरारा हृ कुष्ठ णा ठन्य का। नूह्या दिम्य
श्च भूर्म्य। नृ क्रोशो यथा सख्य चचा कृ ... कुष्ठ णा ठ त्रूय कन्द न मे ममय या
भवति सोऽस्याभिजन इत्यनेन अस्मिन्विषये अणोऽपवादः। नौ देयः। न्नौला ... वा
भनेय। कौच वायः। भक्तिः। समर्थविभक्तिः। प्रत्ययार्थश्च। तु व चेन अभिजन
इति ... प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भव
ति यत्तत्प्रथमासमर्थं भक्तिश्चेत् तद्भवति। भज्यते सेव्यते इति भक्तिः। श्रु ... भक्ति
१५५ रस्य स्रौघ्नः। माथुरः। राष्ट्रियः। अचित्तादादेशकालाट्ठक्। अचित्त
वाचिनः प्रातिपदिकात् अदेशकालवाचिनः ठक् प्रत्ययो भवति। सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विष
येऽणोऽपवादः। अपूपा भक्तिरस्य आपूपिकः। शाष्कुलि
कः। पायसिकः। अचित्तादिति किं। देवदत्तः। अदेशकालादिति किं। स्रौघ्न
कालादि ... महाराजाट्ठञ्। महाराजशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति सो
ऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषयेऽणोऽपवादः। महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः। ठञ्
प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषयेऽणोऽपवादः। महाराजो भक्तिरस्य
राजिकः। ... वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। वासुदेवार्जुनाभ्यां
प्रातिपदिकाभ्यां वुन् प्रत्ययो भवति सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये छाणोरपवादः। वासुदेवो
भक्तिरस्य वासुदेवकः। अर्जुनकः। ननु च वासुदेवशब्दाद् गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्। इति
भक्तिरस्य ... न चात्र वुञ्वुनोर्विशेषोऽस्ति। किमर्थं वासुदेवग्रहणं ... इति
वुन् ... विशेषः ... ननु च क्षत्रियाख्या ... इति
स्वरे ... पूर्वनिपातेन ... जापयति ... पूर्व ... निपात ... वेधा ...
वेऽस्य ... प्रत्ययस्य ... इति ... सदृश ... समर्थ
वक्त्व्यः।

नु अस्येति षष्ठ्यर्थे यथा। विदितं नक्षत्रं यो भवति यत्र नक्षत्रे पूर्णमासः मार्गो
अभिजन ॐ नस्से भवति आभिजन। पूर्व वाधवा। ततसे वंधा द्वेगो वा भिज
नं। उच्यते पूर्वस्मिन्नु वं वाध वेस्तु तिस्मै तस्मादि देशवाचिन। प्रत्ययोन
बधुभव एव निवासप्रत्ययसते। शुद्धोभिजनो स्रुघ्नो ऽस्य। माथुरः। स्रौघ्न्यः। ति
वा साभिजन यो कायि कुल यत्र सपानि उष्यन्ते सतिवासः। यत्र पूर्वै उषितं
सोभिजन। योगविभागं उत्तरार्थं। आयुधजीविभिस्छ। पर्वते सौ स्य अभि
जन षष्ठे वर्त्तते आयुधजीविभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी वचनं अभिप्रकृतेति विशे
षणं पर्वते वाचिनः। प्रथमासमर्थान्नु अभिजना नु अस्येति षष्ठ्यर्थे छः प्रत्ययो
भवति आयुधजीविभ्यः। आयुधजीव्यर्थे आयुधजीविनोभिधातुं प्रत्ययो भवति
[illegible]। हृद्गोलः पर्वतोभिजन एषां आयुधजीविभ्यः। नाद्गोलीयाः। रोहित
गिरीयाः। आयुधजीविभ्य इति किं ऋक्षोदः पर्वतः। अभिजन एषां ब्राह्मणानां आ
र्क्षोदाः। ब्राह्मणाः पर्वत इति किं सांकाश्यकाः। आयुधजीविनः। शुण्डिकादिभ्यो ऽण्।
शुण्डिकादिभ्यो मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ऽण् प्रत्ययो भवति सोस्याभिजन इत्य
स्मिन्विषये छापवादः। शाण्डिकः। सार्वसेनः। शुण्डिकादिसिद्धेर्वैतच्च सर्ववोक्तुं स
कसे [illegible]। शुण्डिकादि सिद्धुर्नद्यादिभ्यो [illegible] आदिभ्यो [illegible]
नाभि [illegible] सिंधादिभ्यः। तक्षशिलादिभ्यः ॐ यथा [illegible] अणञौ प्रत्ययो भ
वतः। सोस्याभिजन इत्येतस्मिन्विषये सैन्धवः। वार्णवः। सिंधुर्वर्णावा। मधुमत्
कंबोज कश्मीर साल्व [illegible] गन्धार [illegible] यथा [illegible] नीत्यु च्यते [illegible]
[illegible]। [illegible] दूतं योरि [illegible] सौर्य। [illegible]। [illegible] २

का
शि
का

तदित्येव द्वितीयासमर्थात् अन्यस्मिन्नभिनिष्क्रामति तस्मिन्नर्थे यथाविहितं
प्रत्ययो भवति यत्तदभिनिष्क्रामति द्वारं चेत्तद्भवति स्रौघ्नमभिनिष्क्रामति, स्रौघ्नम्
ति अदः स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति कान्यकुब्जद्वारं माथुरं माथुरमभिनिष्क्रामति द्वारं मभिनिष्क्राम
णक्रियायाः कर्म ... प्रति ... तदिति स्वानेत्रेण विवक्षितं यथा साधु ... ।
न्नेत्रीति द्वारमिति किं स्रुघ्नमभिनिष्क्रामति पुरुषः । अधिकृत्य कृते ग्रन्थे
तदित्येव अधिकृत्य तदर्थद्वितीयासमर्थात् अधिकृत्य प्रस्तुत्य आगत्य कृते ग्रन्थे
तदिति द्वितीयासमर्थादधिकृत्य कृते तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भ
वति यत्तत्कृतं ग्रन्थश्चेत्तद्भवति सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः गौरिमि
त्रः यायातः ग्रन्थ इति किं सुभद्रामधिकृत्य कृतः प्रासादः । लुबाख्यायिकाभ्यो
बहुलं वासवदत्तामधिकृत्य कृता आख्यायिका वासवदत्ता सुमनोत्तरा
न च भवति भैमरथी शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः । तदित्येव
अधिकृत्य कृते ग्रन्थे इत्येव शिशूनां क्रन्दनं शिशुक्रन्दनमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः
शिशुक्रन्दीयः यमसभीयः यमसभीयः द्वन्द्वात् अग्निकाश्यपीयः ... श्येनकपोती
यः । वाक्यपदीयः ... इन्द्रजननादिभ्यः इन्द्रजननीयः प्रद्युम्ना
गमनीयः ... सिद्धि ... भीमसेनवा ... नीयः वाक्यपदीय
... इन्द्रजननादिभ्यः इन्द्रजननीयः सीतान्वेषणीयः इन्द्रजन
नादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्तव्यः प्रातिपदिकोपनयनार्थं ... वाच्य
नादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरादिभ्यो ... सो ... इन्द्रजननादि ... कालिदासा
... शिशुक्रन्दयमसभ ... द्वन्द्वः ... सो ... ग्रन्थ ... प्रासादः ... देवासुरा
देवासुरादीनि ... सोऽस्य निवासः ... यः ... भ्यः ... भव्यः ... इत्यादि

ग्राव्येस्य स्वप्राप्तिपदिकेभ्यो वकुलं वुन्य त्ययो भवति सो स्यम क्रिमित्येतास्मि
न्विषये ग्रणापवादः वप्रोच्छपरत्वात्तु बाधते ग्लुच कायनि भक्तिरस्य ग्लोचु
वत्पत्ति कठ्या तंभ्या प्रत्ययो मधीयन्ते काठ्या छिनिः शौनकवात्त्रो जनेय स्ता
रमारूव सांचेष सां क्रीय खाडायन स्कंधस्कंभ देवदत्तं रघो भारद्रजु कठके ठ
णा ठ्कनाय तल चवक्रोर पुरुषा सकन्नुर्वये जत्तोन वादि कठचरुको लुक क
ठचरक ग्राघा भ्या परस्य प्रोक्तप्रत्यय स्य लुग्भवति कठच्छात्रा वेदानुपायन्ता
ते वा सिम्य इति णिनेः चरकाभ्या दपोणः फाठेन प्रोक्तमधीयते येते काव्यच
रका छंदसीपेत्वं काठा श्चारकोच्यो का कलापिनो णाक लापि नाद्यदाप्तित्याप्ये
भवति तेन प्रोक्तमित्येतास्मिन्विषये विरूपावनातेवोसि त्वोनुणिने रूपवादः का
लापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः इन्न णपनप्रत्यय इति वक्ष्यते मा वे प्राप्ते नांतस्य
तिलोके वमन्चारि पीठ सर्पि कलापि कुतु मितित्तालि जाजलि तैलालि शिखंडि लांग
स्येव सिद्धे अधिका विधानार्थं तेन साधु सूत्रवृत्तिः सोलभानि ग्राणानीत्येव मादितिकृ
छगलि नो ठिनुक छागलिन त्राका नाठिनुकप्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतास्मित्विषये क
लापि तेवा सिलाणिने रूपवादः छागलिना प्रोक्तमधीयते छागलेयिनः पाराशर्य शि
लिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः णिनि रिक्षानुवर्त्तते नाठिनुक पाराशर्य शिलालिभ्यां णिनि
प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतास्मिन्विषये भिक्षुनटसूत्रयोः इति यथासंख्य
पर्विनूषणाद्वाः सूत्रार्थः पत्यक मभिसंबध्यते तद्विषयताचातो च्छन्ते तेन
छंदो ग्राह्मणानुवर्त्तये गुणकल्पनया च भिक्षुनटसूत्रयोः छंदसत्वं च पता
प्रोक्तमधीयते पराशरिणो भिक्षवः शैलालिनो नटाः भिक्षुनटसूत्रयोरिति किं पा

तद्रूपं शैलालं कर्मन्दकृशाश्वादिभिति । भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव कर्मन्दकृशा
श्वाभ्यां णिनिः प्रत्ययो भवति अणोपवादः तेन प्रोक्ते इत्येतस्मिन्विष
ये यथासंख्यं भिक्षुनटसूत्रयोरभिधेययोः अत्रापि पाविषयार्थं छंदोग्रहणं
अनुवर्त्यं कर्मन्दिनो भिक्षवः कृशाश्विनो नटाः भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव
कार्मन्दं कार्शाश्वं तेनैकदिक् तेनेति तृतीयासमर्थात् एकदिगित्ये
तस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति एकदिक् तुल्यदिक् समानदिशि
त्यर्थः सुदाम्ना एकदिक् सौदामिनी विद्युत् हैमवती त्रैककुदी पीलुमूली
तेनेति प्रकृते पुनः समर्थविभः णं छंदोधिकारान्निवृत्यर्थं पूर्वत्रपि छंदो
विकारान्न तद्विषयम साध्यते तसिश्च प्रत्ययो भवति तेनैकदिगित्येतस्मि
न्विषये पूर्वेण यादिषु अणादिषु च प्राप्तेषु अयमपरः प्रत्ययो विधीयते
स्वमादिपञ्चादव्ययसंज्ञा मतः हिमवत्तः पीलुमूलतः उरसो यश्च उरसः
शब्दात् यो भवति चकारात्तसिश्च तेनैकदिगित्येतस्मिन्विषये अणोप
वादः उरसा एकदिक् उरस्यः उरस्तः उपज्ञाते तेनेत्येव तृतीयासमर्थात् उप
ज्ञाते इत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति विनोपदेशेन ज्ञातमुप
ज्ञातं स्वयमभिसंबुद्धमित्यर्थः पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् अकालकं व्या
करणं काशकृत्स्नं गुरुलाघवं आपिशलं दुष्करणं कृते ग्रंथे तेनेत्येव
तृतीयासमर्थात् कृते ग्रंथे इत्येत स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भव
ति यत्तत्कृतं ग्रंथश्चेद्भवति वररुचिना कृताः श्लोकाः हैकुपादो ग्रंथः भै
कुराटो ग्रंथः ग्रंथश्चेन्न भवति जालूकः ग्रंथ इति किं तक्ष्णा कृतः प्रासादः मै
त्स्यादिना कृते विधेमान ... नामिनाम तज्जाविश्च संज्ञायां तेन

या सुमर्था न कृत इत्येतस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययो भवति समुदाये
न चेत् संज्ञा गम्यते माद्रिका मि। कृत साद्रिक कामुक सारादि वोविंक
मधुना संज्ञा एत्ता। कुलालादिभ्यो वुञ् मेन कृते संज्ञायामिति चेत्साव
मनुवर्त्तते कुलालादिभ्यो वुञ् प्रत्ययो भवति तेन कृतमित्येतस्मिन्विष
ये संज्ञायां गम्यमानायां कौलालक वारुडक कुलाल वरुड चण्डाल नि
षाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र सैन्द्रिय देवराज परिषत् वधू रुरु ध्रुव रुद्र अनु
ड्वह ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक। कुलालादि आकृतिगण भस्वद स्तोन पादनु ते
न कृत इत्येतस्मिन्विषये संज्ञायां गम्यमानायां अणापवादः स्वरे वि
शेषः। छन्दसि। कृते च्छौन्दसं मासं वा पदं वाजसं त स्पेदं तस्येति भाव्य
मर्थो नु इत्ये इदमित्येतस्मिन्नर्थे यथा विहितं प्रत्ययो भवति अक्षस
पञ्चमहोरात्रसगो। छादय। प्रत्यया विहितं विधीयते न त्र कृत प्रत्ययाध्यायो।
अस्य एव मात्रे तस्य वधि मात्रं च विवक्षितं पदपदं लिङ्ग संज्ञा प्रत्ययादिकं
स्तत्र व सविंयत्तिम उपगो रिदं ओपगव कापटव नाश्रियं अश्वारस्य को एण
तन्तु सादिभ्य नाभिधानान्न भवति देवदत्तस्यान तरु मिति वदे स्त्रु राणे व
ठस्र साधारण त्रिदत एवात्रा स्त्रु इदं समुपसंख्यानं अग्नीध्र। चौरणि सेवो
ग्नीध्र समिधो माधाने अप एभ्यः साधिन्यो मन्त्रः सामिधेनी ऋक् कुरवाघन स्वश्वा
कानु पथ प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये अणो पवादः। रथ न रथ
रथ्यं चक्रं वा युगं वा रथ्या गणे पिठ्याने नान्यत्रा नाभिधानात् सूष्य सेनाङ्ग स्पेद
विधो विजितयदं सविधिरूपसंख्यायते परम रथ्यं उत्तम रथ्यं पत्र पूर्वान्भयोय
यनः। औपगवकं। कापटवकं। दात्रियाश्वेभ्यः। नाकुलकं। सावर्णकं पदका
हरणा प्रति इदं दात्रियत्र वत्पतिं त्ताबन्धेकंचि दात्रिय वृत्तिमो मासे

नु बहुलग्रहणात्क्वचिदप्रवृत्तिः पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः योऽवी
यः जनपदिनो जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुव
का चने जनपदिनो ये बहुवचने जनपदेन समानशब्दास्तेषां जनप
त्रि दवत्सर्वं भवति प्रत्ययप्रकृति च सोऽस्य भक्तिरित्येतस्मिन्विषये
जनपदतदवध्योश्चेत्यत्र प्रकरणे ये प्रत्यया विहितास्ते जन
२५८ पदिभ्योऽप्यस्मिन्नर्थेऽतिदिश्यन्ते जनपादिना जनपदस्वामिनः क्ष
१०४ त्रियाः अङ्गा जनपदो भक्तिरस्य आङ्गकः सौह्मकः पौण्ड्रकः मद्रमाः ह्योति
या भक्तिरस्य आङ्गकः वाङ्गकः सौह्मकः पौण्ड्रकः जनपदिनामिति किं पाञ्चा
लाब्राह्मणा भक्तिरस्य पाञ्चालः सर्वत्र प्रकृतिनिर्देशमात्रं सच
क्षेकयोरतिदेशप्रयोजनमस्ति वृजिविभिन्नेषु चबहुमादिषु विशेषा
लीति मद्रवृज्योः कन्विशेषः मद्रस्यापत्यं बहुमगधेक लिंगसूत्र
मे साद्रमाद्रः वृजिर्वा वादवि वृजेः क्तो सत्वाजादा अवृद्धः वार्ज्यः सम
क्तिरस्येति प्रकृतिनिर्देशे कृते मद्रकः वृजिकः जनपदेन समान
नामिति किं अनुरपडो जनपदः पौरवो राजा सभक्तिरस्य पौरवीयः बहु
वचन ग्रहणं समानशब्दानां विशेषणं एतस्य अन्यथा हि पत्त्रैव सर्व
मानशब्दा जनपदेनः स्यात् एकवचनद्विवचनयोर्न स्यात् वा
गोवा गोवा भक्तिः रस्येति बहुवचनेन तु बहुवचने समानशब्दानाम्
कवचनः द्विवचनोपाः तत्त्वं प्रिस्कृवमदापि देशो भवति वाताः वाणे
वाभक्तिरस्य वाणकः तेनेयं प्रोक्तं तेनेति सनीया समर्था त्तो मानित्य
तस्मिन्नर्थे चर्चयविदिते प्रत्ययो भवति कवे लो कं प्रो ना मित्युच्य

ते नन्दकुजं कुसेनाग्रे येव न्येन गगनस्थानं गत्वेन कृतामायुरेणप्रोक्ताः
मायुरीवृत्तिः पाणिनीयं आपिशलिकाशकृत्स्नं तित्तिरस्वरूपं तनु
खण्डिकोपाध्यायाः तितयादिभ्यः तुन्देभ्यश्छणप्रत्ययो भवति नेनुप्रो
क्तमित्येतस्मिन्निर्वचेगणोपवादः तित्तिरिणाप्रोक्तमध्यधीयते तैत्ति
रीयाः वारतन्तवीयाः खाण्डिकीयाः औखीयाः छन्दसि चायमिष्यते ति
त्तिरिणाप्रोक्तः स्तोकुइत्यत्र न भवति मुनौ नकादिभ्यश्छन्दसि इत्यत्रेदमनु
वर्तापि तत्त्वमित्याहुः कारूपपको चूर्णिकाभ्यां मूबिभ्योणिनिः कारूप
पकौरिवक्त्राकाभ्यां ऋषिवाचिभ्यां णिनि प्रत्ययो भवति तत्प्रोक्तमि
त्येतस्मिन्नर्थे छस्यापवादः णाकारुः तेरत्र वृषभ्यर्थे कत्वतल्लाभ्यां प्रोक्तम्
तिसमर्थेतेमस्यापिच ताद्विपयते पुते कारूपकेन प्रोक्तं कारूपकीयं वेदो
पायेनोतेवासिभ्यश्च कलापितेवासी नो वेकूपपायनोतेवासिन्दि चयवो
चकाः तुन्दास्मिभ्यो विणिनि प्रत्ययो भवति तेन प्रोक्तमित्येतस्मिन् विषये
गणोपवादः छन्दुपाठ्या व्याप्यते तत्र कलापिन्तेवासिनः चरकः हरिद्रुमल्ली
तुम्बरुरुलमहुतिवेकुं पायनातेवासिनो नवपलं गाकमलेः कौचामग्र
हालि नोग्रूपीमायन कठकलापाति प्राप्तदाकारिणी पञ्चैते तत्तुवाक
किनो दुष्प्रामाद्विष्णुः कुतः कलापि विरुद्धायनगदणानु निष्पाद्वि वैभूपायन
तेवासी कलापीति तदन्तेवासिनो वेकूपायनोतेवासीति नोतेवासिन्तेव
भवति किंकलापि गुरुदेननतथा वेकूंपायनोतेवासी कठलिदंतेवासी
चक्षुंगायनलस्पकिन्नौ नकादि पाठननदेनत्वेनदकारिणः स्यादि
नं कालापं तेवासिभ्यः स्तावनुजारि दुष्णप्रोक्तमध्यधीयते न्ग्राखिडविताः
पालेगिनः कामगिनः नः तोवरनिनः पौलापिनः

१६५

छगालिनो ढिनुकं वद्दाति वैनूपं पायनोंते वासिभव; गालंविनः गाहूणि
नः तौडिनः नूपामायनिनः काठानुलुकं वेदपाति कलापिनश्चारांगो
रिदुरेषापायमः नतश्श्रातालितुवरुः उपलेप न चनुथें न कलोयक
मि दैोच्यते गालविश्वरकः प्राचापलिंगाकलावुमो क्रैचा कुणोतांड्रा
श्रमधमोयास्त्रयोपरे नूपामायकौदीचो पशुकं कठकलापिनोचरक
घृति वैनूपं पायनाख्या नतृसवधेन सवेनदंनेवासितः चरकाइत्यु
च्यते पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु प्रत्यायार्थविनूष णमेतानुत्
नीयासमर्थोत पुराणप्रोक्तेति प्रत्ययो भवति यत्रन्योक्तं पुराणप्रोक्ताश्रे
नु ब्राह्मकल्पास्तेभवंति पुराणेन चिरंतनेनु ऋषिणाप्रोक्ताः पुराण
प्रोक्तः ब्राह्मणेषु तावतूभाललिनातूराजायानिनः ऐतरेयणः कल्पेषु
यौगीकल्पः गारुणपकानीपुराणप्रोक्तेषु इति किं याज्ञवल्क्यानि ब्राह्म
णानि आनुमरूथः कल्पः यज्ञवल्क्ये दयो प्राचिरकालाइत्याख्याने पुव
नेयाव्याकुरानि रुत्रकारं तच्चियपत्त कस्मात्र भवति प्राति पदं ब्राह्मणे
षुयः प्रत्ययेह्त स्वविधायता विधीयते तानि न अर्थं तुपानाकल्पे नूयुस्प
कएवा बुपाठानि नकार्यवोगः छंदोधिकारमनुवर्तते तेन कल्पे यावि
भवोति पुराणपूर्तिनिपातनम्मातमुद्भावः नचात्र्यंस वाधेच तेन पुराने
त्वमिधीयते नूौनकादिभ्यश्छंदसि नूौनकइत्येवमादिभ्यो णिनि
भवति तेन प्रोक्तामित्येतस्मिन्विषये छंदसि मिधेये छाणो रपवादः नूौन
केन प्रोक्तं मधीयते नूौनकिनः वाजसनेयिनः छंदसीति किं नूौनकी
याः शिक्षा कठचाठ रूपत्त्रपकालेतत्सेधाताएं केवलादिलुकं तु प
वंति नदंपित्रे अश्वादिकावारुनमुच्यतोनरतु वोपूवोनुत्र नुत्रत्यपयोस
वति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये नूौनकेदयातौपवादः गारुवारयचवक्रौ

औष्ट्रस्यां गार्दभरथं प्रज्ञाद्यर्थुपादिवदश्च पदनां तद्वाचिनः प्रातिपदिकात् अध्वर्युपारिष
त्तुक्त्र कामेचा च अत्यन्तयो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये ऽणोपवादः यत्रान्तनाचे
अभूवस्येदं यदस्तेयं आभूवं औष्ट्रं गार्दभं आध्वर्यवं नारिषदं हलसीराठकू हलसीर
कुत्र्योभीठक्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये अणोपवादः हलस्येदं हालि
कं सौरिकं द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः द्वन्द्वसंज्ञकात् वुञ्प्रत्ययो भवति तस्येदमि
त्येतस्मिन्विषये वैरमिथुनिकयो प्रत्ययार्थविशेषणयोः अणोपवादः छं तु परत्वा
द्बाधते वैरेणवातु बाभ्रवशालंकायनिका काकोलूकिका मैथुनिकायो अत्रिभारु
द्वाजिका कुत्सकुशिकिका विवाहमैथुनिका वैरस्य नपुंसकस्ये त्यामीत्यभावात्
स्त्रीलिंगा वैरदेवासुरादिभ्यः गोत्रचरणाद्वुञ् चरणवाचिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यो
वुञ्प्रत्ययो भवति तस्येतमित्येतास्मिन्विषये अणोपवादः परत्वान्तछं बाधते गोत्रात्
वत्तु ग्लोचुकायनकं औपगवकं चरणानुधर्मान्मायचोरिष्यते काठकं कालापकं मौदकं
पैप्पलादकं सघाकलदाण वृञ्प्रत्ययान्तेनण सघादिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु अतो
तानुच प्रातिपदिकाद्यप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये पूर्वस्य वुञोपवादः
घोषग्रहणमपदन्तेकप्रिये तेन वेषम्यागु यथासंख्यं न भविष्यति अकोतानुवेदः सङ्घः
शैवल वैदोङ्कः वैदलक्षणं वैदो घोषः यकेतानु गार्ग्यः सङ्घः गार्गोङ्कः गार्गोलक्षणं गार्ग
ग्यो घोषः यञ्जन्तानन्ददा सङ्घः दाक्षोङ्कः दाक्षलक्षणं दाक्षो घोषः अङ्कलक्षणयो कोवि
शेषः लक्षणं लक्ष्यस्येव चिह्नभूतमुपाविधीविदोनां अनगस्त्वादिस्याविगवादीनामङ्कं
न भवति किन्तु कारणजीवपर्वं वाचि प्रधानं वैदीविधीः आधिवेदीविधिः शाकलाद्वा
शाकलपुत्रा काननुसघा दिषु प्रत्ययार्थविशेषणेषु अण्प्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्वि
षये वुञोपवादः शाक लेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः तेषां सङ्घः शाकलः शाकलकः शाकलो
ङ्कः शाकलकोङ्कः शाकलो ग्रंकः शाकल लक्षणं शाकलकं लक्षणं शाकलो घोषः शाक
कलो घोषः छन्दोगौक्थि कायज्ञिकबहृचचर्मणोन्मः सघादयोनिवृत्ताः सामान्येन विधानं
छन्दोगादिभ्यः ञ्यप्रत्ययो भवति तस्येदमित्येतस्मिन्विषये वुञणोरपवादः चरणा
द्धर्मान्माययो रेवम भवति छन्दोगानां धर्मः

ग्रा म्ना यो वा छ्रुदो यं मै । छि वं या रि वं वा कृ चं नाग्रं ग्र न्या त्र छं दो कुलसि त्यादि नु
दंड मा एा वा ने वासि । श्रु दंड प्र मा एा वा एा का ; ग्र ने वा सि नः ; त्रि ष्वा स्ते ष्वा मि धे ये षु वु
ञ्जु मित्तो नुवन्ने नेत्र्म । ञु ञः ; प्र ति वे धा वि मा य ने गो क द्रा ; एा वा ; ग्र ने वा सि नो वा पा
त्रा ; द्रा च्रा ! मा रु का ; । रे व ति का दि भ्य ष्ठ ; रे व ति का दि भ्यः ; ता दे भ्य ष्ठ प्र त्य यो भ व ति न
स्ये दमि त्ये ना स्मि त्वि ष । ये त्रै त्र प्र त्य या ना ए ते ना न ; पूर्वेण व वुञि प्राप्ते ष्ठ वि धा नं
रे व ति की यः ; स्वा पि श्री । यः ; रे व ति का स्वा पि शि गौ भ वृ द्धि नु गौ म गी च गौ द मे घि औ द वा
हि वैज वा पि कौ पि ज ल ला स्ते व द दा एा का पि ज ल ला स्ते प द कू वा भ्या ग्र एा प्र त्य यो भ
व ति न स्ये द मि त्ये ना स्मि न्वि ष ये गो त्रा दु ञो प वा दः ; गो त्रा दि का ना स्तु कौ पि ज ल ; हा स्ति
प दः ; ग्र ध्व र्यो एा क स्ये क लो प श्च ग्रा एा त्ये च ग्रा थ र्व णि क श्चा वा नु ग्र एा प्र त्य यो भ व
ति न त्व यो गे ने च ट् कू लो पः ; न स्ये द मि त्ये न स्मि न्वि ष ये च र णा द ञु ञो ग्र र्थ व णि
क स्या ये ग्रा थ र्व एा ो ध र्मः ; ग्रा म्ना यो वा च र णा नु ध र्मा म्ना य यो ; न स्य वि का रः ; न स्ये ति ष ष्ठी स म
र्था त् । वि का र इ त्ये न स्मि न्वि ष ये य था वि हि तं प्र त्य यो भ व ति प्र कृ ते र व स्था न्त रं वि का रः ; कि मि
दो दा ह र एा ग्र श्मा एो वि का र [illegible] य स्प च ना न्य भ्रु ति प दं [illegible] ग्र न्त्रु म नो वि का रः ; ग्रा
नु म नः ; ग्रा नु मः ; ग्र नु म नो वि का र इ ति टि लो पः ; पा त्रि कः ; भा स्म नः ; ता ति कः ; नि त्यं ग्र त्तो ग्रा
ध्ये पा त्रा ए ते न स्य प्र कृ त्या भा व इ ति पु न र्व च न ज्ञो वि क नि वृ त्त्य र्थं वि का रा व य व व च्चो
र्यो द यो न भ व न्ति छा लः ; शै रः ; ग्र व य वे च प्रा एयो ष धि वृ क्षे भ्यः ; प्रा एयो ष धि वा चि भ्यः ; ना वृ भ्यः ;
ष ष्ठी स म र्थे भ्यः ; ग्र व य वे य था वि हि तं प्र त्य यो भ व ति च का रा द्वि का रे च त त्र प्रा णि भ्यो
ग्र व द्र पा ति क पो त स्य वि का रो ग्र व य वो वा का पो तः ; मा यू रः ; कौ कि लि भ्यः ; ग्रौ व का दि भ्यो
वें म स्य वृ द्धे भ्यः ; का री र भ स्य [illegible] त्र त्य यः ; प्रा एयो ष धि वृ क्षे भ्यो वि का रा व य व यो र्भ व
ति वृ क्षे नु वे न व न स्प त यो वि ग्र ह्य न्ते स्व ग्रो ध स्य वि का रो व य वो वा नै य ग्रो धः ; पै प्प लः ;
ग्रो ष धि नु वा दा मू ल न्ता [illegible] पि ग्र ह्य न्ते ना [illegible] ल्या दि वि का रो व य व यो वा ना ड्व लं ; मा ड्च जम्भ ;
वि का र व य व यो र्भ व ति ग्र न्ये भ्यः ; ग्र चि का र मा त्रे क थं व य म पि क्रि य ते त स्य वि का रः ;
ग्र व य वे च प्रा एयो ष धि वृ क्षे भ्य इ ति वि का रा व य व यो र्भ व ति ग्र न्ये भ्यः ; ग्र वि का रः ; ग्र व
ये वे च मा त्रे क थं व य म पि क्रि [illegible] ; ग्र व य वे च प्रा एयो ष धि वृ क्षे भ्य इ ति वि
का रा व य व यो [illegible] प दा धि का [illegible] वि धा ना [illegible] कृ त ति [illegible] बि ल्वा दि भ्यो

[margin: का त्रि ; १६० ; १७०]

अण्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। यथायोगं प्रत्ययापवादः। बिल्वस्य
विकारोऽवयवो वा बैल्वः। गावेधुकः। गावेधुकशब्दात्र प्रत्ययेन तत्र; कोपधत्वादेवासिद्धे मय
ड्बाधनार्थं ग्रहणम्। बिल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कार्पासी पाटली
कर्कन्धू कुटीर। कोपधाच्च। ककारोपधात् प्रातिपदिकादण्प्रत्ययो भवति, यथायो
गं विकारावयवयोरर्थयोः। अञोऽपवादः। तर्कु तार्कवं। तित्तिडीकं। माण्डूकं। दार्दुरूक
माधूकं। त्रपुजतुनोः षुक्। त्रपुजतुनोः षुगागमो भवति चकारादण्प्रत्ययो भवति उरञोऽपवादः। त्रपुणो वि
कारः त्रापुषं जातुषं। अप्राण्यादित्वान्नावयवे। उरञ्। उवर्णान्तात् प्रातिपदिकादञ्
प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अणोऽपवादः। अनुदात्तादेरञ्। दैवदारवं। देव
दारव। अनुदात्तादेश्च। अनुदात्तादेः प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयो
रर्थयोः। अणोऽपवादः। दाधित्थं कापित्थं माहित्थं। पलाशादिभ्यो वा। पलाशा
दिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वाऽञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। पालाशं खादि
रं उभयत्र विभाषेयं। पलाशखदिरशिंशपास्यन्दनानामनुदात्तादित्वात् प्राप्ते पला
श खदिर शिंशपा स्यन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत। पलाशादि। शम्याष्ट्लञ्।
शमीशब्दात् ट्लञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः। अञोऽपवादः। शामीलं भस्म। शामी
ली स्रुक्। मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। प्रकृतिमात्रान्मयट्प्रत्ययो भवति भक्ष्या
च्छादनवर्जितयोर्विकारावयवयोरर्थयोः; भाषायामिति विषये यथाकौ प्राप्तप्रत्यये बुधाचे
बु अश्ममयं आश्मनं मूर्वामयं मौर्वं भाषायामिति किं। बैल्वं खादिरो यूपः। स्यात्तु
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किं। कार्पासमाच्छादनं यावता विकारे नोक्तं यावता विकारावयवौ
प्रकृतावेवैते विषयप्रत्ययाः; प्राणिरजतादिभ्योऽञ् इत्येवमादयः; तद्विषये च यथास्था
नं कपोतमयं कापोतं लोहमयं लौहमिति। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। भाषायामभक्ष्याच्छादनयो
रित्येव वृद्धेभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽभक्ष्याच्छादनयोर्विकारावयवयोर्भाषायां विषये
नित्यं मयट्प्रत्ययो भवति। वृद्धेभ्यः आम्रमयं शालमयं शाकमयं शरादिभ्यः
शरमयं दर्भमयं मृन्मयं नित्यग्रहणं किं। यावता ... समर्थादेव तिष्ठ भविष्यति। एकाचो
नित्यं मयटमिच्छन्ति नदनेन क्रियते ... त्वङ्मयं वाङ्मयं ... हाति ... दर्भमयं तु

१८८

कृणी त्रणा साम बल्वा न ॥ गोश्च पुरीषे ॥ गोशब्दात् पुरीषेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवति गोमयं

यं पुरीषम् इति किं गव्यं द्यः पुरीषं नवि कारो नावयवः तस्येदं विवक्षये विधानं

का विकयवको पयसो यतं ॥ वद्धते ॥ पिष्टाच्च ॥ पिष्टशब्दान्नित्यं स्वविकारे इत्यस्मिन्विष

शि ये मयणापवादः पिष्टमयं भस्म ॥ संज्ञायां कन् ॥ पिष्टशब्दात् संज्ञायां कन्प्रत्ययो भवति व्री

हेर्विकारो विल्वादित्वाद् अणापवादः ॥ व्रीहिमयः पुरोडाशः ॥ व्रीहिमयः पुरोडाशः ॥ असंज्ञायां तिलम

ये यवमयं असंज्ञायामिति किं तैलं यावकः यवादिभ्यः कन् ॥ द्व्यचश्छन्दसि ॥ द्व्यचः

१८८ प्रातिपदिकात् छन्दसि विषये सयट्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोः शरमयं ॥ सोमाया

मयं ॥ छन्दसि प्रत्ययो विधीयते नाप्रयोगः भवति दर्भमयं वासो भवति शु

१७ रमयं बर्हिर्भवति ॥ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् उवर्ण ॥ प्रातिपदिकान् नद्वर्ध्रबिल्वात् मुद्ग मौद्गं

मयट्प्रत्ययो भवति ॥ नो च ॥ छन्दसि इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ कौ जोषि का गामुके

मयट्प्रत्ययो भवति ॥ ब्रध्नः ॥ वर्ध्रचर्म्म कासने नकार्यं ॥ तवस्करणा ताकी

नचक्रं वार्ध्री वालप्रग्रधितमभवन् मनपूर्तिः ॥ ते दासदत्त विधिनि ता सार्थ्यो इहैव स्थाने वैण

ना युधस्म स यातिरत्र याति मनपूतिरदनातिदनं ॥ तालादिभ्योऽण् ॥ तालादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोः ॥

ब्रीधितिति तालादिभ्यो णण्तल्लादिभ्यः जातिप्रदिकेभ्य इत्यादि ॥ तालं धनुः ॥ वार्हिणं ऐन्द्रालिशं तालयत्रु बिवाद णाइ प्रातिषु इन्द्रो

ऽयो मयट्प्रत्ययोर्नास्मवदः तालधनुः ॥ वार्हिणं ऐन्द्रालिशं तालादिकं जातरूपेभ्यः परिमाणे ॥ जातरूपवाचिभ्यः कु

ध ज्ञ इन्द्रायुधं च प्रगुणामक चा युक्तं तलादिजातरूपेभ्यः ॥ जातरूपवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अण्प्रत्ययो भवति

वनतिदेग्नारि हाचिनं ॥ सुवर्णहत्त जाजाते रूपं चाचि भ्य ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ प्राणिवाचिभ्यः ॥ प्रातिपदिके

परमाणोस्मिति किं यष्टिरियं हाटकमयी ॥ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ॥ प्राणिवाचिभ्यः ॥ प्रातिपदिकेभ्यः अञ्प्रत्ययो भवति ॥ परमाणादिति किं विकारावयवयोः ॥ अणादीनाम

भ्योरजतादिभ्यश्चाञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोः ॥ अपवादः कापोतं मयू

पवादः ॥ अनुदात्तादेरञ् विहितः एव पुनः प्रपञ्चार्थः ॥ कापोतं मायूरं तैत्तिरं ॥ रजतादिभ्यः राजतं सैसं लौहं औदुम्बरं नैचदारवं

रं तैत्तिरं ॥ रजतादिभ्यः ॥ राजतं सैसं लौहं रजतादिभ्यः येऽनुदात्तादयः ॥ पठ्यन्ते रजतकण्टकी

रयभ्रं ॥ तिभ्योऽनित्ये सिद्धे पुनर्वचनं मयटो बाधनार्थं रजतं सीसं लोहं उदुम्बरं नीचदारु रोहि

तक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक कण्टकार ॥ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ॥ ञित्प्रत्ययान्तात् प्रातिपदिका

त् विकारावयवयोर्ऽञ्प्रत्ययो भवति ॥ तत्प्रत्ययात् इति किं ॥ ञितश्च विकारावयवप्रत्ययात् ॥ तदन्तात् प्रातिपदिकात्

विकारावयवयोर्ञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोः ॥ शामीलं ॥ अपवादः ॥ दौरन्न जाम्यां ॥ प्राणिर

ञ्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोः प्रतिपदादावति एत्प्रत्ययो गृहीतो देवदारव

जितादिभ्यो नूपएण्या ढञ् कासप्रवच्छतम्भवाति

तादि म

स्य विकारो ऽवयवो वा देवदारवं दाधित्थं कास्य दाधित्थं पालाशं खास्य पालाशं सामीलं स्य शामीलं कापो
तस्य कापोतं औष्ट्रकस्य औष्ट्रकं एण्याः ऐणेयं कास्य स्य कांस्यं पारशवस्य पारशवं वत्रि
तद् इति किं बैल्वमयं जम्बूजम्बवादिति किं वैदमयं क्रीतवत्परिमाणात् प्राग्वते ष्ठञ् स्यजन्मा
मण्य क्रीतानाये प्रत्ययाश्च परिमाणान्नु विहिताः ते विकारेऽपि दिनूपन्ते परिमाणान्नु क्रीतवत्
प्रत्यया भवन्ति तस्य विकार इत्येतस्मिन् विषये अण्णादीनामपवादः संख्यातिपरिमाणात्
शतेन क्रीतं शत्यं परिमाणमेव निष्केण क्रीतं नैष्किकं एवं निष्कस्य विकारो नैष्किकं
नूनेन क्रीतं नूत्यं नूतिकं नूतस्य विकारः नूत्यं नूतिकं सहस्रं वति सर्वसाहस्रूपायाः अ
द्यो द्वेपूर्व द्विगोर्लुगसंज्ञायां रूपेवमादिकमप्यातिदिनूपन्ते द्विसहस्रं द्विनिष्कं द्विनैष्कि
कं उष्ट्राद् वुञ् उष्ट्रान्नु वा वुञ् प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः प्राणपञ्चोपवादः उष्ट्रस्य वि
कारो ऽवयवो वा औष्ट्रकं उमोर्णयोर्वा उमाशब्दात् ऊर्णाशब्दाच्च वा वुञ् प्रत्ययो भव विकारा
वयवयोरर्थयोः औमं औमकं और्णं और्णकं एण्या ढञ् एणीशब्दान्नु ढञ् प्रत्ययो भवति विकारा
वयवयोरर्थयोः प्राण्यञोपवादः एणेयं मांसं एणस्य ते नभवति एणमांसं एणकारका
ण्डैरजनकृत्स्नं कौमेयं कासं स्त्रीचर्म गोपयसोर्यत् गोपयस्य प्रत्ययो भवति एणस्य कामाः से एणाकां
का गौविकारावयवयोरर्थयोः गव्यं पयस्यं सर्वत्र गोरजादिप्रसंगे यत् दप्यवमयट् विषये तो वि
धीयते द्रोश्च द्रुशब्दात् यत्प्रत्ययो भवति विकारावयवयोरर्थयोः रञ्जोपवादः द्रव्यं मानेवयः विषये वि
माने विकारे द्रोवयः द्रुवयं प्रत्ययो भवति यतोपवादः द्रुवयं फले लुक् विकारावयवयोरर्थयोः उत्पन्नात्
तस्य फले तद्धितः प्रत्ययो विकाराद्युत्ते लुग्भवति आमलक्याः फलं आमलकं फलं आमलकं उत्पन्नस्य
फलितस्य वृक्षस्य फलं सर्वत्र यत्र भवति विकारः पल्लवितस्यैव पल्लवं प्लक्षादिभ्योऽण् फले लुके बदर
व प्लक्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः फले विकारावयवत्वेन विवक्षितेऽणु प्रत्ययो भवति अञोऽपवादः विधानसा
मर्थ्यान्न तस्य न लुग्भवति प्लाक्षं नैयग्रोधं प्लक्षन्यग्रोध अश्वत्थ इङ्गुदी शिग्रु करकन्तु जम्बवा वा फले
लोव जम्बूशब्दात्फलेऽभिधेये वाण्प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः तत्राणो विधानसामर्थ्यान्न लुग्भ
वति अनन्तरे भवेऽल्पेवस्तावान्तिर्फलानि चाल्वनवेत्येव जम्ब्वाः फले प्रत्ययस्य वा लुप्भवति युक्
वद्भावे विशेषः जं वा फलं जम्बूफलं जाम्बवं मिति वा लुप्रकरणे फलपाकशुषामुपसंख्यानं व्री
हयः यवाः माषाः मुद्गाः तिलाः पुष्पमूले पुष्पमूलं मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका नवमालि
काजातिः विदार्या मूलं विदारी अंशु बहुलं वाति पाटला ति पल्लवः सा कुल्यानि म

ति बहुवचनान्तात्क्वचिदपि भवति कदंबपुष्पं गन्धोकं करवीरं बैल्वानि फलानीति हरीतक्या

दिभ्यश्च हरीतक्यादिभ्यश्च माद्भ्यः सूत्रे भ्यः प्रत्ययस्य लुप् भवति लुकि प्राप्ते लुपो विधायुक्त

वद्भावे स्त्री प्रत्ययश्च वर्णो च व्यक्ति शेषः हरीभ्यः फले फलं हरीतकी कोशातकी नखरजनी ग्रन्थ व्य

क्तियुक्तवद्भावे ष्यते वचनं त्वभिधेयवद्भवति हरीतक्यः फलानि हरीतकी कोशातकी न

खरजनी शष्कण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी काला द्राक्षा ध्वांक्षा गर्गरिका कण्टकारिका

शेफा चपलं पाकालिनी शितिशर्ब्बः पुष्पमूलेषु बहुलं कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक् च कुलजा

तानूक्ष्वै कंसीयः उपगवादिभ्यो यन्नु परशव्यः कंसीयपरशव्यशब्दाभ्यां यथासंख्यं यञञौ प्रत्ययौ

भवतः तस्य विकार इत्येतस्मिन्विषये तत्संयोगेन च कंसीयपरशव्यशब्दयोर्लुग्भवति कंसीयस्य

विकारः कांस्यः परशव्यस्य विकारः पारशवः प्रातिपदिकाधिकारात्तु नयाम्नु प्रत्ययस्य लुग्भवति

पद्मगुलव्यञ्जकानां अनुदात्तादिवचनादेवाञिति सिद्धे लुग्ग्रहणं वचनं ननु च यस्येति लोपे कृते कंसे लुगिति

तस्येति यलोपो भविष्यति परत्वाच्च कानं अनुदात्तादिवचनादेवाञिति सिद्धे लुग्ग्रहणं वचनं ननु च यस्येति

लोपे कृते हलन्तत्वात्कथं स्येति यलोपो भविष्यतीति नेदं लोपितं तत्र वचनं यतिकारिकायार्थं च नुयर्थो

यस्यानन्तरीयं प्राग्दीव्यतो ऽण् न वृद्धि अयुगाप्यागमिति वक्ष्यति प्राग्गते स्मात्त वृद्धिः सर्वस्मिन्

नुयान्तयो ननु कामेष्याम् ठक् प्रत्ययस्य लोपे विकार्यावेदितव्यः वक्ष्यति तेन दीव्यति खनति जयति जितम्

न सुतिमञ्चो दीव्यति आक्षिकः ठक् प्रकरणात् तदादिति मान्नाक्षादिभ्यः उपसंख्यानं साक्षुवत् दुरन्तादिभ्यः

मार्दङ्गिकः कायं सूचिकः क्रियाविशेषणात्यन्तात्यये पृच्छतो हस्ता तादिभ्यः स्तनात्तपृच्छति सौस्नातिकः सौवरा

त्रिकः सौखशय्यिकः गच्छतो परदारादिभ्यः परदारान्गच्छति पारदारिकः गौरुतल्पिकः तेन दीव्यति खनति

जयति जितं तेनेति तृतीयासमर्थात् दीव्यति खनति जयति जितमित्येतेष्वर्थेषु ठक् प्रत्ययो भवति अक्षैर्दी

व्यति आक्षिकः अभ्र्या खनति आभ्रिकः कौद्दालिकः अक्षैर्जयति आक्षिकः अक्षैर्जितं

आक्षिकं शालाकिकं सर्वत्र करणे तृतीया समर्थविभक्तिः देवदत्तेन जितमिति प्रत्ययो भवति अनभिधा

नात् नुग्गुल्याथ्यनवचनं लिङ्गसंख्याया करणे तृतीया विवक्षा क्रियाप्रधानत्वेपि चाक्रिया तस्य नानाभिन्न स्वभा

वात्साधनप्रधानं संस्कृतं तेनेति तृतीयासमर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति सतोऽ

पकर्षाधान संस्कारः दध्ना संस्कृतं दाधिकं शाङ्गवेरिकं मारिचिकं यथायोगं भोगांस्तेष्वेव कुलत्थकोपधादण् कुल

त्थशब्दात् ककारोपधाच्च प्रातिपदिकात्तृतीयासमर्थात् प्रत्ययो भवति संस्कृतमित्यस्मिन्विषये ठकोऽपवादः कौल

त्थं संस्कृतं कौलत्थं तैत्तिडीकं दार्दमकं तरति तेनेति तृतीयासमर्थात्तरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्र

त्ययो भवति उडुपेन तरति औडुपिकः गोपुच्छाट्ठञ् गोपुच्छशब्दात्तरति ठञ् प्र

त्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्विषये ठकोऽपवादः नौद्व्यचष्ठन् नौशब्दात् द्व्यचश्च प्रातिपदिकात्ठन्प्र

त्ययो भवति तरतीत्येतस्मिन्विषये ठकोऽपवादः नाविकः घटिकः बाहुकः ठकारः

त्ययो नानुबन्धः बहुवचनं द्व्यचः ... निर्देशः ... द्विमात्रः

कारे विधिबाधनार्थः चरति ... त्रसप्रत्ययो ... चरतीति तृतीयासमर्थाच्चरतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भव

णाकर्षिकः; आकर्षिकः; आकर्षात्ष्ठल्। आकर्षशब्दात् ष्ठल् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्न
र्थे ठकोऽपवादः; लकारः स्वरार्थः; षकारो ङीषर्थः; आकर्षेण चरति आकर्षिकः; आकर्
षिकी आकर्षः इति सुवर्णपरीक्षार्थो निकषः। पर्पादिभ्यः ष्ठन्। पर्पादिभ्यः
ष्ठन् प्रत्ययो भवति चरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोऽपवादः; नकारः स्वरार्थः; षकारो ङीषर्थः;
पर्पिकः; पर्पिकी; आश्विकः; आश्विकी; पर्प अश्व अश्वत्थ; रथजाल न्यास व्याल पादः; पु
च्छ पदिकः; श्वगणाट्ठञ्च। श्वगणशब्दात् ठञ् प्रत्ययो भवति चकारात् ष्ठन् च चरतीत्ये
तस्मिन्नर्थे ठकोऽपवादः; श्वगणेन चरति श्वागणिकः; श्वागणिकी पुनः श्वगणिकः; श्व
गणिकी श्वादेरिञीत्यत्र वक्ष्यति इकारादिग्रहणं कर्तव्यं श्वगणिकाद्यर्थमिति तेन
ठञि श्वादिकार्यं न भवति। वेतनादिभ्यो जीवति। तेनेत्येव तृतीयासमर्थेभ्यो वेतनादि
भ्यः; प्रातिपदिकेभ्यो वेतनादिभ्यः जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति। वेतनेन जी
वति वैतनिकः; वाहनिकः; धनुर्दण्डग्रहणमत्र संघातविगृहीतार्थं धानुर्दण्डिकः; धानुष्कः; दाण्डि
कः; वेतन वाहन अर्धवाह धनुर्दण्ड जाल वेस उपवेस प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उप
निषद् उपदेश स्फिज् पाद उपस्थान। वस्नक्रयविक्रयाट्ठन्। वस्नक्रयविक्रयशब्दाभ्यां तृती
यासमर्थाभ्यां ठन् प्रत्ययो भवति जीवतीत्येतस्मिन्विषये ठकोऽपवादः; वस्नेन जीवति
वस्निकः; क्रयविक्रयग्रहणं संघातविगृहीतार्थं क्रायिकः; विक्रायिकः; क्रयविक्रयिकः;
आयुधाच्छ च। आयुधशब्दात् छ प्रत्ययो भवति चकाराट्ठन् च जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे आयु
धेन जीवति आयुधीयः; आयुधिकः; हरत्युत्सङ्गादिभ्यः। तेनेत्येव उत्सङ्गादिभ्यः; तृतीयासम
र्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति हरतिर्देशान्तरप्रापणे वर्तते उत्सङ्गेन हरति
औत्सङ्गिकः; औडुपिकः; उत्सङ्ग उडुप, उडुप उत्पुत पिटक ... गणादि; भस्त्रादिभ्यः ष्ठन्। भस्त्रादि
भ्यः तृतीयासमर्थेभ्यो हरतीत्येतस्मिन्नर्थे ष्ठन् प्रत्ययो भवति, भस्त्रया हरति भस्त्रिकः
भस्त्रिकी भरटिकः; भरटिकी भस्त्रा भरट भरण शीर्षभार; अंसभार; भस्त्रादि विभाषा विव
धवीवधात्। हरतीत्येव विवधवीवधशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां विभाषा ष्ठन् प्रत्ययश्च

...न युक्ते प्रकृतः प्रत्ययः ठक् भवति विवधेन हरति विवधिकः विवधिकी वीवधिकः वीवधिकी
ठकुष्ब(?) लपि वैवधिकः वैवधिकी विवधवीवधशब्दौ समानार्थौ पथि पर्याहारे च वर्तेते
॥ अण् कुटिलिकायाः ॥ हरतीत्येव कुटिलिकाशब्दात् तृतीयासमर्थात् अण् प्र-
त्ययो भवति हरतीत्येतस्मिन्नर्थे कुटिलिकया हरति मृगान् व्याधः कौटिलिको मृगः
कुटिलिकया हरत्यङ्गारान् कौटिलिकः कर्मारः कुटिलिका वक्रा गतिः कर्मारस्य
...मायुधविशेषः लोहमयी यष्टिः ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ तेनेत्येव अक्षद्यू-
तादिभ्यः निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति अक्षद्यूतेन निर्वृत्तं आक्षद्यूतिकं
वैरं जानुप्रहृतिकं जङ्घाप्रहृतिकं पादस्वेदनिकं कण्टकमर्द-
न गतागत यातोपयात अनुगत ॥ क्त्रेर्मम्नित्यम् ॥ निर्वृत्त इत्येव क्त्रिः ॥ क्त्रि इत्ययं ड्वितु-
को गृह्यते त्रिप्रत्ययान्तान्नित्यं मप्प्रत्ययो भवति तेन निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे डुपचष् पा-
पाके पक्त्रिमं डुवप् उप्त्रिमं डुकृञ् कृत्रिमं नित्यग्रहणं स्वपदविग्रहनिवृत्त्यर्थं क्त्रान्तं नित्यं
मप्प्रत्ययान्तमेव भवति विग्रहस्त्वस्वपदेन कर्तव्यः भावप्रत्ययान्तादिभिः पचनं वचनं पाके-
न निर्वृत्तं पाकिमं त्यागिमं सेकिमं कुट्टिमं ॥ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ॥ निर्वृत्त इत्ये-
व अपमित्य याचित इत्येताभ्यां यथासङ्ख्यं कक्कनौ प्रत्ययौ भवतः निर्वृत्त इत्ये-
ते अपमित्यकं याचितकं ॥ संसृष्टे ॥ तेनेत्येव तृतीयासमर्थात् संसृष्ट इत्येतस्मिन्विष-
ये ठक् प्रत्ययो भवति संसृष्टमेकीभूतमभिन्नमित्यर्थः दध्ना संसृष्टं दाधिकं मारिचिकं
शाङ्गवेरिकं पैप्पलिकं ॥ चूर्णादिनिः ॥ चूर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति संसृष्टे ठकोऽपवादः
चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनोऽपूपाः चूर्णिनो धानाः ॥ लवणाल्लुक् ॥ संसृष्ट इत्येवोत्पन्नस्य ठकः लव-
णाल्लुक् भवति लवणोऽसूपः संसृष्टः लवणः सूपः लवणं शाकं लवणा यवागूः
न सूपो लवणं ... लवणशब्दो लवणे प्रयोजयति न गुणवाची ॥ मुद्गादण् ॥ मुद्गशब्दादण् प्रत्ययो भव-
ति संसृष्ट इत्येतस्मिन्विषये ठकोऽपवादः मौद्गः ओदनः मौद्गी यवागूः ॥ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ॥
तेनेत्येव व्यञ्जनवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यः उपसिक्त इत्येतस्मिन्विषये
ठक् प्रत्ययो भवति दध्ना उपसिक्तं दाधिकं सौपिकं घार्तिकं व्यञ्जनैरिति किं उदकेनोपसि-

त्रोवदन, ओज, सहोंभसा वर्त्तते ओज, सहोंभ, इत्येभ्यः तृतीयासमर्थेभ्यो वर्त्तते इत्येत
स्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ओजसा वर्त्तते. औजसिकः, शूरः, साहसिकश्चौरः, आंभ
सिको मत्स्यः, तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलं तदिति द्वितीयासमर्थविभक्तिः, प्रत्य
नु अव पूर्वेभ्यः ईपलोमकूल इत्येभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तते इत्येतस्मि
न्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति ननु च वर्त्तिरकर्मकः, कथं तस्य कर्मणा सम्बन्धः, क्रियावि
शेषणमकर्मकाणामपि कर्म भवति प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः, आन्वीपिकः, प्राति
लोमिकः, आनुलोमिकः, प्रातिकूलिकः, आनुकूलिकः, परिमुखं च परिमुखशब्दात्
तदिति द्वितीयासमर्थाद्वर्त्तते इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति परिमुखं वर्त्तते
पारिमुखिकः, चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, पारिपार्श्विकः, प्रयच्छति गर्ह्यं तदिति द्वि
तीयासमर्थात् प्रयच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तद् द्वितीयासमर्थं गर्ह्यं
चेत्तद्भवति द्विगुणार्थं द्विगुणं तत्प्रयच्छति द्विगुणं प्रयच्छति द्वैगुणिकः, वृद्धे
र्वृधुषि भावः, वार्धुषिकः, प्रकृत्यन्तरं वा वृधुषिपर्यायो वृधुषि विद्यते, गर्ह्यमिति किं, द्विगु
णं प्रयच्छति असवर्णे कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ प्रयच्छति गर्ह्यमित्यत्र कुसीद वृद्धि
तदर्थं द्रव्यं कुसीदं एकादशार्थ्यो दश एकादश शब्देनोच्यन्ते कुसीददशैकादशे
भ्यां यथासंख्यं ष्ठन्ष्ठचौ प्रत्ययौ भवतः, प्रयच्छति गर्ह्यमित्येतस्मिन्नर्थे ङीबर्थः ठको
वसादः, कुसीदं प्रयच्छति कुसीदिकः, कुसीदिकी दशैकादशिकः, दशैकादशिकी उञ्छति
तदिति द्वितीयासमर्थादुञ्छतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति बदराण्युञ्छति बाद
रिकः, श्यामाकिकः, रक्षति तदिति द्वितीयासमर्थाद्रक्षतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति समाजं रक्षति सामाजिकः सान्निवेशिकः, शब्ददर्दुरं करोति तदिति द्वितीयाः स
मर्थाभ्यां शब्द दर्दुर इत्येताभ्यां करोतीत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति शब्दं करोति शा
ब्दिको वैयाकरणः, दार्दुरिकः, कुम्भकारः, पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति तदिति द्वितीया पक्ष्यादिभ्यो द्वि
यासमर्थेभ्यो हन्तीत्यस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां
ग्रहणमिष्यते पाक्षिको हन्ति पाक्षिकः, शाकुनिकः, मायूरिकः, तैत्तिरिकः, मात्स्यिकः, मा

त्स्यिकः मैनिकः शाफरिकः शाकुलिकः मृगान् मार्गिकः हारिणिकः सौकरिकः सारं
गिकः परिपंथं च तिष्ठति परिपंथशब्दान्नु तदिति । द्वितीयासमर्थात्तिष्ठतीत्येत
स्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति परिपंथं तिष्ठति पारिपंथिकश्चौरः चकारो हन्तीत्यनुक्रमा
त्र्यार्थं समुच्चिनोति परिपंथं हन्ति पारिपंथिकः समर्थविभक्तिप्रकरणे द्वि
तीयोच्चारणं लौकिकवाक्यदर्शनार्थं परिपंथपर्यायः परिपंथशब्दोऽस्तीति ज्ञा
पयति सविषयत्वान्नेहापि प्रयोक्तव्यः; माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति माथशब्दो
त्तरपदात्प्रातिपदिकात्पदवी अनुपद इत्येताभ्यां च धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्र
त्ययो भवति दंडमाथं धावति दांडमाथिकः शौल्कमाथिकः अनुपदं आनुपादिकः माथ
शब्दः पथिपर्यायकः; आक्रंदाट्ठञ् च आक्रंदंत्येतस्मिन्निति आक्रंदो देशः; आक्रंदं धाव
ति आक्रंदः; आर्त्तायनमुच्यते । विप्रोभावात्तु द्वयोरपि ग्रहणं आक्रंदशब्दान्नु तदि
ति । द्वितीयासमर्थाद्धावतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति चकारान्नु ठक् स्वरे विशे
षः आक्रंदं धावति आक्रंदिकः; पदोत्तरपदं गृह्णाति पदशब्दोत्तरपदं यस्य तस्मात्प्रादे
त्तरपदशब्दान्नु तदिति । द्वितीयासमर्थान्नु गृह्णातीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति पूर्वप
दं गृह्णाति पौर्वपदिकः; औत्तरपदिकः; पदोत्तरादिति नोक्तं वकुचुपूर्वोत्पदान्माभूदिति प्रति
कंठार्थं ललामं च प्रतिकंठार्थ ललामशब्देभ्यः; धर्मं चरति तदिति । द्वितीयासमर्थान्नु चर
तीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति चरतिरासेवायामनुष्ठानमात्रे धर्मं चरति धार्मिकः अ
धर्माच्चेति वक्तव्यं अधर्मं चरति आधार्मिकः प्रतिपथमेति ठंश्च प्रतिपथशब्दान्नु तदिति द्वि
तीयासमर्थान्नु एतीत्येतस्मिन्नर्थे ठन्प्रत्ययो भवति चकारान्नु ठक् प्रतिपथमेति प्रतिपथि
कः; प्रातिपथिकः; समवायान्नु समवैति इत्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः; पञ्चो सोपि भवति
कः; सेनां समवैति सैन्यः; सैनिकः; परिषदो ण्यः; परिषच्छब्दान्नु ण्यप्रत्ययो भवति समवायात्
समवैतीत्येतस्मिन्विषये परिषदं समवैति पारिषद्यः; सेनाया वा सेनान्नु वा ण्यः वा ण्यप्रत्य
यो भवति समवायान्नु समवैतीत्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः; वाग्रहणान्नु सैनैव सैन्यः सं
ज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां पश्यन्नुप

नीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति संज्ञायां ग्रहणं अभिधेयानियमार्थं नतु द्रष्टृणां ल
लाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः । कौक्कुटिको भिक्षुः । सर्वो न पश्यत्येवं ललाटं दूरे द्
दूरतो न दर्शनेन ललाटदर्शनेन सेवकस्य स्वामिनि प्रत्यनुपश्लेषः । कार्येष्वनुपस्था
यकाल उच्यते लालाटिकः सेवकः स्वामिनः कार्येष्वनोपतिष्ठते इत्यर्थः । कुक्कुटी
शब्देन नाविकुक्कुटीपातो लक्ष्यते देशस्याल्पतया यो भिक्षुर्गच्छति स दृष्टिं पादविक्षे
पदेशे चक्षुः स पश्यन् गच्छति स उच्यते कौक्कुटिक इति तदयमभिधेयानियमः । संज्ञा
ग्रहणेन क्रियते भ्रूकुटीत्यपि केचित् । तस्य धर्म्यम् । तस्येति षष्ठीसमर्थात् धर्म्यमित्येत
स्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति धर्म्यं न्याय्यं आचारयुक्तमित्यर्थः । शुल्कशालाया धर्म्यं शौ
ल्कशालिकं आतरगामिकं आपणिकं गौल्मिकं आश्वमहिष्यादिभ्यः । महिषीत्येव
मादिभ्यः । अण्प्रत्ययो भवति तस्य धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः । महिष्या ध
र्म्यं माहिषं प्राजावतं प्रजावती धात्री चिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता मणिपा
ली अनुचारक होतृ यजमान ऋतोऽञ् ऋकारान्तात्प्रातिपदिकादञ्प्रत्ययो भवति तस्य
धर्म्यमित्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः । होतुर्धर्म्यं हौत्रं औद्गात्रं नाराच्चेति वक्तव्यं नरस्य
धर्म्या नारी । विशसितुरिड्लोपश्च विशसितुर्धर्म्यं वैशस्त्रं विभाजयितुर्णिलोपश्च विभाजे
यितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं अवक्रयः । तस्येत्येव षष्ठीसमर्थात् अवक्रय इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्र
त्ययो भवति । अवक्रीणीते अनेनेति अवक्रयः । पिण्डक उच्यते शुल्कशालायाः अवक्रयः शौल्क
शालिकः आतरगामिकः आपणिकः गौल्मिकः । नन्वेवं क्रयोऽपि धर्मसेवने तदस्ति लोक
पीड्या धर्मातिक्रमेणापि अवक्रयो भवति । तदस्य पण्यम् । तदिति प्रथमासमर्थात् अस्येति
षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं पण्यं चेत्तद्भवति अपूपाः पण्यमस्य आ
पूपिकः शाष्कुलिकः । पण्यग्रहणं विशेषणं तदिति तद्वृत्तावतेभूतमतः । पण्यं कुर्वन्न प्रत्य
यो ते लवणाट्ठञ् । लवणशब्दात् ठञ्प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये
ठकोपवादः । स्वरे विशेषः । लवणं पण्यमस्य लावणिकः । किशरादिभ्यः ष्ठन् । किशरादिभ्यो व
मादिभ्यः ष्ठन्प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः । किशरादयो गं

इति ङीषु वचनात् । किशरा पण्यमस्य किशरिकः । किशरिकी नरदिकः । नरदिकी किशर
नरद सुगल नगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रु हरिद्रुपर्णी शलालु नो ह्रस्वत्वं च । तस्याः शला
का लु शब्दो ह्रस्वान्तः पठ्यते नृत्य प्रत्ययो भवति तदस्य पण्यमित्येतस्मिन्विषये ठकोपवा
शि दः । पक्षे सोपि भवति शलालु शब्दो गन्धविशेषवचनः । शलालु पण्यमस्य शलालुकः ।
का शलालुकी शालालुकः । शालालुकी ॥ शिल्पं ॥ तदिति प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्य
र्थे ठक्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शिल्पं चेत्तद्भवति शिल्पं कौशलं मृदङ्
गवादनं मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः । मृदङ्ग । वादने वर्तमानो मृदङ्ग
१६५ शब्दः ॥ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ॥ शिल्पं चेत्तद्भवति मड्डुकझर्झरवादनाद्यन्यतरस्या
175 मड्डुकझर्झरशब्दाभ्यामन्यतरस्यामण्प्रत्ययो भवति तदस्य शिल्पमित्येतस्मिन्विष
ये ठकोपवादः । पक्षे सोपि भवति मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः । माड्डुकिकः । झार्झरः । झार्झरिकः ।
प्रहरणं ॥ तदस्येत्येव तदिति प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति य
त्प्रथमासमर्थं प्रहरणं चेत्तद्भवति असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । चाक्रिकः । धा
नुष्कः । परश्वधाट्ठञ्च ॥ परश्वधशब्दात् ठञ्प्रत्ययो भवति चकारात् ठक्च स्वरे विशेषः ।
परश्वधः प्रहरणमस्य पारश्वधिकः । पारश्वधिकः ॥ शक्तियष्ट्योरीकक् ॥ शक्तियष्टिशब्दाभ्या
मीकक्प्रत्ययो भवति तदस्य प्रहरणमित्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः । शक्तिः प्रहरणम
स्य शाक्तीकः । याष्टीकः ॥ अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः ॥ तदस्येत्येव तदिति प्रथमासमर्थाद
स्ति नास्ति दिष्टशब्देभ्यः अस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं मतिश्चे
त्सा भवति अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्ति मतिरस्य नास्तिकः । न च मतिसत्तामात्रे प्र
त्यय इष्यते किं तर्हि परलोकोस्तीति यस्य मतिः स आस्तिकः । तद्विपरीतो नास्तिकः ।
प्रमाणानुपातिनी यस्य मतिः स दैष्टिकः । तदेतदभिधानशक्तेः स्वभावाल्लभ्यते अस्तिना
स्तिशब्दौ निपातौ तौ वचनसामर्थ्याद् आख्यातादाक्षिप्तप्रत्ययौ ॥ शीलं ॥ तदस्येत्येव त
दिति प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं शीलं
चेत्तद्भवति शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । शाष्कुलिकः । मौदि

कः; भक्षणक्रियातद्विशेषणं च शीलं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति छत्रादिभ्यो णः; छत्र इत्येवमादि-
भ्यः प्रातिपदिकेभ्यो णः; प्रत्ययो भवति तदस्य शीलमित्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः; छाद-
नादावरणाच्छत्रं गुरुकार्येष्ववहितस्तच्छिद्रावरणप्रवृत्तः; छत्रशीलः; शिष्यः छात्रः;
स्थातुं कोऽत्र पठ्यते स उपसर्गपूर्वो गृह्यते आस्था संस्था अवस्थेति छत्र शिक्षा बुभुक्षा चु-
रा स्था पुरो उपस्था ऋषि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत विशिखा कर्माध्ययने वृत्त-
म् तदस्येत्येव तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमास-
मर्थं कर्म चेत्तद्वृत्तमध्ययनविषयं भवति एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य ऐकान्यिकः;
द्वैयन्यिकः; एकमन्यदिति विगृह्य तद्धितार्थ इति समासः; ततष्ठक् प्रत्ययः; अध्ययने क-
र्म वृत्तमित्यस्य ऐकान्यिकः; द्वैतस्तु वं तद्धितवृत्तौ वृत्तेर्भवति यस्याध्ययने नियुक्त-
स्य परीक्षाकाले पठतः; स्खलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति ए-
के द्वैयन्यिक इति त्रैयन्यिक इति बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् बह्वच्पूर्वपदं यस्य तस्माद्बह्वच्पु-
र्वपदात्प्रातिपदिकाट्ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्विषये
ठकोपवादः; द्वादशानि कर्माणि अध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः; इति चतुर्दश-
प्रपाठः अस्या जात इत्यर्थः; उदाहरणे कान्ते बध्यते तुदात्तैकरोतीति सदुच्यते अन्यत्व कर्मभी-
ति; हितं भक्षाः; तदस्मैत्येव तदिति प्रथमासमर्थादस्मैति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो भवति
यत्तत्प्रथमासमर्थं हितं चेत्तद्भवति तच्च भक्षाः; ननु च हितयोगे चतुर्थ्या भवितव्यं तत्र
कथं षष्ठ्येव प्रत्ययो विधीयते एवं तर्हि सामर्थ्याद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति अपूपभ-
क्षणं हितमस्मै आपूपिकः; शाष्कुलिकः; मौदकिकः; हितार्थाक्रिया चेतना विशिष्टवृत्तावन्त-
र्भवति तदस्मै दीयते नियुक्तम् तदिति प्रथमासमर्थादस्मै इति चतुर्थ्यर्थे ठक् प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं तच्चेद्दीयते नियुक्तमिति नियोगेन व्याभिचारेण नित्यो-
ऽत्यर्थः; अभिचोत्तो नियोगः; अग्रभोजनमस्मै नियुक्तं दीयते आग्रभोजनिकः; आपूपिकः; दीय-
शाष्कुलिकः; केचित्तु नियुक्तं नित्यमित्याहुः; अपूपा नित्यमस्मै दीयन्ते आपूपिकः; श्राणा मां-
सौदनाट्टिठन् श्राणा मांसौदन इत्येताभ्यां टिठन् प्रत्ययो भवति तदस्मै दीयते नियुक्तमि-
त्येतस्मिन्विषये ठकोपवादः; इकारः श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः;

का
शि

१६६

-श्राणिकी । मांसौदनिकः । मांसौदनिकी । ठञेव कस्मान्नोक्तः । नच तत्र ठञ्टिठनोर्विशेषोस्ती
ति । मांसौदनग्रहणं संघातविगृहीतार्थं केचिदिच्छन्ति तत्र वृद्ध्यभावो विशेषः । औदनि
कः । औदनिकी । भक्तादणन्यतरस्याम् ॥ भक्तशब्दादणप्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां तदस्मै दी
यते नियुक्तमित्येतस्मिन्नर्थे ठकोऽपवादः । भक्तोऽस्मै नियमेन दीयते नियुक्तं
भाक्तः । भाक्तिकः । तत्र नियुक्तः ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थान्नियुक्त इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्र
त्ययो भवति नियुक्तोऽधिकृतो व्यापारित इत्यर्थः । शुल्कशालायां नियुक्तः । शौल्कशालिकः ।
आकरिकः । आपणिकः । गौल्मिकः । दौवारिकः । अगारान्ताट्ठन् ॥ अगारशब्दान्तात्प्रातिप
दिकात्तत्र नियुक्त इत्येतस्मिन्विषये ठन्प्रत्ययो भवति ठकोऽपवादः । देवागारे नियु
क्तः । देवागारिकः । भाण्डाग । कोष्ठागारिकः । भाण्डागारिकः । अध्यायिन्यदेशकालात् ॥ तत्रेत्ये
व सप्तमीसमर्थाद्देशकालवाचिनः अकालवाचिनश्च प्रातिपदिकादध्यायिन्यभिधेये ठ
क्प्रत्ययो भवति । अध्ययनस्य यो देशकालौ शास्त्रे प्रतिषिद्धौ तावदेशकालावु
च्यते तत्पर्युदासात्प्रत्ययविधानं श्मशानेऽधीते श्माशानिकः । चातुष्पथिकः अकालाच्च
तुर्दश्यामधीते चातुर्दशिकः । आमावास्यिकः । अदेशकालादिति किम् । स्रुघ्नेऽधीते पूर्वाह्णे
धीते । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ॥ तत्रेत्येव कठिनान्तात्सप्तमीसमर्थात्प्र
स्तारसंस्थानशब्दाभ्यां च ठक्प्रत्ययो भवति व्यवहरतीत्येतस्मिन्नर्थे व्यवहरति क्रि
यातत्त्वेषणो लौकिको व्यवहारः वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः । वार्ध्र
र, वार्ध्रकठिनिकः । प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः । निकटे वसति ॥ निकटशब्दात्सप्तमी
समर्थाद्वसतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो भवति यस्य शास्त्रतो निकटवासः तत्रा
यं विधिः । आरण्यकेन भिक्षुणा ग्रामात्क्रोशे वस्तव्यमिति शास्त्रे निकटे वसति नै
कटिको भिक्षुः । आवसथात्ष्ठल् ॥ तत्रेत्येव आवसथशब्दात्सप्तमीसमर्थाद्वसतीत्येतस्मि
न्नर्थे ष्ठल्प्रत्ययो भवति लकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । आवसथे वसति आवसथि
कः । आवसथिकी ठकः पूर्णो विधिः । अतः परमन्यप्रत्ययो विधीयते । प्राग्घिताद्य
यत् ॥ तस्मै हितमिति वक्ष्यति प्राग्घितसंशब्दनात् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः

भोयत्प्रत्ययस्ते प्राग्घिताद्वेदितव्याः। वहति। तद्वहति रथयुगप्रासंगं। रथंवहति रथ्यः।
युग्यः। तद्वहति रथयुगप्रासंगं तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो रथयुगप्रासंगेभ्यो व
हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति रथंवहति रथ्यः। युग्यः। प्रासंग्यः। रथ्यसीताहले
भ्यो याविधिर्या विति तदन्तविधौ वसंख्यानात् परमरथ्य इत्यपि भवति भवति। धुरो यड्ढकौ
तद्वहतीत्येव धुर इत्येतस्माद् द्वितीयासमर्थात् यड्ढक इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः। धुर्
चाविधुर्यः। धौरेयः। खः सर्वधुरात्। तद्वहतीत्येव सर्वधुरशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् व
हतीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः। स्त्रीलिंगे न्याय्ये सर्व
धुरादि तिष्ठति पदिकमात्रग्रहणे च्यो निर्देशः। ए उत्तिया गविभागः। वोत्तवाः। इद्धसंग्रलौत्रैः।
उत्तमधुरीणः। दक्षिणधुरीणः। एकधुराल्लुक् च। तद्वहतीत्येव एकधुराद् द्वितीयासमर्थाद्
वहतीत्येतस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति तस्य लुग्भवति वचनसमर्थ्याच्चैतल्लुक् विधीय
ते एकधुरां वहति एकधुरीणः। एकधुरः। शकटादण्। तद्वहतीत्येव शकटशब्दाद् द्वितीयासम
र्थाद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययो भवति शाकटं वहति शाकटो गौः। हलसीराट्ठक्
तद्वहतीत्येतस्मिन्नर्थे हलसीरशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां वहतीत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
तद्वहतीत्येव हलसीरकाभ्यां
भवति हलं वहति हालिकः। सैरिकः। संज्ञायां जन्याः। तद्वहतीत्येव जनीशब्दाद् द्वितीया
समर्थाद् वहतीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते। जनीं वहति जन्याः।
जामातुर्वयस्याः यस्य जनीं वधूं रुच्यते विध्यत्यधनुषा तदिति द्वितीयासमर्थात् विध्यतीत्येत
स्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति न चेद्धनुः। अधनुषा इति किं। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। ऊरव्याः। कण्ट
काः। अधनुषेति किं पादौ विध्यति धनुषा मनुष्यः समर्थान् अनभिधानात् प्रत्ययो न भ
वति न हि धनुषा पद्य इत्युच्यते। विवदिषोर्यः। प्रत्ययोत्र एवं तर्हि धनुः प्रति बधेन व्यधन
क्रियाविभूषणे यस्याधनुः कारणं न संभाव्यते इति नेह न भवति चौरं विध्यति शत्रुं विध्य
ति शत्रुं विध्यति देवदत्त इति। धनगणं लब्धा। तदिति द्वितीयासमर्थाभ्यां धनगणशब्दाभ्यां लब्धा
इत्येतस्मिन्निषयेयत्प्रत्ययो भवति धन्यः। गण्यः। लब्धेति तृन्नन्तं तेन तदिति द्वितीया समर्थे विभक्ति

र्थ्यते। अन्नाण्णः। अन्नात् द्वितीयासमर्थात् लब्धा इत्येतस्मिन्नर्थे णः प्रत्ययो

सयो भवति । आनन्दलक्ष्म्या न्त । वक्तुगत । वक्तृत्वादिति वृत्तौ यास्त मध्ये ज्ञगात इत्येतस्मिन्नर्थे
यस्त्रतियो भवति वक्तृगत । वक्तृप । कामप्रकोविदेत इत्यर्थः । एतस्मात् इत्यपनिर्देश्य
देवात्प्रथमा समर्थविभक्तिः । पदसूत्रस्य मा सप्तम्याः तदृशपञ्चौ यो कृत्यकात् ।
मिन्निति सर्वामो चेय यस्त्रत्ययो भवति पदं इत्यप्रमस्मिन्नपघ्नं । कासप । शुक्वोर्थे कृत्य
शुकानेतस्मिन्निदं पदं प्रतिमृत्यो त्यापन्नेन सप्तघ्नं । कदम । कादम स्यावस्या शुल्याते
नाति द्वयोनोति श्रुत्वा । इति मूलमस्थावदि । मूलकृत्वा त्याख्यं मासे मेघो नु भावदन्त्य
पाधेकान् गम्यते प्रकृति यस्य त्यको भवति मूलमेवा सावदित्यमूल्या माया मूल्या
मेदा । वृत् उध मेयेषा मूलगो वृद्धते उत्पादते नेतत्त्वा । नसृष्ठनिपन्ना । मूलो त्याद
तेन विनाप्रत्ययेन न कव इत्यर्थः । तत्त्वा थोन सर्व धनुषो मितिपा इव नेसज्ञासाविष
येसेन व्यागद्धे । त्रसिद्धे वनि यमारयन्तो धुगानमो वक्षप्रत्ययः । तत्र दानो चेच्य
ति भावते धाधेनु हन्त गोपमा मुक्तौ पवानानदे हगाम वीयन्ते सांतु वृक्षा पीत
येतिय स्मा । क्षितिद्धि धनेष्वा भवते दु भो जस्वेति नामे च ज्ञन्य । निर्देश्या देव त्यता
जास म बहु विभक्तिः । न ज्यतिनु क्वन्ते नीयामे म षाण्ड सयु जा इत्येतस्मिन्नर्थे भः ।
त्ययो भवति गरुपतिनासयु ज्ञा गाहि पच्यो ति । तत्य स्थाविन्दोपेति नास्त्रैषो गाति नते
सज्ञा पि कारपाति पृसंगाते वृत्ति । नोव याथ मविप येष्ठ मूलसीमा त्वेवीमा मायेनृत्य
प्राप्य वधा ना मत्र स मम भितन स मिति गोचादि मध्य । ज्ञा भा । सा इव स्व वेणा वादि
कोप धु वध्या से ला यस्त्र त्ययो भवति वैत्यया यथाक इतर दोषा सम धव विभक्तिः तनभ्रतेना
वाना धं कृत्के नान्य नाम्ना नदी प्रकाशच कृत्य । वयुत्वा तस्या वयस्या । सस्या विकारा हमिध्य
य माघ । ते नेव वयसा तु सो सत्त्रो तमवति धमधोषो धावय प्रयय न नु वध माघन ये नेट
ति वच्य मा गो ने व ति कृतेन इति कृति । पमत्यदत्तु व तेते नदेय मादन व नास्ति त्यज्यते
ति वच्य मा दये त्यव कवे विमा धे चो तु धुपने सावि शे गावत्सी वियुप । विशे णा वध मूर्ते
फल तु ध मो दये त्यव कवे तिमा धे चो नाधम्य तस्य नाने ते ये पादो तमस्त्रो स्त्रि को मुसा मे
प्रीत्याचे । मूलेनानाम्य मूल्ये

तेन तदभिमूयते मूल्यीक्रियते मूल्यं । किन्तु गुणैस्तुल्यं करोति यो रूपयादिति यातिश्रा
दे आनाम्यमिति । निपातनात् । एषु तुमूलेन समो मूल्यः । पटः । उपादानेन समानफ
लत्वादर्थः । सीतया समितं तत्रे समितं संगतमित्यर्थः । यस्सीताफलेभ्यो यद्विधावि
ति नन्दनो विधिरयमीप्सते परमसीत्य छिसीत्य विसीत्य तुल्या समितं तुल्यं समितं स
मानं तद्रूपमित्यर्थः । यथाऽतुलोपमिद्धिरिति पदमेव तदपीति धर्मपथ्यर्थन्यायाद
नपेते निर्दिश्यादेव पञ्चमीसमर्थविभक्तिः । धर्मादिभ्यः । पञ्चमीसमर्थेभ्यो नपेतेष्वर्थे
यमूप्रत्ययो भवति धर्मादनपेतं धर्म्यं पथ्यं न्याय्यं सप्राधिकारात् अभिधेयानि
यमूप्रत्ययार्थे सामर्थ्यलभ्या समर्थविभक्तिः । छन्दसः उद्धो नत्तृतीयास
यमो । छन्दसो निमिते इत्यर्थे तस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति निर्मितः । इत्यादिना । छन्दसा निर्मितः ।
मर्थान्नु निमिते इच्छार्थे तस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति निर्मितः । इत्यादिनः । छन्दसा निर्मितः ।
छन्दस्यः । छन्दसा कृतं इत्यर्थः । इच्छापर्यायश्छन्दः । नावः । उरः गृह्यते उरसोण् । उरः । नावात्
न्तृतीयासमर्थात् निमिते इच्छार्थे तस्मिन्निति पञ्चमे प्रत्ययो भवति चकारो यञ्चेत्यर्थः उरसानिमि
तो उरसः । पुत्रः । से प्राधिकाराद् दभिधेयनियमः । हृदयस्य प्रिय । निर्देशादेव समर्थविभ
क्तिः । हृदयशब्दान्निमित्तदर्थे तस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति हृदयस्य प्रियः । सुघादेशः । हृ
द्यं वचनेन संप्राधिकाराभिधेयनियमः । हृद्यनं भवति हृदयस्य प्रियः । पुत्र इति । बन्धने च र्षौ हृ
दयस्य बन्धने इति । विशेषणार्थः । सिद्धिर्विशेषणम् ऋषि विषये । बध्यते येन न बन्धनं हृदय
तो कोपस्य समर्थात् हृदय बन्धने ऋषाव भिधेये यत्प्रत्ययो भवति ऋषिर्वेदो हृदयस्यते हृदय
स्य बन्धने हृद्यः । परहृदयं येन बध्यते वशीक्रियते स वशीकरणमन्त्रो हृद्यः । हृदयस्य ह्व
जनक लान्तकाः । जनकेषु मतादिभ्यस्त्रिष्यर्थे । ज्ञाने मस्त्रिष्वेव कार्या । दिष्ये पञ्चमा
सख्यं यत्प्रत्ययो भवति प्रत्ययार्थे सामर्थ्यलभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः । मतं ज्ञानं तद्धे
कारणं । मत्वं भावसाधनं वा जननस्य जल्यो जन्यः । फलस्य कार्यः । फल्यः । दिव्य फल्यः । त्रिफल्यः ।

कर्षणि कर्षः भावसाधनं वा जनस्य जल्पो जन्यः कलस्य कार्ये कल्यः द्विकल्यः त्रिकल्यः
कार्येणा कार्यः भावसाधनं तत्र साधुः। तत्रेति सप्तमीसमर्थात् साधुरित्येतस्मिन्नर्थे
यत्प्रत्ययो भवति सामसु साधुः सामन्यः। वेमन्यः। कर्मण्यः। शरण्यः। साधुरिह प्रवी-
णो योग्यो गृह्यते नोपकारकः। तत्रापि परत्वात्तस्मै हितमित्यनेन विधिर्न भवति
प्रतिजनादिभ्यः खञ्। प्रतिजनादिभ्यः खञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरि-
त्येतस्मिन्विषये यतोपवादः। प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः। जने जने साधुरित्यर्थः।
प्रतिजन। इदंयुग। संयुग। समयुग। परयुग। परकुल। परस्य-
कुल। अमुष्यकुल। सर्वजन। विश्वजन। पञ्चजन। महाजन। यत्रादि तत्र एव साधुः।
भक्ताण्णः। भक्तशब्दाण्णः प्रत्ययो भवति तत्र सा-
धुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः। भक्ते साधुः। भाक्तः। भाक्ताः तण्डुलाः। परिषदो ण्यः। परिष-
च्छब्दात् ण्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः। परिषदि साधुः
पारिषद्यः। णप्रत्ययोप्यत्रेष्यते तदर्थं योगविभागः क्रियते परिषदो णो भवति परिष-
दि साधुः पारिषदः। कथादिभ्यष्ठक्। कथादिभ्यष्ठक् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरि-
त्येतस्मिन्विषये यतोपवादः। कथायां साधुः काथिकः। वैकथिकः। वितण्डा। जनवाद। जनेवाद। वृत्ति। संग्रह। गुण। गण। आयुर्वेद। कथादि।
गुडादिभ्यष्ठञ्। गुडादिभ्यष्ठञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः। गुडे साधुः गौडिकः इक्षुः। कौल्माषिको मुद्गः। साक्तुको यवः। गुड। कुल्माष। सक्तु। अपूप। मांसौदन। इक्षु। वेणु। संग्राम। संघात। प्रवास। निवास। उपवास। पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्। पथ्यादिभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये यतोपवादः। पथि साधुः पाथेयम्। आतिथेयं वासतेयं स्वापतेयम्।
सभाया यः। सभाशब्दाद्यः प्रत्ययो भवति तत्र साधुरित्येतस्मिन्विषये
... सभ्यः ...

यत्नोपवादः स्वरे विशेषः । समायां साधुः । सभ्यः । ढश्छंदसि सभाशब्दाद्ढः । प्रत्ययो भ
वति छंदसि मन्त्रे साधुरित्येतस्मिन्विषये यस्यापवादः । सभेयोस्य युवा यजमा
नस्य वीरो जायतां । समानतीर्थे वासी । साधुरिति निवृत्तं वासीति प्रत्ययार्थः । समानतीर्थशब्दा
त्तत्रेति सप्तमीसमर्थाद्वासीत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति समानतीर्थे वासी
सतीर्थ्यः । समानोपाध्याय इत्यर्थः । तीर्थशब्देन गुरुरुच्यते समानस्य सभावः । तीर्थे
य इति । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः । समानोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्य
स्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति ओकारश्चोदात्तः । शयितः । स्थित इत्यर्थः । समानोदरे शा
यितः । समानोदर्यो भ्राता । सोदराद्यः । सोदरशब्दात्सप्तमीसमर्थाच्छयित इत्येतस्मि
न्नर्थे यः प्रत्ययो भवति विभाषोदरे इति यकारादौ प्रत्यये विवक्षिते वा समानस्य भा
वः । समानोदरे शयितः सोदर्यो भ्राता । ओ चोदात्त इति नानुवर्तते यत्स्वरः । भवे छंदसि
तत्रेत्येव सप्तमीसमर्थाद्भव इत्येतस्मिन्नर्थे छंदसि विषये यत्प्रत्ययो भवति अणा
दीनां घादीनां चापवादः । सति दर्शनेऽपि भवति सर्वविधीनां छंदसि व्यभिचारात् । मे
घ्याय च नमो विद्युत्याय च नमः । आपादपरिसमाप्तेश्छंदोधिकारो भवाधिकारश्च स
मुद्राभ्राद्घ इति यावत् । पाथोनदीभ्यां ड्यण् । पाथःशब्दान्नदीशब्दाच्च ड्यण् प्रत्ययो भव
ति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये यतोऽपवादः । पाथसि भवः । पाथ्यो वृषा । नाद्यो गिरो मेषय
छति पाथ्या नद्यो वेशन्तहिमवद्भ्यामण् । वेशन्तशब्दाद्धिमवच्छब्दाच्च प्रत्य
यो भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये यतोऽपवादः । वैशन्तीभ्यः स्वाहा हैमवतीभ्यः स्वा
हा । स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ । स्रोतःशब्दाद्विभाषा ड्यड्ड्य इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । त
त्र भव इत्येतस्मिन्विषये यतोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति स्रोतसि भवः । स्रोत्यः । स्रोतस्यः ।
स्वरे विशेषः । सगर्भसयूथसनुताद्यन् । सगर्भसयूथसनुतेभ्यो यन्प्रत्ययो
भवति तत्र भव इत्येतस्मिन्विषये यतोऽपवादः । स्वरे विशेषः । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनु
सखा सयूथ्यः । योनिः सनुत्यः । सर्वत्र समानस्य छन्दसीति सभावः । तुग्राद्घन् । तु

सनुताद्यन्प्रत्ययो भवति यत्रोपसर्वत्र समानस्य छन्दसीति भावः । तुग्राद्घन् तु
ग्रशब्दाद्घन्प्रत्ययो भवति यतोपवादः । स्वरे विशेषः । त्वमग्ने वृषभस्तुग्नि
याणां अन्नाकाशयत्नावरिष्ठेषु तुग्रम्व । अग्राद्यत् अग्रशब्दाद्यत्प्रत्ययो भ
वति तत्रभव इत्येतस्मिन्विषये अग्रे भवमग्र्यं किमर्थमिदं यावता सामान्येन यद्वि
हित एव घच्छौ चेति वक्ष्यति तस्याभावो बाधा माभूदिति पुनर्विधीयते घच्छौ च अग्राद
न घच्छौ प्रत्ययौ भवतः तत्रभव इत्येतस्मिन्विषये अग्रियं अग्रीयं चकारस्तुग्रा
द्घन् इति अस्य चानुकर्षणार्थः । अग्रियं स्वरे विशेषः । समुद्राभ्राद्घः । समुद्र
शब्दादभ्रशब्दाच्च घप्रत्ययो भवति तत्रभव इत्येतस्मिन्विषये सोपवादः । समुद्रे
नदीनां आभ्रियस्येव घोषः । अभ्रशब्दस्यापूर्वनिपातनं । तस्य लक्षणस्य व्यभिचारि
त्वात् । बर्हिषि दत्तं भव इति निवृत्तं बर्हिः । शब्दात्सप्तमीसमर्थाद्दत्तमित्येतस्मि
न्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । दूतस्य भागकर्मणी निर्देशादेव
समर्थविभक्तिः दूतशब्दात्षष्ठीसमर्थात् भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययो भवति भा
गो दूत्यं कर्म क्रिया यत्र गमने दूत्यं दूतभागः । रक्षोयातूनां हननी निर्देशादेव
समर्थविभक्तिः । रक्षःशब्दात् यातुशब्दाच्च षष्ठीसमर्थात् हननी इत्येतस्मिन्नर्थे यत्प्रत्ययो भवति
हन्यतेऽनयेति हननी या ते अग्ने रक्षस्या तनूः । रक्षोहननी यातव्या यातुना हननी बहुव
चनं प्रकृतिवैशिष्ट्यार्थं रक्षसां हननी तनूः । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये
प्रशस्ये रेवत्यादिभ्यः शब्देभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः प्रशंसावाचिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति प्रशंसनमप्र
शस्यं भावे क्यप्प्रत्ययो भवति रयिवो रेवती रेवत्यं यज्ञो जगती जगत्यं यज्ञो हविष्या ह
विष्यं हविष्या हविः तासां प्रशंसनं दावे ... इति लोपे कृते हविलोपयमो
यामि इति लोपः । असुरस्य स्वं असुरशब्दात् षष्ठीसमर्थात् स्वमित्येतस्मिन्नर्थे य

[illegible]

स्वस्तिनवानपि यथा मूर्द्धोनयः प्रजापतिं सर्वन्ति तत्रवयस्य वन्तूपवान्तूइवस्तूइ
नन्तूपवाद्दापि यतिप्राप्ते मतुपूविधीयते मूर्द्धन्वानित्यपधानि वयस्या पुत्रतामूर्द्ध नू
न्तूपवादापि यति प्राप्ते मतुप्विधीयते मूर्द्धन्वानित्यपदानि वयस्याप्तौ तथा मूर्द्धन्
स्वस्य वयस्या इति किं यत्र मूर्द्धन्नन्तूपवएव केवलो नवयः तावत् नन्तो वा भूत
मूर्द्धन्वानित्युनि वन्नूपवे मूर्द्धन् इत्युक्ते मतुपोऽ... कर्माविनीचे चेत् कृत्ता मावयो मास
नन्तो यास्मिन्नस्ये मतुपविहितः नास्मिन्नर्ह्यपदसिविजये योऽस्य त्वयो भवति सो
सनन्त्यो प्रत्ययोपवृत्तिर्गणयोः प्रथमा समापात् अप्रत्ययपादिकात् प्रयुक्ते
सपस्यर्थे वपस्तौ त्वयो भवति मत्वर्थीयानाम् अपवादः तमोऽस्ति विद्यते यस्मिन्सा
सेनभमासः तपस्यः मधव्यः नभान्तूवो भ्यौ पूर्वन्तेन नत्वा चेत्वपि ऊर्जः स्मा
लोपिपते ऊर्जस्वी तनु इत्यनुवर्तते मासतन्त्वोरिति किं मधुमत्ताप्रवत्तेणाचरति मासतन्त्वोरनन्तर्यो
ऽत्रवा मधास्मिन्नस्तिमधास्मिन्नन्तेन तररिति वा मधव्यो मासः लुगकारेकारदेफाश्च वन्नव्यालु
कात्तानन्तु नपश्च तपस्यश्च नभस्यश्च सहश्च नपुंसकलिंगं छादसत्वानु अकारः इत्रो
मासः ऊर्जो मासः इकारश्च चि मौसइफः शुक्लो मासः मधो ऋश्च मधुन्तूपवोन्तू मत्वर्थे प्र
प्रत्ययो भवति चकारात् यज्ञ उपसंख्यानात् लुकचेः माधवः मधवः मधव्यः मधुन्तन्तो
चेत्नुपि माधवा माधव्या मधुः तन्नू ऊर्जसो हानि यत्नलो मत्वर्थे इत्येव ऊर्जः तूपवोन्तू म
त्वर्थे यत्नुलो प्रत्ययो भवतः प्रकृत्यभिधेये ऊर्जस्वमहः ऊर्जस्वीतं वेन्तूगे यन्तूप्यादेम
गाद्यत्नु मत्वर्थे इत्येव विन्तूगे यन्तूसीप्रादीयस्य प्रातिपदिकस्य तस्मान्नु वेन्तूगे यन्तू
प्रदेर्म गान्तानु प्रातिपदिकात्नु मत्वर्थे यत्नुप्रत्ययो भवति लकारः स्वराथे वेन्तूमे
गो स्यवियते वेन्तूगे भगणः यन्तूगे भगः वेदरूपिल लमुच्चाते श्री कामपवयन्त्तमीयो

न्या वीर्ये यतु सोमभगत्वाद् । वेन्नु सोमभगः आज्ञन्नति विं जु यो मगः । लव वेन्नो य मुन्यादे
र्भागं तान्याति । दि कान्न त्वर्थे लिप्त न्य यो भवति वेन्नो भगीनः । यन्नो भगो नः । यो
विभागो यथा संख्येनिमासार्थ । उत्तरार्थश्च पूर्वे कृतनिनयोश्च मत्वर्थ इतिनि
र्वृत्तं । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः पूर्ववृत्त्या व्यानन्तनीयास समर्थान् कृतमित्येत
। स्मिन्नर्थे इनय इत्येतेप्रत्ययौ भवतः । चकारात्तवचः । पथिभिः पूर्वितोः पूर्वैः
पूर्वैः । रितिव फुवचनं तेन पूर्वपुरुषाद्यचये नत्तकृतार्थं प्रत्ययान । प्रत्ययाः इति व
यो प्रत्ययः सा आदिः । संस्कृतं निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अत्र वृत्त्या व्यानन्तनीयास
मर्थान संस्कृतामित्येतस्मिन्नर्थे यः प्रतियोभवति यस्येदमप्यं हविः । आदिः
संस्कृतामितिः सहस्रेण संमितो घः । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सहस्रेणत्या व्यो
ननीयाः समर्थान् संस्कृतइत्येतस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति संमितस्तुल्यः स
हस्रः । अय माति सहस्रियः । सहस्रेण तुल्य इत्यर्थः । केचित्तु संमितावि ति नत्राति संमि
ता संमित एव लक्ष्यायितव्यः । तत्र छंदसि प्रयोगदर्शनात् मतौ च मत्वर्थे च सह
स्रं ग्रहणाद्य प्रत्ययो भवति सहस्रम स्यास्ति यते सहस्रियः । तपः । सहस्रो भ्यो विनिंतो
गण नित्य स्याय पवादः । सोमम हति यः । निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । सोमशब्दान्ताद्वि
तीया समर्थान् आहृतीत्येतस्मिन्नर्थे यप्रत्ययो भवति सोमम हति सोम्यः । ब्राह्म
णाः यज्ञाहाइत्यर्थः । यतिप्रकृतेयष्ट्रणां स्वरविशेषः । मयेच सोमंत्रहणं यत्र
स्यपश्चानुवर्तते मयडिति मयट्चौ तत्पुते सोमशब्दात् मयट्येयः । प्रत्ययो भव
ति आगतविकारावयव प्रकृतम यट्योः । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । म
यच्च मयट्यो भाषायाम भक्ष्याच्छादनयोः कृत वचने मयटितिन्त्रयया ।

योगं समर्थविभक्तिः। सोम्यं मधु चवंति सोममयमित्यर्थः। मधोः। यन्नुवर्त्तते। मधु
शब्दात् मयडर्थे यत्प्रत्ययो भवति मधव्यान्। लोकं मधुमयानीत्यर्थः। वसोः समू
हे च। वसुशब्दात् समूहे वाच्ये यत्प्रत्ययो भवति चकारान्मयडर्थे च यथायो
गं समर्थविभक्तिः। वसव्यः समूहः। मयडर्थे वा। अक्षर समूहे छंदसः। स्वार्थेऽप
संख्यानं हेस्तावयति चानुरक्षाम् अग्निश्चोडिति चनुरक्षम्। यजेति व्यवहारे ये
यजाम इति पंचाक्षरं यदक्षरो वषट्कृचे एष वे सप्तदशाक्षरम्। छंदस्य। प्रजापति
यज्ञमंत्रे विहितः। सप्तदशाक्षरा गापि व छंदसि इत्यर्थः। छंदशब्दात् अक्षरसमूहे
वर्त्तमानात् स्वार्थे यत्प्रत्ययः। वसुशब्दात् अपि विषय छंदसि व्यः। हस्तौ पृणस्व बहु
भिर्वसव्यैरित्यर्थः। अग्निरीशे वसव्यस्य वसोरित्यर्थः। नक्षत्रान्नघः। नक्षत्रश
ब्दात् घप्रत्ययो भवति स्वार्थे समूह इति नानुवर्त्तते नक्षत्रियेभ्यः। स्वाहा। सर्वदे
वात्तातिल्। सर्वदेवशब्दाभ्यां तातिल्प्रत्ययो भवति छंदसि विषये स्वार्थिकः। स
र्वतातिः। शिवशमरिष्टस्य करे। करोतीति करः। धात्वर्थः। तस्मात् समर्थलभ्या षष्ठीस
मर्थविभक्तिः शिवादिभ्यः। प्रातिपदिकेभ्यः। षष्ठीसमर्थेभ्यः। कार इत्येतस्मिन् विषये
तातिल्प्रत्ययो भवति शिवं करोतीति शिवतातिः। शंतातिः। अरिष्टतातिः। भावे च। भा
वे चार्थे छंदसि विषये शिवादिभ्यः। प्रातिपदिकेभ्यस्तातिल्प्रत्ययो भवति। शिव
स्य भावः शिवतातिः। शंतातिः। अरिष्टतातिः। पूर्वो विधिरुक्तः। अन्यप्रत्ययो वि
कृते इति काशिकायां वृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः। ४ प्राक्क्रीताच्छः।
तेन क्रीतमिति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् क्रीतसंशब्दनात् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या
मः। छः। प्रत्ययः स्मेषु अधिकृतो वेदितव्यः। वक्ष्यति तस्मै हितं वत्सेभ्यो हितो वत्स
तीयः। करभीयः। अयो विधिच्चेन परिगृहीतो न प्रत्ययः। तेन च्छो कुठन्तः इति नो

॥ उगवादिभ्यो यत् प्राक्क्रीतादित्येव उवर्णान्तात् प्रातिपदिकात् गवादिभ्यश्च य
त् प्रत्ययो भवति प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु छस्यापवादः। शंकव्यं दारु। पिचव्यः
कार्पासः। गवादिभ्यः खल्वपि गव्यं हविष्यं। सनङ्गुर्नाम चर्मविकारः। ततः प
रत्वाच्चर्मणोऽपीत्येष विधिः प्राप्नोति। चरुर्नाम हविः। स चान्नविकारः। अ
पूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते। ततो विभाषा हविरपूपादिभ्य इति प्राप्ते
ति तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत्प्रत्यय एवेष्यते। सनङ्गव्यं चर्म। चरव्यास्तण्डुलाः।
सत्त्रव्याधानाः। इति गवादिषु नाभि नभं चेति पठ्यते। नाभिशब्दो यत्संनियोगेन
यति नभं चापद्यते नाभये हितो नभ्योऽक्षः। नभ्यमञ्जनम्। यत्तु शरीरावयवो नाभि
स्तु ततः शरीरावयवाद्यदिति यति कृते नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यं ग
वादिः। यत्नाभेः सत्यपि तस्मिन्नभभावो न भवति। गो हविस् अष्टका बर्हिस् युग मेधा स्रुक्
नाभि नभं च शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वं च शुन्य। ऊध
सोऽनङ् च ऊधन्यः। कूप खद दर खर असुर विष २ कम्बलाच्च संज्ञायाम्। कम्बलशब्दा
दोत्सर्गे प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये छस्यापवादः। कम्बल्य
मूर्णापलशतं संज्ञायामिति किं कम्बलीयमूर्णा। ३ विभाषा हविरपूपादिभ्यः। हविर्वि
शेषवाचिभ्यः शब्देभ्यः अपूपादिभ्यश्च प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत्प्रत्ययो भ
वति आमिक्ष्यं दधि। आमिक्षीयम्। तण्डुल्यं तण्डुलीयं अपूप तण्डुल पृथुक अभ्यूष
अभ्योष अवोष किण्व मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल स्थूणा पूप दीप प्रदीप
अपूप पुत्र अन्नविकारेभ्यश्च। तस्मै हितम्। इति चतुर्थीसमर्थात् हितमि
त्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः। क
रभीयः। पटव्यं मृदङ्गवादनं हविष्यम्। ५ शरीरावयवाद्यत्। शरीरं प्राणिकायः। शरी

रवयवाचिनः प्रातिपदिकात् यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मि-
न्विषये छस्यापवादः। दन्तेभ्यो हितं दन्त्यं कर्ण्यं कण्ठ्यं नाभ्यं नस्यं। खलय-
वमाषतिलवृषब्रह्मणश्च। खलादिभ्यः। चतुर्थ्यन्तेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै
हितमित्येतस्मिन्विषये छस्यापवादः। खलाय हितं खल्यं यव्यं माष्यं ति-
ल्यं वृष्यं ब्रह्मण्यम्। वृषेभ्यो हितं ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेवा छप्र-
त्ययमपि नेच्छन्त्यनभिधानात्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन रथाय हितं
रथ्यम्। अजाविभ्यां थ्यन्। अजाविचतुर्थाभ्यां थ्यन्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमि-
त्येतस्मिन्विषये छस्यापवादः। अजथ्या यूतिः। अविथ्या ऊर्णा। आत्मन्विश्वज-
नभोगोत्तरपदात्खः। आत्मन्विश्वजनशब्दाभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिप-
दिकात् चतुर्थ्यन्तात् खप्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये छस्यापवादः।
आत्मन्निति नलोपो न कृतः। प्रकृतिचरिमाणाज्ञापनार्थः। तेनोत्तरपदगु-
णं भोगान्तेनैव सम्बध्यते न तु प्रत्ययेकम्। आत्मने हितमात्मनीनम्। आत्मा-
ध्वानौ खे इति प्रकृतिभावः। विश्वजनेभ्यो हितं विश्वजनीनम्। कर्मधारयादिष्य-
ते षष्ठीसमासात् बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति। विश्वजनाय हितं विश्वजनीयम्।
पंचजनादुपसंख्यानम्। पंचजनीनम्। अत्रापि कर्मधारयादेव। पंचजनीयम-
न्यत्। सर्वजनात् ठञ् खश्च। सार्वजनिकं सर्वजनीनम्। अत्रापि कर्मधारया-
देव सर्वजनीयमन्यत्। महाजनान्नित्यं ठञ् वक्तव्यः। महाजनाय हितं माहा-
जनिकम्। तत्पुरुषादेव बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति महाजनीयम्। भोगोत्तरपदा-
त् खल्वपि मातृभोगीणः। भोगशब्दः शरीरवाची केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्छ एव

भवति मात्रीयम् पित्रीयम् राजाचार्याभ्यां च नित्यम् भोगोत्तरपदाभ्यामेताभ्यां
खप्रत्यय इष्यते न केवलाभ्याम् राजभोगीनम् आचार्यभोगीनम् आचार्य
देणाच्चेच केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति राज्ञे हितमाचार्याय हितमिति
१ सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ सर्वपुरुषशब्दाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ
भवतः तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये छस्यापवादौ सर्वाण्णस्य वावचन
म् सर्वस्मै हितं सार्वं सर्वीयम् पुरुषाद्वधविकारसमूहकृतेष्विति वक्त
व्यम् पौरुषेयो वधः पौरुषेयो विकारः समूहः पौरुषेयं समागतम् कृते
पौरुषेयो ग्रन्थः माणवचरकाभ्यां खञ् माणवचरकशब्दाभ्यां खञ्प्रत्य
यो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये छस्यापवादः माणवाय हितं माणवी
नम् चारकेभ्यो हितं चारकीणम् तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ प्रकृतिरुपादानकार
णं तस्यैवोत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात् प्रकृ
तावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति तदर्थमिति प्रत्ययार्थे विशेषणम्
तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः प्रत्यवमृश्यते विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः
र्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्यत्वाच्छलाल्पायते तेन प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः तप
किन्तर्हि प्रकृतेरनन्तेविवक्षिते प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सामर्थ्ये लभ्यते चतुर्थी
समर्थविभक्तिः केचित्तु तस्मै इत्यनुवर्तयन्तीति अंगारेभ्यः एतानि अंगारीयाणि
काष्ठानि प्राकारीयाः इष्टकाः शङ्कव्यं दारु पिचव्यः कर्पासः तदर्थमिति किम्
यवानां धानाः धानानां सक्तवः प्रकृतिरनिवृत्तिरत्र विवक्षितानां तदर्थ
मुधानानां सक्तवो न तादर्थ्यमिति विकृतेरिति किं उदकाय कूपः विकृतिग्र

तणे क्रियमाणेण कालिन्त्र कृतिर्गृह्यते नोपादानं कारणमेव भवति यथा कुण्ड
कादयोस्य प्रकृतिः तत्रोत्पादनात् मोदकं न सुविकृतिः अयवत्तमेदानु प्र
त्रि कृताविति किम् अस्य छात्रो कोन्ता आसिरस्य सौविकृतिर्भवति न तु कौन्ती
तस्य प्रकृतिः द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणं क्रियमाणे विवक्षातः
प्रकृतिविकारभावो लभ्यते १२ छदिरुपधिबलेर्ढञ् छदिरादिभ्यश्चतुर्थ्यन्ते
भ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थाद्विकृतेः प्रकृताविति तस्मिन्विषये छस्या
पवादः छादिषेयाणि तृणानि औपधेयं दारु बालेयास्तण्डुलाः उपधिशब्दा
त्स्वार्थे प्रत्ययः उपधीयत इत्युपधिः रथांगं औपधेयमेव तत्र पथे बदारु १३
ऋषभोपानहोर्ञ्यः ऋषभउपानत्शब्दाभ्यां ञ्यः प्रत्ययो भवति तदर्थं
विकृतेः प्रकृताविति तस्मिन्विषये छस्यापवादः आर्षभ्यो वत्सः तदर्थं
चो मुंजः चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवादेते पूर्वविप्रतिषेधादयमेव औपान
ते औपानह्यो चर्म १४ चर्मणोऽञ् चर्मण इति षष्ठी चर्मणो या विकृतिस्तद्वा
चिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृताविति तस्मि
न्विषये छस्यापवादः वार्ध्रं चर्म वारत्रं चर्म १५ तदस्य तदस्मिन्स्यादिति
तदिति प्रथमासमर्थाद्विभक्तेरस्येति प्रत्ययार्थे स्यादिति प्रकृतिविशेष
णम् इति कारणे विवक्षायां एवं द्वितीये पि वाक्ये स्यादस्यै तत्प्रत्ययः इ
ष्टो तावान्विशेषः तदिति प्रथमासमर्थविभक्तेरस्येति प्रत्ययार्थे स्या
दिति कृतिविशेषणम् इति वरणे विवक्षायां एवं द्वितीये पि वाक्ये स्य
स्यै तत्प्रत्ययः इष्टे तावान्विशेषः तदिति प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिका

त्वाष्ट्रं यं सृपन्मध्यं च यथा। विहितं प्रत्ययो भवति। यत्र यमास समृद्धं स्यस्य
त्र प्रवाति इति करणं तत्र श्रोपि विवक्षा प्राकारणा सामिष्टकानां स्यात्
का दृश्याष्टकौ प्रासादीयं दारु से तस्मात् छेवलम्बि। इ प्राकारोस्मिन्नु देष्टु
स्याः प्राकारो यो देष्टुः। प्रासादीय भूमिः। स्यादिति संभावने लिङ्। इष्टकानां
वैकृत्वेन संभाविता। एतस्मा प्राकारुणा सा स्यादिति देष्टुस्य च गुणो न संभा
वने लिङ्। इष्टकानां च कृत्वेन संभाविता एतस्मा प्राकारुणा सा स्यादिति दे
ष्टुस्य च गुणो न संभाव्यते प्राकारोस्मिन्नु स्यादिति प्रकृतिविकारभावे
स्यादष्ट्रौ चेद्गुणविवक्षितमनु किं तर्हि योग्यतामात्रमनु। तेन पूर्वं स्यायमवि
षयः। छिलद्रुहणं न्यपप्रस्थुप्रदष्टुनाष्ठमुग्यने कस्मिन्नुत याथें प्रत्ययेकं
समर्थविभक्तिः स वैधुनी चेति ... स्यान्नु भवति प्रसादादेवदत्तस्य स्यान्नु
गुणा वा न यं संभाव्यते प्रसाददत्ताभोस्योति इति करणं विवक्षार्थ इत्युक्तो मु
१६ परिखायाः ढञ्। परिखानाका तुम्बस्य प्रत्ययो भवति। तदस्य तदस्मिन्नु स्यादित्येत
स्मिन्विषये ... स्यापवादः। परिखेयी भूमिः। ... धुतो बधिः। ... परमन्तः।
प्रत्ययो विधीयते १७ प्रागवतेष्ठञ्। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति वत्प्रतेः प्रा
गतः स्याद्वतिं संशब्दनाद्यातिततऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। ठञ्चैतत्प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो
वेदितव्यः। वत्प्रति पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्तयति पारायणिकः। तौ
रायणिकः। चान्द्रायणिकः। १८ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक्। तदर्हतीति
रायणिकः। आर्हादिति संशब्दनाद्यातिततऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः। ठक्प्रत्यय
वत्प्रति ... वेदितव्यः। गोपुच्छादीन्वर्जयित्वा अभिविधौ चायमाकारः। अत्र
स्तेष्वधिकृतो ... भवति। ठञधिकारमध्ये तदपवादत्वाद्विधीयते वत्प्रतितेन क्रीतं नैष्कि
कं पाणिकम्। अगोपुच्छादेरिति किं गोपुच्छेन क्रीतं गौपुच्छिकम्। संख्या सांख्यातिकम्
आकृतिः। किं मु परिमाणं प्रास्थिकम् ... दादिः ... संख्यापरिमाणयो

को विशेषः । भेदगणनं संख्या एकत्वादि गुणस्तु मानम् मानं तुलादि यया आसमानं
का[?] प्रमाणं वितस्त्यादि । आरोहपरिणाहः मानं परिमाणं प्रस्थादि ऊर्ध्वमा
नं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या
तु सर्वतः । असमासे निष्कादिभ्यः । आर्हादित्यं वा निष्कादिभ्यः तु द्वाभ्यां समा
से ठकुप्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ठञोपवादः । नैष्किकम् पाणिकम्
पादिकम् असमास इति किं परमनैष्किकम् उत्तमनैष्किकम् पाणिकम्
म् पादिकम् असमास इति किं परमनैष्किकम् उत्तमनैष्किकम् पाणिक
भवति अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते यावता ठकप्रत्ययग्रहणं ठञेव
पदिको नु तदन्तविधिः । प्रतिविधत्ते निष्कादिषु समासग्रहणं ज्ञापयति
पूर्वं तु तदन्तात्प्रतिषेधस्य ज्ञापकं गवादिभ्यो यत् । गव्यम् मल्लं गव्यम् । यूति गव्यं विमो
को हविरपूपादिभ्यः । अपूप्यम् अपूपीयम् यवापूपीयम् । ...
त्य तदन्तविधिरपूप्यम् ... भवति इत्युक्तं च संख्यापूर्वपदानां
तदन्तविधिरिष्यते पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्जयित्वा पारायणिक
द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । लुगन्तात्संख्यापूर्वान्नेष्यते । द्वाभ्यां शूर्पा
भ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशूर्प्येण क्रीतमिति तदन्तविधेरभावादन्नन्त रूप्या
मित्यप्रत्ययो भवति समासान्तविधिस्तथापि नैव भवति द्विशूर्पिकम् त्रिशौर्पि
कम् तथा चोक्तं प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि इति
क चण माष वर्ण द्रोण षष्टि २० ... वनुते आर्हादि
स्तनुनाकात्ययास्यान्ताविंशतेर्नोप्रत्ययो भवतः । अष्टिनेविधेये आर्हीयेष्व
र्थेषु ठकनोपवादे ... शतिकम् शत्यम् ... इति
रिमाणमस्य ... संघः ... यानि ...

वत्लुनः प्रकृत्ययोरभिधाने इडागमप्रतिषेधो न भवति। शतेन क्रीतं शतिकम्। ऊनाक-
ऊनं शतम् शत्यम् ऊनटकं शतमिति वाक्ये न तत्र यार्थस्य शतत्वे गम्यमाने नञ्प्रत्ययः। त-
थाचोक्तम् शतप्रतिषेधे इत्यतिषेध इति चकारो समासः इत्यस्यानुकार्यं शतार्थे। द्वे
च शते चापि शतम्। द्विशतेन क्रीतं द्विशतिकम्। त्रिशतिकम्। आर्हणे। संख्यापू-
र्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि त्यनया इष्ट्या समासान्ता दपि ज्ञातम् २१ संख्यायाः
अतिशदन्तायाः कन्। गोपुच्छादि त्यस्य संख्याया अतिशदन्तायाः शदन्तायाः कन्प्र-
त्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ठञोऽपवादः। पञ्चभिः क्रीतः पञ्चकः। पटः। बहुकः। गणि-
कः। अतिशदन्तायामिति किम्। साप्ततिकः। चात्वारिंशत्कः। अर्थवत इति संख्या
ग्रहणात् इह। पर्युदासो न भवति कातिकः। २२ वतोरिड्वा। वावेतस्य संख्यायाः
कन्प्रत्यये इडेव तस्य त्वनेनेडागमो विधीयते। वातो। परस्य कानो वा इडागमो
भवति तावतिकः। तावत्कः। यावतिकः। यावत्कः। चतोरिट्येव गणकः। बहुकः।
२२ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् असंज्ञायाम्। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्प्रत्ययो भवति अ-
संज्ञायामार्हीयेष्वर्थेषु ठञोऽपवादः। विंशकः। त्रिंशकः। असंज्ञाया-
मिति किं विंशतिकः। त्रिंशत्कः। कथं पुनरत्र कन् यावता अतिशदन्तायामिति
पर्युदासेन भवितव्यम्। योगविभागः कर्तव्यः विंशतित्रिंशद्भ्यां कन्प्रत्ययो भव-
ति ततो ड्वुन् असंज्ञायामिति २४ कंसाट्टिठन्। कंसशब्दात् टिठन्प्रत्ययो भवति आ-
र्हीयेष्वर्थेषु ठञोऽपवादः। टकारो ङीबर्थः। इकार उच्चारणार्थः। नकारः स्वरार्थः।
कंसिकः कंसिकी अर्द्धाच्चेति वक्तव्यम्। अर्द्धिकः। अर्द्धिकी कार्षापणाट्टिठन्व-
क्तव्यः प्रतिशब्दश्चादेशो वा वक्तव्यः। कार्षापणिकः। कार्षापणिकी प्रतिकः।
प्रतिकी २५ शूर्पादञन्यतरस्याम्। शूर्पशब्दादञ्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्या-
मार्हीयेष्वर्थेषु ठञोऽपवादः। पक्षे सोऽपि भवति शौर्पम्। शाक्रीतः शौर्पिकम्
२६ शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्। शतमानादिभ्यः अण्प्रत्य-

यो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु ठञ् आनो रूपकादयः शतमानेन क्रीतं शातमानम् वै
शतिकम् साहस्रम् वासनम् २७ अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् आर्हादि
त्येव अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिन् तस्मादध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद्द्विगोश्च प
रस्यार्हीयस्य लुग्भवति असंज्ञायां विषये अध्यर्द्धकंसम् द्विकंसं त्रिकं
सं अध्यर्द्धशूर्पम् द्विशूर्पम् त्रिशूर्पम् असंज्ञायामिति किम् पाञ्चलोहि
तिकम् पाञ्चकलापिकम् प्रत्ययान्तस्यापि द्विपणसंज्ञाग्रहणम् नवेत्य
त्ययोः तु संज्ञेति अध्यर्द्धशब्दः संख्यैवा किमर्थं भेदेनोपादीयते ज्ञापनार्थ
म् क्वचिदस्य संख्याकार्यं न भवति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणन इति २८
विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् अध्यर्द्धपूर्वद्विगोः कार्षापणसहस्रान्ता
त्परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति विभाषा पूर्वेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्प्य
ते अध्यर्द्धकार्षापणम् अध्यर्द्धकार्षापणिकम् द्विकार्षापणम् द्विकार्षापणि
कम् त्रिकार्षापणं त्रिकार्षापणिकम् उपसंख्यानिकस्य टिठनो लुकि प्रतेः
पणे चेत्प्रतिशब्दे च विकल्पनं अध्यर्द्धप्रतिकम् द्विप्रतिकम् सहस्रान्ता
अध्यर्द्धसहस्रम् अध्यर्द्धसाहस्रम् द्विसहस्रं द्विसाहस्रम् त्रिसहस्रम् त्रिसा
हस्रम् सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् अध्यर्द्धसुवर्ण
म् अध्यर्द्धसौवर्णिकम् अध्यर्द्धशतमानम् अध्यर्द्धशातमानम् द्विशतमानम्
द्विशातमानम् त्रिशतमानम् त्रिशातमानम् द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् द्वित्रिपूर्वा
त् द्विगोर्निष्कान्तात् प्रातिपदिकात् परस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति विभाषा द्विनिष्कम् द्विनै
ष्किकम् त्रिनिष्कं त्रिनैष्किकम् बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यं बहुनिष्कम् बहुनैष्कि
कम् ३० बिस्ताच्च द्वित्रिपूर्वादिति च कोऽर्थानुकृष्यते द्वित्रिपूर्वाद्विस्तान्ताद्विगोः
आर्हीयस्य विभाषा लुग्भवति द्विबिस्तम् द्विबैस्तिकम् त्रिबिस्तम् त्रिबैस्तिकम् द्विगो
बहुपूर्वाच्च बहुबिस्तम् बहुबैस्तिकम् ... द्विकम् त्रिकम् तेन

तिमूल्याच्चकरणे न तृतीयासप्तम्यौ विभक्तिः । अन्यत्रानभिधानान्न भवति देवदत्ते-
न क्रीतं प्राणिना क्रीतमिति द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भवति
प्रस्थाभ्यां क्रीतं प्रस्थैः क्रीतमिति अनभिधानादेवा यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य सं-
ख्या मेयाविगमे प्रमाणमाति तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि प्रत्ययो भव-
त्येव द्वाभ्यां क्रीतं द्विकं त्रिकं पंचकमिति तस्या मुद्गैः क्रीतं मौद्गिकम् तच्चैके
न मुद्गेन क्रियः संभाव्यते सू ७ तस्य निमित्तं संयोगोत्पादौ तस्येति षष्ठीसमर्था-
त्प्रातिपदिकान्निमित्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यन्निमि-
त्तं संयोगश्चेत्स भवति उत्पातो वा संयोगः संबंधः प्राणिनां शुभाशुभसूचको
महाभूतपरिणाम उत्पातः । शतस्य निमित्तं दानपतिना संयोगः । शत्यः । शा-
तिकः । साहस्रः । उत्पातः । खल्वपि शतस्य निमित्तं दक्षिणाक्षिस्पंदनं शत्यं शा-
तिकं साहस्रम् तस्य निमित्तं प्रकरणो वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरु-
पसंख्यानम् वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकम् सान्निपा-
ताच्चोनिवर्हंव्यम् सांनिपातिकम् २० गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् गो-
शब्दाद्व्यचश्च संख्यापरिमाणाश्वादिवर्जिताद्येत्प्रत्ययो भवति तस्येति निमित्त-
संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्विषये ठञादेरपवादः गोनिमित्तं संयोग उत्पा-
तो वा गव्यः । द्व्यचः । खल्वपि धनस्य निमित्तं धन्यः । स्वर्ग्यः । यशस्यः । आयुष्यः । अ-
संख्यापरिमाणाश्वादेरिति किम् पंचानां निमित्तं पंचकः । अष्टकः । परिमाणात्
प्रास्थिकः । खारीकः । अश्वादि आश्विकः । ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् ब्रह्मवर्चस-
निमित्तं गुरुणा संयोगः । ब्रह्मवर्चस्यः । अश्वगणस्त्वनु गणः उणादिमांसंगावा[illegible]
२१ पुत्राच्छ च पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च तस्य निमित्तं संयोगो-
त्पातावित्येतस्मिन्विषये पुत्रच्छ[illegible] यति प्रादेवचनं पुत्रस्य निमित्तं ।

संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्र्यः ॥ सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ॥ सर्वभूमि
पृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः । तस्य निमित्त
संयोगोत्पाताविवेतस्मिन्नर्थे ठकोऽपवादौ । सर्वभूमेर्निमित्तं संयो
ग उत्पातो वा सार्वभौमः । सर्वभूमेरनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः
॥ तस्येश्वरः । तस्येति षष्ठीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीभ्यां यथा
संख्यमणञौ प्रत्ययौ भवतः । तस्येश्वर इत्येतस्मिन्नर्थे सर्वभूमेरीश्वरः
सार्वभौमः । पार्थिवः । षष्ठीप्रकरणात्पुनः समर्थविभक्तिनिर्देशः प्रत्य
यार्थस्य निवृत्त्यर्थमन्यथा हि संयोगोत्पाताविवेश्वरावपि प्रत्य
स्युर्विशेषणानामभावात् ॥ ४२ तत्र विदित इति च ॥ तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां
सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां विदित इत्येतस्मिन्नर्थे यथासंख्यमणञौ प्र
भवतः । विदितः । विज्ञातः । प्रकाशित इत्यर्थः । तस्मिन्नर्थे यथासंख्यमणञौ प्रत्ययौ
वः ॥ लोकसर्वलोकाट्ठञ् ॥ लोकसर्वलोकाभ्यां सर्वभूमौ विदितः सार्वभौमः । पार्थि
दित इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ठकोऽपवादः लोकशब्दाभ्यां सप्तमीसमर्थाभ्यां वि
सार्वलौकिकः । अनुशतिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः । लोके विदितो लौकिकः ।
षष्ठीसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ॥ ४४ तस्य वापः । तस्येति
वापः । क्षेत्रमुच्यते प्रस्थस्य वापः । क्षेत्रं प्रास्थिकं द्रौणिकं खारीकम् । उप्यतेऽस्मिन्निति
त्ष्ठन् ॥ पात्रशब्दात्ष्ठन् प्रत्ययो भवति तस्य वाप इत्येतस्मिन् लौकिकम् ॥ ४५ पात्रा
वापः । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीषर्थः । पात्रिकी । तस्मिन्नेव विषये ठञोऽप
यः प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति प्रत्ययस्य वा
प्रथमासमर्थं वृद्ध्यादि चेत्तद्भवति दीयते इत्येकवचनं न च प्रादिभिः । पञ्चकम्

काशिका ११६

bhidhīyate tatrādhamarṇenottamarṇāya mūladhanātiriktaṃ deyaṃ vṛddhiḥ grāmādiṣu svāmigrāhyo bhāga āyaḥ, paṭādīnāṃ mūlātiriktaṃ dravyaṃ lābhaḥ, sthānaiḥ rakṣānirvartako bhāgaḥ śulkaṃ, utkocaḥ upadā pañcāsmin vṛddhir vā āyo vā lābho vā śulko vā upadā vā dīyate pañcako devadatte, siddhyartham adhikaraṇavacanaṃ vivakṣitatvāt samarthavibhaktir kāleneti dānam iti 47 pūraṇārdhāṭ ṭhan pūraṇavācinaḥ ardhaśabdāc ca ṭhan pratyayo bhavati tad asmin dīyate ity etasmin viṣaye dvitīyam asmin dīyate dvitīyikaḥ, tṛtīyikaḥ, pañcamikaḥ, saptamikaḥ, ardhikaḥ, ardhaśabdo rūpakasyārdhe rūḍhaḥ, 48 bhāgād yac ca bhāgaśabdād yat pratyayo bhavati cakārāt ṭhan ca tad asmin vṛddhyāyalābhaśulkopadā dīyata ity etasmin viṣaye ṭhañapavādaḥ, tad asmin vṛddhyādi dīyate bhāgyaṃ bhāgikaṃ śatam bhāgyā viṃśatiḥ, bhāgikā bhāgo rūpakārdhasyābhidhāyakaḥ, 49 tad dharati vahaty āvahati bhārād vaṃśādibhyaḥ, tad iti dvitīyāsamarthāt harati vahati āvahati ity eteṣv artheṣu bhārāt vaṃśādibhyaḥ paraṃ yat prātipadikaṃ tasmāt ṭhañ pratyayo bhavati bhārād vaṃśādibhya iti vaṃśādibhyaḥ, paro bhāraśabdaḥ bhavati prakṛtiviśeṣaṇaṃ bhārād vaṃśādibhya iti vaṃśādibhyaḥ, paro bhāraśabdaḥ tadantāt prātipadikād iti vaṃśabhāraṃ harati vahati āvahati vā vāṃśabhārikaḥ, kauṭajabhārikaḥ, bālvajabhārikaḥ, bhārād iti kim vaṃśaṃ harati vaṃśādibhya iti kiṃ vrīhibhāraṃ harati tripaśca(?) vṛtti, bhārād vaṃśādibhyaḥ bhārabhūtebhyo vaṃśādibhya ity anye, bhārabhūtā vaṃśādibhyo harati vahati vā vāṃśikaḥ, kauṭajikaḥ, bālvajikaḥ, bhārād iti kim vaṃśaṃ harati vaṃśādibhya iti kiṃ vrīhibhāraṃ harati tatrārthaḥ ayam api cetanācetanayoḥ prāpyaṃ pratipādito, tad ubhayam api grāhyam deśāntaraṃ prāpayati coraḥ, āvahati utpādayati ity arthaḥ, āvahati utpādayati ity arthaḥ, vaṃśa kuṭaja balvaja mūla sthūṇākṣa

१८८

वा ग्राम्यं इत्यत्र एव तु ५७ वसन्तकृत्याभ्यां ठनकनौ वसन्तकृत्याद्वा द्व्यचाद्वाच्च द्वि
तीयासमर्थात् तु इत्यस्मादिष्वर्थेषु यथासंख्येन ठनकनौ प्रत्ययौ भवतः
वसन्तं हरति वहति आवहति वा वासन्तिकः एवं कार्त्तिकः ५८ संभवत्यव
हरति पचति तद्धितद्वितीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते तद्धितद्विती
यासमर्थात् प्रातिपदिकात् संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितप्रत्ययो
भवति तत्राधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः उपसंहरणमवहारः वि
क्लेदनं पाकः प्रस्थं संभवत्यवहरति पचति वा प्रास्थिकः कौडविकः कटाहः खा
रीकः ननु च पाकोऽपि संभवो विघ्नेनात्र स्यपत्र निष्यो ... प्रस्थं पचति प्रास्थि
ती प्रास्थिकी तत्र च तीति द्रोणं द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी ५९ आढकाचि
तपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् आढकाचितपात्रात् द्वितीयासमर्थेभ्यः सं
भवत्यादिष्वर्थेषु अन्यतरस्यां खप्रत्ययो भवति ठञोऽपवादः पक्षे सोऽपि भव
ति आढकं संभवति अवहरति पचति वा आढकीना आढकिकी आचि
तिकी आचितीना पात्रीणा पात्रिकी ६० द्विगोः ष्ठंश्च आढकाचितपात्रा द्वि
गोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्ठन् प्रत्ययो भवति
चकारात् खश्चान्यतरस्यां तत्र द्विधा सामर्थ्यात् अनयोर्नु लुगुवचनेभ्य ...
पक्षे ... द्विगोर्निमित्ते लुक् भवत्येव नकारः ङीबर्थः
द्व्याढकिकी द्व्याढकीना द्व्याढकी ... आढकिकी आढकीनी आ
चितिकी द्व्याचितीना द्व्याचितीनी आचितिकी त्र्याचितीना त्र्याचिती
द्विपात्रिकी द्विपात्रीणा द्विपात्री त्रिपात्रिकी त्रिपात्रीणा त्रिपात्री ६४ कुलिजा
ल्लुक्खौ च द्विगोः ... कुलिजात् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्
खौ भवतः चकारात् ष्ठंश्च अन्यतरस्याम् ... तृणां लुगाचिविकल्प

ते: ठञ्। पदोऽश्रवणं भवति ते न चात्र रूपं भवति। द्वैकुलिजे न भवति अत्र
कमाति पञ्चाजिवा द्विकुलिजो द्विकौलिजीनो द्विकुलिजिकी परिमाणं तेस्या संज्ञाणा
ण यो मित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते तेनोत्तरपदवृद्धिर्न भवति ५५ सोऽस्यां
शवस्नभृतयः। सङ्ख्यायाः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भ
वति यत्तत्प्रथमासमर्थं मत्वर्थे ... अंशश्चेद्भवति अंशो भागः। वस्नो मू
ल्यं मूल्यं भृतिर्वेतनम्। पञ्चांशो वा वस्नो वा भृतिर्वा अस्य पञ्चकः। सप्तकः। शत्यः।
शतिकः। साहस्रः। ५८ तदस्य परिमाणम्। तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्य
र्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं परिमाणं चेत्तद्भव
ति प्रस्थः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः। कौडविकः। खारीकः। शत्यः। शतिकः।
वर्षशतं परिमाणमस्य वार्षशतिकः। षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षाष्टिकः।
साप्ततिकः। समर्थविभक्तिः प्रत्ययार्थश्च पूर्ववत्। तत्र देवानुवादेऽप्यते किम
र्थं न योऽपादानं पुनर्विधानं यथेमम्। द्वेषष्टी जीवितपरिमाणमस्य द्विषाष्टिकः।
त्रिषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। त्रिसाप्ततिकः। पुनर्विधानं सामर्थ्यं दर्शयितुं पूर्वं द्विगो
रिति लुग्भवति ५७ सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु तदस्य परिमाणमित्य
नुवर्तते सङ्ख्यावाचिनः परिमाणोपाधिकात्प्रातिपदिकात्प्रथमासमर्था
दस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु। निवृत्त
दस्येति विशेषणम्। तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः। पञ्चैव पञ्चकाः। शकुनयः।
त्रिकाः। शालङ्कायनाः। तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः। पञ्चैव पञ्चकाः। शकुन
यः। त्रिकाः। शालङ्कायनाः। पञ्चपरिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः। सप्तकः। अष्टकः। सू
त्रे अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं पाणिनीयम्। दशकं वैयाघ्रपदीयम्। त्रि
कं काशकृत्स्नम्। ननु चाध्यायसमूहः। सूत्रे सङ्घ एव भवति नैतदस्ति शास्त्रे
स्वरूपे सङ्घातो नोच्यते। अध्ययने पञ्च कौशीनः। सप्तकाः। अष्टकाः। अधीतिरध्याय

नमु तस्य संख्यापरिमाणं पंचवृत्तयः। पंचका कुल्याः। पंचत्ता प्रायं स्वाध्याय
नस्य पंचका सध्ययनं मन्त्रो नेदवि पि पंचदशाः पर्यं। पंचदशो मंत्राः। परि
माणमस्य स्तोमस्य पंचदशः स्तोमः। सप्तदशः। एकविंशः। शान्तशो ङिति
श्च। देशिनकम्। पंचदशिनो मासाः। त्रिंशिनो मासाः। विंशतेश्चेति का
विंशिनो गिरसः। ५७ पंक्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशी
तिनवतिशतम्। तदस्य परिमाणमित्यर्थे ते पंक्त्यादयः। शब्दा निपात्यंते य
दिह लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात् सिद्धम्। पंचानां टिलोपस्तिश्च
२८८ प्रत्ययः। पंच पदानि परिमाणमस्य पंक्तिश्छंदः। द्वयोर्दशतोर्विंशभावः। शति
श्च प्रत्ययः। द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य विंशतिः। त्रयाणां दशतां त्रिंशभा
वः। शच्च प्रत्ययः। त्रयो दशतः। परिमाणमस्य त्रिंशत्। चतुर्णां च। त्वारिंभावः। शच्च
प्रत्ययः। चत्वारो दशतः। परिमाणमस्य चत्वारिंशत्। पंचानां दशतां पंचाशभा
वः। शच्च प्रत्ययः। पंच दशतः। परिमाणमस्य पंचाशत्। षण्णां तिप्रत्ययः। ष
पदत्वं च। षड् दशतः। परिमाणमस्य षष्टिः। सप्तानां तिप्रत्ययः। सप्त दशतः। परि
माणमस्य सप्ततिः। अष्टानामशीभावः। तिश्च प्रत्ययः। अष्टौ दशतः। परिमाण
मस्य सप्ततिः। अष्टानामशीभावः। तिश्च प्रत्ययः। अष्टौ दशतः। परिमाणमस्य
अशीतिः। नवानां तिः प्रत्ययः। नव दशतः। परिमाणमस्य नवतिः। दशानां शभावः
तश्च प्रत्ययः। दश दशतः। परिमाणमस्य शतम्। विंशत्यादयो गुणवचनाः
च्या यथा कथं विशेषणानीयाः। नात्राग्रहो नाग्रहो इति तेषु व्यस्त। यथा हि पंक्ति
रिति क्रमसंनिवेशे पिनत्रेत यथा ब्राह्मणपंक्तिः। पिपीलिकापंक्तिः। न चात्राव
यवायवकक्रिदमि यो चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिः। स्वलिंगाव
व्यानुविधानं च। तदपि सर्वं स्वाभाविकमेव। स्वकस्वादयोऽपि विंशत्यादयो लिंगा
व द्रष्टव्याः। उदाहरणमात्रमेतदिति ५८ पंचदशतौ वर्गे वा। पंचन् दशन्निति

तौ शब्दौ वा निपात्येते वर्गेभिधेये तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये संख्याया इति क
न्प्रत्यये प्राप्ते निपात्यते वचनात्पक्षे सोपि भवति पंचपरिमाणमस्य वर्गस्य पंचद्
वर्गः पंचको वर्गः दशद्वर्गः दशको वर्गः ६० सप्तनोञ्छंदसि वर्ग इत्येव तदस्य
परिमाणमितिच सप्तनः प्रातिपदिकाच्छंदसि विषयेञ्प्रत्ययो भवति वर्गेभिधेये साप्त
सप्तासृजत् ६१ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् तदस्य परिमाणमि
ति वर्त्तते वर्ग इतिनिवृत्तम् त्रिंशच्चत्वारिंशद्भ्यां ब्राह्मणे संज्ञायां डण्प्रत्ययो भव
ति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन्विषये ब्राह्मणेभिधेये त्रिंशदध्यायाः परिमाणमवि
शय सप्तमीत्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि चात्वारिंशानि ब्रा
ह्मणानि कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यंते ६२ तदर्हति तदिति द्वितीयासमर्थादर्हतीति
वृत्तिकादर्हतीत्येतस्मिन्विषये यथाविहितं प्रत्ययो भवति श्वेतच्छत्रम
र्हति श्वैतच्छत्रिकः वास्त्रिकः शान्त्यः शान्तिकः सौवर्णिकः ६३ छेदादिभ्यो नित्यम् तद
र्हतीत्यस्यार्थविशेषणं छेदादिभ्यः शब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येत
स्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति छेदं नित्यमर्हति छैदिकः भैदिकः छेदभेद
द्रोहदोहवर्त्तकर्षतीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रेषण संप्रश्न विराग विरं
गं वैरंगिकः ६४ शीर्षच्छेदाद्यच्च नित्यमित्यनुवर्त्तते शीर्षच्छेदशब्दाद्द्वितीया
समर्थान्नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्विषये यत्प्रत्ययो भवति चकाराट्ठञ्च शीर्षच्छे
दं नित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शैर्षच्छेदिकः प्रत्ययसंनियोगेन शिरसः शीर्ष
भावो निपात्यते ६५ दण्डादिभ्यो यः नित्यमिति निवृत्तम् दंडादिभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया
समर्थेभ्योऽर्हतीत्येतस्मिन्विषये यत्प्रत्ययो भवति ठकोपवादः दंडमर्हति दंड्यः
मुसल्यः दंड मुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेधा मेघ उदक वधयुग ६६ छंदसि च
प्रातिपदिकमात्राच्छंदसि विषये तदर्हतीत्येतस्मिन्विषये यत्प्रत्ययो भवति ठञादी
नामपवादः उदक्यो वृत्रेय। सत्यः। प्राप्यो तः। गव्यो देयः ६७ पात्राद्घंश्च पात्रवृ

ध घनु प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च तदर्हतीत्येतस्मिन्विषये ठकः ठञोऽपवादः
पात्रैः परिमाणमस्याः शालिः पात्रमर्हति पात्रियः पात्र्यः ६८ कडंगरदक्षिणाच्छ च
कडंगरदक्षिणाभ्यां छः प्रत्ययो भवति चकाराद्यश्च तदर्हतीत्येतस्मिन्विषये
ठकोपवादः कडंगरमर्हति कडंगरीयः कडंगर्यः दक्षिणामर्हति दक्षिणी
यो ब्राह्मणः दक्षिण्यः अल्पाचतरस्य पदमर्हति पादेन लब्धव्यमिचाराचि क्वे
नयपासंख्याभो वंसरूच यति ६९ स्थालीबिलात् छयतावनुवर्त्तेते स्थाली
बिलशब्दाच्छयतौ प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्येतस्मिन्विषये ठकोपवा
दो स्थालीबिलमर्हति स्थालीबिलीयास्तण्डुलाः स्थालीबिल्याः पाकयोग्या इ
त्यर्थः ७० यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घखञौ
प्रत्ययौ भवतः तदर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे ठकोपवादौ यज्ञियो ब्राह्मणः आर्त्वि
जीनो ब्राह्मणः यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् यज्ञकर्मार्हतीति य
ज्ञियो देशः ऋत्विक्कर्मार्हतीति आर्त्विजीनं ब्राह्मणकुलम् आर्त्विजीयाणां वेदादि
नापूर्णो विधिः अच पर्यवसानीयमेव भवति ७१ पारायणतुरायणचान्द्रा
यणं वर्तयति समर्थविभक्तिरनुवर्तते तदर्हतीति निवृत्तम् पारायणतुरायणचान्द्रा
यणेभ्यो समर्थेभ्यो वर्तयतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति पारायणं द्विजो व
र्तयति पारायणिकः छात्रः तुरायणं यज्ञं वर्तयति तौरायणिको यजमानः चा
न्द्रायणं वर्तयति चान्द्रायणिकस्तपस्वी ७२ संशयमापन्नः संशयशब्दाद् द्वि
तीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति संशयमापन्नः सां
शयिकः स्थाणुः ७३ योजनं गच्छति योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्येत
स्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति योजनं गच्छति यौजनिकः क्रोशशतयोजनशता
यो रुपसंख्यानं क्रोशशतादभिगमनमर्हतीति क्रौशशतिको भिक्षुः यौजनशति
कः आचार्यः ७४ पथः ष्कन् पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् गच्छतीत्येतस्मिन्नुन

र्थे ष्कन् प्रत्ययो भवति नकारः स्वरार्थः षकारो ङीबर्थः । पथानं गच्छति पथिकः । प
थिकी ७५ पंथो ण नित्यम् नित्यग्रहणं ष्कन्प्रत्ययार्थे विशेषणम् । पथः पंथादे
शः प्रत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययः । नित्यं गच्छतीति पांथः तस्मिन्नर्थे पंथानं नि
त्यं गच्छतीति पांथो मितिद्रोयाच्यते नित्यमिति किम् पथिकः । ७६ उत्तरपथेना
हृतं च तेनेति तृणादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात् तृतीयासमर्थादाहृ
तमित्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति चकारः प्रत्ययार्थं समुच्चिनोति गच्छ
तीति तिच गच्छापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहृतं औत्तरपथि
कं उत्तरपथेन गच्छति औत्तरपथिकः । आहृतप्रकरणे वारिजंगलस्थलकां
तारपूर्वादुपसंख्यानम् । वारिपथेनाहृतं वारिपथिकं वारिपथेन गच्छ
ति वारिपथिकः । जंगलपथेनाहृतं जांगलपथिकम् । जंगलपथेन गच्छ
गलपथिकः । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति जां
थिकः । कांतारपथेनाहृतं कांतारपथिकं कांतारपथेन गच्छति कांतारपथिकः । स्थालप
जपथशंकुपथाभ्यां चोपसंख्यानम् अजपथेनाहृतमाजपथिकम् । अ
पथेन गच्छति आजपथिकः । शंकुपथेनाहृतं शांकुपथिकम् । शंकुपथेन गच्छति
शांकुपथिकः । मधुकमरिचयोरण् स्थलात् । स्थलपथेनाहृतं स्थालपथम् मधु
कम् स्थालपथम् मरीचम् । ७७ कालात् कालादित्यधिकारोऽयम् यदित ऊर्ध्वमनु
क्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम् वक्ष्यति तेन निर्वृत्ते मासेन निर्वृत्तं
मासिकम् आर्द्धमासिकम् सांवत्सरिकम् कालादित्यधिकारो यावद् दिभ्यो लि
ति योगम् ७८ तेन निर्वृत्तम् तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्राति
पदिकान्निर्वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं ठञ् प्रत्ययो भवति अह्ना निर्वृत्तं
आह्निकम् मासिकं सांवत्सरिकम् ७९ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी तमिति द्विती
या समर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो भावी इत्येतेष्वर्थेषु

ठञ्प्रत्ययो भवति अधीष्टः सत्कृत्य व्यापारितः भृतो वेतनेन क्रीतः भूतः
स्वसत्तया व्याप्तकालः भावी तावन्तमेव कालमागतः तमिति कालाद्ध्वनोर
त्यन्तसंयोगे इति द्वितीया मासमधीष्टः मासिकोऽध्यापकः मासं भृतो मासि
कः कर्मकरः मासं भूतः मासिको व्याधिः मासं भावी मासिक उत्सवः ननु
चाध्येषणा च भरणं च भूतत्वं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते तदुच्यते
अध्येषणाभरणे क्रियावाचके तत्र फलभूतया क्रियया मासो व्याप्यमानस्तामा
मेव व्याप्नोतीत्युच्यते ८० मासाद्वयसि यत्खञौ मासशब्दाद्वयसि अभिधेये
यत्खञौ प्रत्ययौ भवतः ठञोपवादो अधीष्टादीनां चतुर्णामभिधेयानामपि सामा
न्याद्भूतेन तदभिसंबध्यते मासं भूतः मास्यः मासीनः वयसीति किम् मा
सिकः ८१ द्विगोर्यप् मासाद्वयसीति वर्त्तते मासान्तान्नाद्द्विगोर्यप्प्रत्ययो भ
वति वयस्यभिधेये द्वौ मासौ भूतः द्विमास्यः त्रिमास्यः ८२ षण्मासाण्ण्यच्च वय
सि ण्यच्च षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यप्रत्ययो भवति यपौ सन्नियोगे चय
निष्ठुते सच कोपेन समुच्चीयते स्वरितत्वोच्चारणं तयोरनुवर्त्तिष्यते तेन ठञपि
भवति षाण्मास्यः षण्मास्यः षाण्मासिकः ८३ अवयसि ठंश्च षण्मासशब्दाद
वयस्यभिधेये ठन्प्रत्ययो भवति चकारो ण्यतः समुच्चयार्थः षाण्मासिकः षाण्मा
सिको रोगः षाण्मास्यः ८४ समायाः खः अधीष्टादयस्त्रयोऽनुवर्त्तन्ते ताव
द्द्वितीयासमर्थात् अधीष्टादिषु वर्षेषु खल्प्रत्ययो भवति ठञोपवादः समाम
धीष्टो वा भृतो वा भूतो वा भावी वा समीनः केचित्तु तेन निर्वृत्तं इत्यपि सर्वत्रानु
वर्त्तयन्ति समया निर्वृत्तं समीनं ८५ द्विगोर्वा समायाः सर्वत्रानु
द्विगोर्निर्वृत्तादिषु पञ्चस्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति पूर्वेण नित्यः प्राप्तो वि
कल्प्यते प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति प्राप्तिः तेन म
ते पक्षे ठञ्प्रत्ययो भवति द्वि समीनः द्वैसमिकः त्रिसमीनः त्रैसमिकः द्वि

रात्र्यहःसंवत्सराच्च ॥ द्विगोर्नित्यमेव रात्रि अहन् संवत्सर इत्येवमन्तान्नृ द्विगो
र्निर्वृत्तादिषु अर्थेषु खप्रत्ययो भवति तेन मुक्ते ठञ् भवति । द्विरात्रिकः ।
त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनः । द्वैयह्निकः । त्र्यहीनः । त्रैयह्निकः । द्विसंव
त्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः
संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । ८८ वर्षाल्लुक् च ॥ द्विगोर्नित्यमेव वर्ष
शब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति पक्षे ठञ् तयोश्च वा
लुग्भवति तदेवं त्रीणि रूपाणि संपद्यन्ते द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्वि
वर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तरपदवृद्धिः ।
भाविनि तु त्रैवर्षिकः । ८९ चित्तवति नित्यम् ॥ चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये
वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्नित्यं प्रत्ययस्य लुग्भवति पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते । वचनम्
। द्विवर्षो दारकः । त्रिवर्षः । चित्तवतीति किम् द्विवर्षीणो व्याधिः । ९० षष्टिकाः षष्टि
रात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाद्यो निपात्यते बहुवचनमतन्त्रम् षष्टिरात्रेणेत्युक्ता षष्टि
तीसमर्थाच्च पच्यमाने इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो निपात्यते रात्रेरुत्तरपदस्य च लो
पः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । तेत्रौषधीन्यावि... विशेषस्य नेमुत्तरपदस्य च लो
पः संज्ञेन भवति । ९१ वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि ॥ वत्सरान्तात् प्रातिपदिकान्निर्वृत्ता
दिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छप्रत्ययो भवति ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः । परिवत्स
रीयः । ९२ संपरिपूर्वात्ख च ॥ संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये
निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खप्रत्ययो भवति चकाराच्छश्च संवत्सरीणः संवत्सरीयः । परिवत्सरी
णः । परिवत्सरीयः । ९३ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ तेनेति तृतीयासमर्था
त्कालवाचिनः शब्दात्परिजय्यादिष्वर्थेषु ठञ्प्रत्ययो भवति मासेन परिज
य्यः । शक्यते परिजेतुम् मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यः । मासिकः ।

८८: मासेन कार्यं मासिकं चान्द्रायणम्। मासेन सुकरः मासिकः प्रासादः। ९४ त
दस्य ब्रह्मचर्यम्। तदिति। द्वितीयासमर्थाद्विभक्तेः रत्यंतसंयोगे अस्येति प्र
त्ययार्थे। ब्रह्मचर्यशब्दाभ्यामभिसंबध्यते कालस्य व्यापकं प्रत्ययार्थे स्वव
चनम्। तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः। ठञादयस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्य
यो भवति। ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते। मासं ब्रह्मचर्यमस्य ब्रह्मचारिणः। मासिको
ब्रह्मचारी। आर्द्धमासिकः। सांवत्सरिकः। अपरा वृत्तिः। तदिति प्रथमासमर्था
दस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तद्भव
ति मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकम् ब्रह्मचर्यम्। आर्द्धमासिकम्। सांवत्स
रिकम्। पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः। उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव विषयसचित्वात्त्रयो
माणाम् उभयथा सूत्रप्रणयनात्। महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः उपसं
ख्यानम्। महानाम्न्यो नाम ऋचस्तासां चरितं व्रतं तस्येच्छेन्नोच्यते महाना
म्नीश्चरति माहानाम्निकः। आदित्यव्रतिकः। गौदानिकः। अवान्तरदीक्षादिभ्यो
डिनिर्वक्तव्यः। अवान्तरदीक्षी। तिलव्रती। अष्टाचत्वारिंशतो ड्वुन् डिनिश्च वक्तव्यः।
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि व्रतं चरति अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी। चातु
र्मास्यानां लोपश्च ड्वुन् डिनी च प्रत्ययौ वक्तव्यौ चातुर्मास्यानि चरति चातुर्मास
कः। चातुर्मासी। चतुर्मासाण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे चतुर्षु मासेषु भवानि चातुर्मास्या
नि संज्ञायामण् वक्तव्यः। चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी पौर्णमासी। आषाढी का
र्तिकी फाल्गुनीति ९५ तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः। तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञा
ख्येभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दक्षिणेऽस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति। अग्निष्टोमस्य
दक्षिणा आग्निष्टोमिकी। राजसूयिकी। वाजपेयिकी। आख्याग्रहणमकालार्थे
पि यज्ञवाचिनो यथा स्यात्। इह मा भूत्। त्रैकालिकाधिकारादेकाहद्वादशाहयो
र्भवत्वयज्ञाग्रहणमन्। प्रातः। संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति

कालाधिकारेपि ष्ठाद्ठञादिषु प्राप्तेषु संग्रः ९६ तत्र च दीयते कार्यं भववत् तत्रेति स
प्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकाद्दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयो
र्भवत्प्रत्यया भवन्ति यथा मासे भवं मासिकं एवं मासे दीयते कार्यं वा मासि
कम् आर्द्धमासिकम् सांवत्सरिकम् प्रावृषेण्यम् शारदम् वासन्तिकम् हैम
न्तिकम् हैमनम् वासंतम् वसिः सर्वे साहचर्यात् योगविभागश्चात्र कर्त
व्यः तत्र दीयते यज्ञाख्येभ्य इत्येव आग्निष्टोमे दीयते आग्निष्टोमिकम् राजसू
यिकम् वाजपेयिकम् कालाधिकारस्य पूर्णो विधिः अतः परं सामान्येन प्रत्य
यविधानम् ९७ व्युष्टादिभ्योऽण् तत्रेत्येव तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टा
दिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोरण्प्रत्ययो भवति व्युष्टे दीयते कार्यं वा
वैयुष्टम् नैत्यम् आग्निपदादिभ्य उपसंख्यानं वाचकेप्यम् अत्रैव वृत्ती
पठिताः आग्निपदं पैलुमूलम् व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण ती
र्थ आस्तरण संग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल प्रवास ९८ तेन यथाकथाच
हस्ताभ्यां णयतौ दीयते कार्यमित्यनुवर्तते तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथा
कथाच हस्त शब्दाभ्यां णयतौ प्रत्ययौ भवतः दीयते कार्यमित्यनुवर्तते तेनेति तृ
तीयासमर्थाभ्यां यथाकथाच ॥ दीयते कार्यमित्येतयोः अर्थयोः । वृत्तिकारमते संबंध
ये यथासंख्यं नेष्यते यथाकथाच हस्ताभ्यां समुदाययोर्नादरेण दीयते तृतीया
र्थे मात्र चात्र संभवति ननु तृतीयासमर्थविभक्तिः यथाकथाच दीयते तृतीया
यथाचम् हस्तेन दीयते कार्यं वा हस्त्यम् ९९ संपादिनि तेनेत्येव तृतीयासम
र्थात् संपादिनीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति गुणोत्कर्षः संपत्तिः आवरूपकं
तिनिः कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं कार्णवेष्टकिकं वास्त्रयुगिकं शरीरमुक्त
वस्त्रयुगाभ्यां शोभनं कर्मभेदशब्दसमुच्चयः ९९ कर्मवेषाद्यत् कर्मवेषादिभ्यः संपादि
मुखं कार्णवेष्टकिकम् वास्त्रयुगिकम् शरीरम् वस्त्रयुगाभ्यां शोभनं ९९ कर्म

वेणाद्यत् कर्मवेषाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादि इत्ये
तस्मिन्विषये ठञोऽपवादः कर्मणा संपद्यते कर्मण्यं शौर्यम् वेषेण संपद्यते वे
ष्यो नटः। तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः तस्मै इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संता
पादिभ्यः प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति। समर्थः शक्तः प्रभवती
त्युच्यते अलमर्थी च तुर्थी सांतापाय प्रभवति सांतापिकः सांनाहिकः सांग्रा
मिकः संताप संनाह संग्राम संपराय संपेष संवेशन निष्पेष सर्ग विसर्ग
उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संमोदन संकु मांसौदनादि गृहीतादापि
। योगाद्यच्च योगशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति चकारात् ठञ् च तस्मै प्रभवतीत्येत
स्मिन्विषये योगाय प्रभवति योग्यः यौगिकः। कर्मण उकञ् कर्मन् शब्दात्
उकञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्विषये कर्मणे प्रभवति कार्मुकं
धनुः। समयस्तदस्य प्राप्तम् समयशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्य
र्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तद्भवति समयः प्राप्तोऽस्य
सामयिकं कार्यम् उपनतः काल इत्यर्थः। समर्थविभक्तिनिर्देशादेव इत्यन्वेति। ऋतोर
ण् तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तते ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थात् षष्ठ्यधिका
देशे विषये अण् प्रत्ययो भवति ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं पुष्पम् आर्तवं फ
लम् तदस्य प्रकरणे उपवस्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् उपवस्त्रा प्राप्तोऽस्य औपवस्त्र
कम् प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशितृकम्। छन्दसि घस् ऋतुशब्दात् छन्दसि विषये घस्प्र
त्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन्विषये ऽस्याणोऽपवादः। अयं ते योनिर्ऋत्वियो
यतो जातो अरोचथाः। कालाद्यत् कालशब्दाद्यत्प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्त
मिति निर्वृत्तम् प्रकर्षेण कालो विद्युत्पाते प्रकृष्टे प्रकर्षे वर्तमानात् कालश
ब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्ये
ति कालिकं वैरम्। ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। प्रयोजनम् तदस्येत्यनुवर्तते तद
ति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्र

का
शि
१८२

योजने चेन्न द्रवति ॥८॥ भ्वमन्तः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् गांगामहिकं ॥९॥ वि
ज्ञातलोपार्थं दाक्षि यदंडयोः ॥ विज्ञातलोपार्थं कर्तृत्वाभावात् प्रयोजनमस्य योग्यता भवति
यथा संख्यमर्थे यदंड्योरस्ये योः तदस्यप्रयोजनमस्मिंस्त्वेतस्मिंस्तिविषये वि
ज्ञातलोपे योजनस्यवैनैगुणलोमे यः आगतोर्दण्डः चूडादिभ्य उपसंख्या
नम् चूडाप्रयोजनमस्य चौडम् श्रद्धाप्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥१०॥ अनुप्रव
चनादिभ्यश्छः अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति
तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन्विषये ठञोपवादः अनुप्रवचनं प्र
योजनमस्य अनुप्रवचनीयम् उत्थापनीयम् विशिप्रविशिपातिरुहिपदि
प्रकृतेर्मनान्तपूर्वपदात् प्रसंख्यानम् गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य गृ
हप्रवेशनीयम् प्रपापूरणीयम् अश्वप्रपतनीयम् प्रासादारोहणीय
म् गोप्रपदनीयं स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः स्वर्ग्यं प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् धन्यं य
शस्यं आयुष्यम् काम्यम् पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः पुण्याहवाचनं
प्रयोजनमस्य पुण्याहवचनम् स्वस्तिवाचनं शान्तिवाचनम् अनुप्रवचना
दि ॥ समापनात्सपूर्वपदात् समापनशब्दात् विद्यमानपूर्वपदात् छः प्रत्ययो भ
वति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये ठञोपवादः छन्दः समापनं प्र
योजनमस्य छन्दः समापनीयम् पदव्याकरणं वेदवृत्ति निर्दशानीयम् ॥१२॥ ऐकागा
रिकट् चौरे ॥ निपात्यते चौरेभिधेये एकागारं प्रयोजनमस्य ऐकागारिकश्चौरः
एकागारिकशब्दो निपात्यते तावदर्थ प्रयोजनमित्येवं ठञ् सिद्धः चौरे नि
यमार्थे निपातनम् एकागारं प्रयोजनमस्य भिक्षोः ऐकागारिकः कायोव
धारणार्थो डीनवभवति नर्तिस्त्वरीमपर्द्धं कं प्रत्यये वृद्धिः च निपात्यते
॥१३॥ आकालिकडाद्यन्तवचने आकालिकडिति निपात्यते आद्यन्तवचने
समानकालस्य आकालिकत्वमादेशः आद्यंतौ चाविशेषणं एकः कालः

यो निपात्यते समानकालावाद्यंतावस्य आकालिकः। लूनयवस्तुः आकालिकी विद्यु-
त् जन्मनानुतुल्यकालविनाशा उत्पादानंतरविनाशिनीत्यर्थः। आकालाट्ठश्च
वक्तव्यः। आकालिकी आकालिका विद्युत् उक्तः। पूर्वो विधिः॥ १४ तेन तुल्यं क्रिया
चेद्वतिः। तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति
यत्तत्तुल्यं क्रिया चेत्सा भवति ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते ब्राह्मणवत्। क्षत्रियव-
त्। राजवत्तत्क्रियाग्रहणं किम्। गुणतुल्ये माभूत्। पुत्रेण तुल्यः स्थूलः। पुत्रेण
तुल्यः पिंगलः॥ १५ तत्र तस्येव। तत्रेति तस्येति सप्तमीसमर्थात् षष्ठीसमर्था-
च्च इवार्थे वतिः प्रत्ययो भवति मथुरायामिव मथुरावत्। स्रुघ्ने प्राकारः। पा-
टलिपुत्रवत्साकेते परिखा। षष्ठीसमर्थात्। देवदत्तस्येव देवदत्तवत् यज्ञ-
दत्तस्य गावः। देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य दंताः॥ १६ तदर्हम्। तदिति द्वितीयासमर्था-
दर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति राजानमर्हति राजवद्वृत्तम् ब्रा-
ह्मणवत्। क्षत्रियवत्॥ १७ उपसर्गाच्छंदसि धात्वर्थे। उपसर्गात्साधने धात्वर्थे
वर्तमानात् वतिः प्रत्ययो भवति छंदसि विषये यदुद्वतो निवतो यासि बप्स-
त्। उद्गतानि निगतानि च॥ १८ तस्य भावस्त्वतलौ। तस्येति षष्ठीसमर्थाद्भाव इत्ये-
तस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः। भवतोस्मादभिधानप्रत्ययाविति भावः। श-
ब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भाव उच्यते अश्वस्य भावः अश्वत्वं अश्वता त्वंगोत्व
१९ आ च त्वात्। ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति आ एतस्मात्त्वसंशब्दानात् यानित ऊर्ध्व-
मनुक्रमिष्यामः त्वतलौ प्रत्ययौ तत्राधिकृतौ वेदितव्यौ वक्ष्यति पृथ्वादिभ्य
इमनिच्। प्रथिमा पार्थवं पृथुत्वं पृथुता म्रदिमा मार्दवं मृदुत्वं मृदुता। अपवा-
दैः सह समावेशार्थं वचनम्। कर्मणि च विधानार्थं गुणवचनब्राह्मणादि-
भ्यः कर्मणि चेति चकारो नञ्स्नञ्भ्यां समावेशार्थः। स्त्रिया भावः स्त्रैणं

त्वं स्त्रीता पौंस्त्वं पुंस्ता २० न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवण
वटयुधकतरसलसेभ्यः इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषा
न्न भवन्ति चतुरादीन्वर्जयित्वा। पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति अप
तित्वं अपतिता अपटुत्वं अपटुता अरमणीयत्वम् अरमणीयता नञ्पू
र्वादिति किम् वार्हस्पत्यम् प्राजापत्यम्। तत्पुरुषादिति। किम् नास्ति पटुर्यस्य सं
ति अपटुः तस्य भावः आपटवम् आलघवम्। अचतुरादिभ्य इति किम् आच
तुर्यम् आसंगत्यम् आलवण्यम् आवट्यम् आयुध्यम् आकत्यम् आरस्यम्
आलस्यम् २१ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा पृथ्वादिभ्यः [illegible] प्रातिपदिकेभ्यो वा
इमनिच्प्रत्ययो भवति तस्य भाव इत्येतस्मिन्नर्थे वावचनमणादिसमावे
शार्थं पृथोर्भावः प्रथिमा पार्थवमेवम् म्रदिमा मार्दवम् त्वतलौ तु सर्वत्र भवत
एव पृथुत्वं पृथुता मृदुत्वं मृदुता पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु बहु सा
धु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द
ऋजु ह्रस्व दीर्घ क्षिप्र क्षुद्र प्रिय २२ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च वर्णविशेषवाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ्प्रत्ययो भवति चकारादिमनिच्च तस्य भाव
इत्येतस्मिन्विषये शुक्लस्य भावः शौक्ल्यं शुक्लिमा शुक्लत्वं शुक्लता कार्ष्ण्यं कृष्णि
मा कृष्णत्वं कृष्णता दृढादिभ्यः खल्वपि दार्ढ्यं द्रढिमा दृढत्वं दृढता चकारोऽशे
षार्थः औचिती याथाकामी दृढ परिवृढ कृश चक्र आम्र कृष्ट लवण आम्ल वैया
त्वला नमति मनः [illegible] समो मति मनसो [illegible] जड बधिर मूक मू
र्ख पण्डित मधुर २३ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च गुणमुक्तवन्तो गुणवच
नाः गुणवचनेभ्यः शब्देभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभि
धेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति चकाराद्भावे च कर्मशब्दः क्रियावचनः जडस्य कर्म भा
वो वा जाड्यम् मौढ्यम् ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि ब्राह्मण्यम् माणव्यम् अप

१५४

दपरिसमाप्ते भावकर्माधिकारः आल्लणादिभ्यो कृतिगणः आदिशब्दः प्रकारे च
तुर्वर्णादीनां स्वार्थे उपसंख्यानम् चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं चातुरा
श्रम्यम् चातुर्वेद्यं सार्ववैद्यम् त्रैस्वर्यम् षाड्गुण्यं सैन्यम् सांनिध्यं सामी
प्यम् औपम्यम् चैतिह्यम् माणिक्यम् त्रैलोक्यम् आल्लणमाणव चाडव ग्र
र्हतो नुम् च वा सहयुक्ते आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभा
व त्रिभाव स्वभाव अन्यतरन् संवादिन् संवेष्टिन् सभाबिन् बहुभाविन् शी
र्षघातिन् विघातिन् निघातिन् निपातिन् समस्य विषमस्य परमस्य मध्यस्य
अनीश्वर चपल कुतूहल निपुण पिशुन बालिश अलस दुःपुरुष कापुरु
ष कापुरुष राजपुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विष
म विपात निपात सर्ववेदादिभ्यः दार्थे चतुर्वेदस्योभय पदवृद्धिश्च प्रश्ने
नो यत्न लोपश्च स्तेनस्य कार्षणी समर्थाद्भाव कर्मणोरर्थयोर्यत्प्रत्ययो भ
वति नस्य च लोपः स्तेनस्य भावः कर्म वा स्तेयम् स्तेनादित्यो गविभागं
कुर्वंति स्तेयम् अत्र भवति स्तेन्यम् ततो यन्न लोपश्च स्तेय मिति २५ सख्युर्यः
सखित्वाद्यो यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम्
दूतवणिग्भ्यां वेति वक्तव्यम् दूत्यं वणिज्यम् सखित्वं सखिता दूतत्वं दूतता
वणिक्त्वं वणिक्ता कपयाणिज्यं ज्ञो सृणादित्वात् २६ कपिज्ञात्योर्ढक् कपिज्ञाति
भ्यां भावे ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरभिधेययोः कपेर्भावः कर्म वा कापेय
म् ज्ञातेयम् यथा सख्यम् अर्थयोः सर्वत्रैव पत्यंतपुरो
हितादिभ्यो यक् पत्यंतात्प्रातिपदिकान्पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भा
वकर्मणोरर्थयोः सेनापतेर्भावः कर्म वा सैनापत्यम् प्राजापत्यम् पुरोहिता
दिभ्यः खल्वपि चौरोहित्यम् राज्यम् पुरोहित राजन् ग्रामिक खंडिक
दंडिक चर्मिक कर्मिक धार्मिक ... चकम् लिक तिलिक तिथिक

का
शि
१८४
१९४

ऐंजालिक ऐंजक आर्षिक पुत्रक छात्रिक पाथिक ब्राविक सारथिक आजति
क आकर चूडिक २८ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् प्राणभृ
ज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ्प्रत्य
यो भवति भावकर्मणोरर्थयोः अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् औष्ट्रम् व
यो वचनेभ्यः कौमारं कैशोरम् उद्गात्राम् उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्र
शास्तृ होतृ रथगणक पत्तिगणक सुष्टु अध्वर्यु वधू सुभग मंत्रे २९ हाय
नान्तयुवादिभ्योऽण् हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण्प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोरर्थयोः द्विहायनस्य भावः द्वैहायनं युवादिभ्यः खल्वपि
यौवनं स्थाविरं श्रोत्रियस्य यलोपश्चात्र वक्तव्यः श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रोत्र
म् युवन् स्थविर होतृ यजमान पुरुषासे ब्रौहपम् हृदय चे हादम भ्रातृ कु
तुक श्रमण कटुक कमण्डलु कुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृत् दुर्हृत् सु
भ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परिव्राजक सब्रह्मचारिन् अनृशंस हृदयासे चपल कौ
शल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ ३० इगन्ताच्च लघुपूर्वात् इगन्तात्प्रातिपदि
कात् लघुपूर्वादण्प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः लघुपूर्वे ग्रहणं तत्प्रा
तिपादिक समुदायो विशेष्यते लघुः पूर्वो वयवो यस्येति कृतः पुनरसो लघुपूर्वः
इक सन्निधानादिकन्तेति विज्ञायते लघुपूर्वो यस्मादिकस्तदन्तात्प्रातिपदिका
दित्ययमर्थो विवक्षितः आपरेनापूरुषक मेधा रथं वर्णयन्ति इको सान्निन
श्चेति इगन्तः लघुपूर्वग्रहणेन च स एव कुविशेष्यते पश्चात्तेन प्रातिपदिक
स्य तदन्तविधिः आस्मिन् व्याख्याने गुरुणामतिरिच्यते लघुपूर्वादिकः स्थ
नीव देव कर्त्रोः स्पात् शुचे भावः कर्म वा शौचम् मौनम् नाबव्जनम् हा
रीतकम् पाटवं लाघवम् इगन्तादिति किम् पदत्वम् घटत्वम् लघुपूर्वादि
ति किं कण्ठत्वम् पाण्डुत्वम् कार्यकात्वम् वाल्लणादि षे कार्विकू द्वो दर्द्धः

योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्॥ त्रिप्रभृतीनामन्त्यात्पूर्वमुपोत्तमम्। यकारोपधात्प्रा
तिपदिकाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। रमणी
यस्य भावः कर्म वा रामणीयकम्। योपधादिति किम्। विमानवम्। गुरूपोत्त
मादिति किम्। क्षत्रियत्वम्। सहायाद्वेति वक्तव्यम्। साहाय्यम्। साहायकम्॥
१३२ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च॥ द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च
वुञ्प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। गोपालपशुपालानां भावः कर्म वा
गोपालपशुपालिका। शैष्योपाध्यायिका। कौत्सकुशिकिका। मनोज्ञादि
भ्यः खल्वपि। मानोज्ञकम्। प्रैयरूपकम्। मनोज्ञ प्रियरूप कल्याण मेधावि
न आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चौर धूर्त वैश्वदेव युवन् ग्रामपुत्र
ग्रामपुत्र ग्रामषण्ड ग्रामकुमार बकुल अवश्य अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल शतपु
त्र ॥१३३ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु॥ गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रा
तिपदिकाद्वुञ्प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः। श्लाघादिषु विषयभूते
षु तत्र श्लाघा विकत्थनम्। अत्याकारः पराधिक्षेपः। तदवेतं तत्प्राप्तः। न चोवात
दिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी प्रतिनिर्दिश्येते तत्प्राप्तः। तदवगतं वो त्यात
दवेत इत्युच्यते। श्लाघायां तावत् गार्गिकया श्लाघते। काठिकया श्लाघते। गा
र्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकत्थत इत्यर्थः। अत्याकारे गार्गिकया अत्याकुरुते। का
ठिकया अत्याकुरुते गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च पराधिक्षिपतीत्यर्थः। तदवेते
गार्गिकामन्ववेतः। काठिकामन्ववेतः। गार्ग्यत्वं च कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः। न
गार्गिकया नानानिति श्लाघादिष्विति किम्। गार्ग्यत्वम्। १३४ होत्राभ्यश्छः॥ होत्राशब्दः
स्त्रीलिङ्गः ऋत्विग्वाचकः। होत्राभ्य ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यः। प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भ
वति भावकर्मणोरर्थयोः। अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम्। मैत्रा
वरुणीयम्। ब्राह्मणाच्छंसीयम्। बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम्। १३५ ब्र

गुणस्य होत्रादिभ्यः इत्यनुवर्त्तते ब्राह्मणशब्दो त्र जातिवाचिनः जातिपदि
कान्ते त्वप्रत्ययो भवति भावकर्मणोः इत्यस्यापवादः ब्राह्मणो भावः कर्म वा ब्राह्म
त्वं नेति वक्तव्ये त्ववचनं तल्बाधनार्थम् यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो
ब्रह्मन्शब्दस्तस्मात्तलो भवत एव ब्रह्मत्वं ब्रह्मता भवनपधिकयोर्नञ्स्नञो
रधिकारः समानन्तरावस्थानात्त्वतलो भवत एव ब्रह्मत्वं ब्रह्मता भवनपधि
कयोर्नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य प्र
थमः पादः समाप्तः धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् निर्देशादेव समर्थविभक्तिः
धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यः भवने अभिधेये खञ् प्रत्ययो भवति त
द्भवनं क्षेत्रं भवति जायते अस्मिन्निति भवनम् मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौ
द्गीनम् कौलत्थीनम् कौद्रवीणम् धान्यानामिति किं तृणानां भवनं क्षेत्रम् क्षेत्र
मिति किं मुद्गानां भवनं कुशूलः बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् १ व्रीहिशा
ल्योर्ढक् व्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये खञो
पवादः व्रीहीनां भवनं क्षेत्रं व्रैहेयम् शालेयम् २ यवयवकषष्टिका
द्यत् यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये खञोऽपवा
दः यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यं यवक्यम् षष्टिक्यम् ३ विभाषा तिलमाषो
माभङ्गाणुभ्यः तिलादिभ्यः शब्देभ्यो विभाषा यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रे
ऽभिधेये खञि प्राप्ते वचनं पक्षे सोऽपि भवति उमाभङ्गयोरविधानसामर्थ्यादत्राशित
मेव तिलानां भवनं तिल्यं तैलीनं माष्यं माषीणम् उम्यं औमीनम् भङ्ग्यं भा
ङ्गीनम् अणव्यम् आणवीनम् ४ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ सर्वचर्मन्शब्दा
त्तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः सर्वश
ब्दश्चात्र कृतेन न प्रत्ययार्थेन संबध्यते न च चर्मणा तत्रापि समसमर्थे समासो

दृष्टव्यः सर्वः चर्मणा कृत इत्येतस्मिन्नर्थे वृत्तिः सर्वचर्मीणः सार्वचर्मी
णः ५ यथामुखं संमुखस्य दर्शनः खः यथामुखसंमुखाभ्यां
च दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति तद्रूपे तस्मिन्नर्थे इति दर्शनः
आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते निपातनात्सा तद्रूपे अव्ययीभावः यथा
मुखं दर्शनः यथामुखीनः संमुखस्य दर्शनः ६ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्म
पत्रपात्रं व्याप्नोति तादिति द्वितीयासमर्थविभक्तिः व्याप्नोति अन्यथार्थः
परिदृष्टं प्रकृतिविशेषणम् सर्वादेः आनि पदिकानि पथ्यङ्गकर्मपत्रपा
त्रं तान्तादिति द्वितीयासमर्थात् व्याप्नोतीत्येतस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भव
ति सर्वपथान्व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः सर्वाङ्गीणस्तापः सर्वकर्मीणः
पुरुषः सर्वपत्रीणः सारथिः सर्वपात्रीण ओदनः ७ आप्रपदं प्राप्नोति प्रपद
मिति पादस्याग्रमुच्यते आ मर्यादाभिविध्योरव्ययीभावः आप्रपदशब्दात् द्वि
तीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्येतस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति आप्रपद
प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः पारीरेणासंबद्धस्यापि व्याप्तामाणौ पुंसो व्या
प्नोते ८ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु अनुपदादिभ्यस्तद्वि
तीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति नेय इत्येतेष्वर्थेषु खप्र
त्ययो भवति अनुरायामे सादृश्ये वा अनुपदं बद्धा अनुपदीना उपानत्
पादप्रमाणेत्यर्थः सर्वान्नानि भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः अयं वदक्षिण
गमनं अनयः प्रसव्यगमनं प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनं शारीणां यस्मिन्नपरैः
पदानां समावेशः सोऽयानयः नेयः अयानयीनः शारः फलकस्थितिस्थि
तः इत्यर्थः ९ परोवरपरम्परं पुत्रपौत्रमनुभवति परोवरपरम्परपुत्र
पौत्रमित्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्येतस्मिन्नर्थे खप्र

स्य यो भवति परोवरोऽत्र परस्योत्त्ववचनम् परांश्चावरांश्चानुभवति परोवरी
ण: परांश्च परतरांश्चानुभवति पराणां परतराणां च परंपरभाव: परंपरी
ण: पुत्रपौत्राननुभवति पुत्रपौत्रीण: परंपरशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृ
श्यते श्रैबमंत्रिपरंपरासंबन्धेन ज्ञातित्कांतरमेव द्रष्टव्यम् ।१०। अवार
पारात्यन्तानुकामं गामी अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो
गामीत्येतस्मिन्नर्थे ख प्रत्ययो भवति गमिष्यतीति गामी भविष्यति गम्या
दय: अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीप्रतिषेध: अवारपारं गामी
अवारपारीण: विगृहीतादपि भवति अवारीण: पारीण: विपरीताच्च पारावा
रीण: अत्यन्तं गामी अत्यन्तीन: भृशं गन्तेत्यर्थ: अनुकामं गामी अनुकामीन:
यथेष्टं गन्तेत्यर्थ: ।११। समांसमां विजायते समांसमामिति वीप्सा सुबन्तस
मुदाय: प्रकृतिर्विजायते इति प्रत्ययार्थ: गर्भं धारयतीत्यर्थ: गर्भधारणेन
वत्सकाला: समा अब्दा इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया समांसमां विजाय
ते समांसमीना गौ: समांसमीना वडवा पूर्वपदे सुपो लुगवक्तव्य: कोचि
त्तु समायांसमायां विजायत इति विगृह्णन्ति गर्भविमोचनेऽपि विजनिर्वर्त्तते
इत्याहु: तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं वक्तव्यम् परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्य: अनु
स्वारस्योत्तरपदस्य च यलोपो वक्तव्य: चकारात्पूर्वपदस्य च लोपो व
क्तव्य: समांसमां विजायते समयांसमयां विजायत इति ।१२। अद्यश्वीनावष्टब्धे
विजायते इति वर्तते अद्यश्वोनेति निपात्यते अवष्टब्धे विजनने आसन्ने प्रसं
वे आविदूर्ये द्विमूर्द्धन्यो विधीयते अवाच्चालंबनाविदूर्ययोरिति अद्यश्वो
वा विजायते अद्यश्वीना वडवा कोचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तयन्ति अवष्टब्धे
मात्रे निपातनमाहु: अद्यश्वीनं मरणम् अद्यश्वीनो वियोग इति ।१३। आगवीन:

आगवीन इति निपात्यते गोराङ्पूर्वात्तस्य गोः प्रतिदानात् कारिणि खप्रत्ययो निपात्यते आगवीनः कर्मकरः यो गवा भृतः कर्म करोति आदानस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥ अनुग्वलंगामी ॥ गोः पश्चादनुगु अनुगुशब्दादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति अनुगु पर्याप्तं गच्छति अनुगवीनो गोपालकः ॥ १५ अध्वनो यत्खौ ॥ तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते अलंगामीति च प्रत्ययार्थः अध्वन्यः अध्वनीनः ये चाभावकर्म्मणोरित्यन्नाधीनो खः इति प्रकृतिभावः ॥ १६ अभ्यमित्राच्छ च ॥ अभ्यमित्रशब्दाद् द्वितीया समर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति चकारात् यत्खौ च अभ्यमित्रियः अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रीणः अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥ गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे ॥ गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः गोष्ठशब्देन संनिहितमासमूहो देश उच्यते भूतपूर्वं यत्र गोष्ठं न संप्रति विद्यमानम् गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात्स्वार्थे खञ् प्रत्ययो भवति गौष्ठीनो भूतपूर्वः गोष्ठीनो देशः लिंगविशिष्टग्रहणात् गोष्ठीशब्दादपि ग्रहणं भूतपूर्वे इति किम् गोष्ठो वर्त्तते ॥ १८ अश्वस्यैकाहगमः ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः अश्वशब्दात् षष्ठी समर्थादेकाहगम इत्येतस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति एकाहेन गम्यते एकाहगमः अश्वस्यैकाहगमः आश्वीनो ध्वा आश्वीना इति भूतपकाले ॥ १९ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमधृष्टाकार्ययोरभिधेये अधृष्टः अप्रगल्भः अकार्यमकरणं विरुद्धं संखमधृष्टाकार्ययोः शालीनकौपीनशब्दावधृष्टाकार्ययोः यथा योयं पाकयंचिद्यो न्याद यितव्यौ शालीनकौपीनशब्दौ शालाप्रवेशनमर्हति कूपावतरणमर्हति इति खञ्प्रत्ययः उत्तरपदलोपश्च निपात्यते शालीनो जडः कौपीनं पापं ॥ २० व्रातेन जीवति ॥ निर्देशादेव समर्थविभक्तिः व्रातशब्दात्तृतीया समर्थाज्जीवतीत्येतस्मिन्नर्थे खञ् प्रत्ययो भवति नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः उत्सेधः शरीरं तदायासेन ये जीवंति

ते उत्सेधजीवनः तेषां कर्म भारतम् तेन च भारते न जीवन्ति भारतीनः तेषामेव ब्रा
तानामन्यतम उच्यते यस्त्वन्यः तदीयेन कर्मणा जीवन्ति तत्र नेष्यते
न । साप्तपदीनं सख्यम् साप्तपदीनमिति निपात्यते सख्यं चेद्भवति स
प्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् साप्तपदीनमिति निपात्यते
सख्यं चेद्भवति सप्तभिः पदैरवाप्यते साप्तपदीनं सख्यम् सख्यं जनाः
साप्तपदीनमाहुः कथं साप्तपदीनः सखा साप्तपदीनमित्र मिति गुण
प्रधानः साप्तपदीनशब्दः सखिभावेन तत्कार्ये लिङ्गवर्तमानः सखिशब्देन
समानाधिकरणो भवति यदा तु लक्षणया तद्वति वर्त्तते तदा पुंस्त्वेन सा
मानाधिकरण्यं भवति २२ हैयंगवीनं संज्ञायाम् हैयंगवीनमिति निपात्यते
संज्ञायां विषये ह्योगोदोहस्य हियंगुरादेशः तस्य विकारे खञ्प्रत्ययः संज्ञायां
विषये ह्योगोदोहस्य विकारः हैयंगवीनम् घृतस्यैव संज्ञायां इदं भवति
ह्योगोदोहस्य विकारः उदश्विदिति २३ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः
कुणब्जाहचौ तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पील्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं
पाकमूलयोः कुणप्जाहचौ प्रत्ययौ भवतः पीलूनां पाकः पीलुकुणः कर्क
न्धूकुणः कर्णादिभ्यः कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् नखजाहम् पीलु कर्कन्धू शमी
करीर कुवल बदर खदिर पील्वादि कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू
शृङ्ग दन्त ओष्ठ पृष्ठ २४ पक्षात्तिः तस्येत्येव षष्ठीसमर्थात् पक्षशब्दान्मूलेभिधेये
तिप्रत्ययो भवति मूलग्रहणमनुवर्त्तते न पाकग्रहणम् एकयोगनिर्दिष्टा
नामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति पक्षस्य मूलं पक्षतिः प्रतिपत् २५ तेन वित्तश्चु
ञ्चुप्चणपौ तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चञ्चुप् चणप् इत्येतौ
प्रत्ययौ भवतः वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः विद्यया वित्तः विद्याचञ्चुः विद्या

१५८

चणः केशचंचुः केशचणः २६ विनञ्भ्यां नानाञौ नसह विनञ् इत्ये
ताभ्यां यथासंख्यं नाना नाञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः न सहेति प्रकृतिवि
शेषणम् असहार्थे पृथग्भावे वर्त्तमानाभ्यां विनञ्भ्यां स्वार्थे नान
ञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः विना नाना २७ वेः शालच्छंकटचौ विशा
शालच् शंकटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः समाधनक्रियावचनादुप
सर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवितां न तु शृंगः विशालः विशंकटः तद्योगाद्गौर
[illegible] विशालः विशंकटः इत्युच्यते परमार्थेन तु गुणशालादा एवैते यथा
कथंचिन्न्युत्पाद्यंते नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेष्टव्यम् २८ संप्रो
दश्च कटच् संप्रउद् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति चकारादवेश्च सं
कटम् प्रकटम् उत्कटं अलाबूतिलोमाभंगाभ्योरजस्युपसंख्यानम् अलाबू
कटम् तिलकटम् उमाकटम् भंगाकटम् गोष्ठजादीतौ प्रत्ययौ तास्थानादि
षु पशुनामादिभ्यः उपसंख्यानम् गवां स्थानं गोगोष्ठम् महिषीगोष्ठम् अ
श्वगोष्ठम् संघाते कटच् अवीनां संघातो विकटः विशालेऽपटच् अविपटः
द्वित्वे गोयुगच् उष्ट्रगोयुगम् अश्वगोयुगम् प्रकृतस्य [illegible] र्थस्य षड्गव
च् वाजित्यर्थप्रत्ययो भवति अश्वषड्गवम् हस्तिषड्गवम् स्नेहे तैलच् इंगुदी
तैलम् तिलतैलम् सर्षपतैलम् भवनेक्षेत्रे इत्वादिभ्यः शाकटच् शाकिनौ
इक्षुशाकटम् मूलशाकटम् इक्षुशाकिनम् मूलकशाकिनं [illegible] वील्लुकशा
किम् २९ अवात्कुटारच्च अवशब्दात्कुटारच्च प्रत्ययो भवति चकारात्क
टच्चो अवनतेर्थे अवकुटारः अवकटः ३० नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्
टञ्भ्रटचः अवादिभ्येव नमनं नतं नासिकायाः संबंधिनि नते वाच्ये अवशब्दा
दात् टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये नासि

कायानते अवटीटम् अवभ्रटम् तद्योगान्नासिकापि पुरुषोपि तथोच्यते
अवटीटा अवटीटः अवनाटः अवभ्रटः इति ५ २ नेर्विडज्बिरी
सचौ नते नासिकायाः संज्ञायामिति वर्तते निम्नाया नासिकाया न
तेऽभिधेये नेर्विडच्बिरीसचावित्येतौ प्रत्ययौ भवतः निविडम् निविरीस
म् निविरीसम् तद्योगान्निविडा नासिका निविरीसा कथं निविडाः केशाः
निविडं वस्त्रमिति उपमानाद्भविष्यति ननु च साध्यस्योपात् ५ २ इनच्पिट
च्चिकचि च नेरित्येव नते नासिकायामिति निम्नाया नासिकाया नते
ऽभिधेये इनच्पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः नतं नियोगेन च निक्लिन्नस्य
चिलूपिलू इत्येतावादेशौ भवतः क्लिन्नस्य चिल्पिल् लश्चास्य चक्षुषी
क्लिन्नस्य चिलूपिलू इत्येतावादेशौ भवतः लश्च प्रत्ययः अस्य चक्षुषी
इत्येतस्मिन्नर्थे क्लिन्ने अस्य च चक्षुषी चिल्लः पिल्लः चुलादेशो वक्तव्यः चु
ल्लः अस्येत्यनेन नार्थः चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते चिल्ले च चक्षुषी
पिल्ले चक्षुषी तद्योगात्पुरुषस्तथा वक्ष्यते ५ २ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्ना
रूढयोः उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वा
र्थे त्यकन् प्रत्ययो भवति संज्ञाधिकाराच्चानियतविषयमासन्नारूढं ग
म्यते पर्वतस्यासन्नमुपत्यका तस्यैवारूढमधित्यका प्रत्ययस्थात्कात्
इदाति च इत्वमत्र न भवति संज्ञाधिकारादेव नहि कृते इत्वे संज्ञा प्रती
यते ५ २ कर्मणि घटोऽठच् निर्देशादेव सप्तमी विभक्तिः कर्मशब्दात्सप्तमी

समर्थानुष्ठानदृत्येतस्मिन्नर्थे ऽठच्प्रत्ययो भवति घटत इति घटः पचाद्यच्
कर्माणि घटन्ते कर्मठः पुरुषः ७५ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् तदि
का ति प्रथमासमर्थेभ्यः तारकादिभ्यो ऽस्येति षष्ठ्यर्थे इतच्प्रत्ययो भवति सं
ङ्गि जातग्रहणात् प्रकृतिविशेषणम् तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः पुष्पि
तो वृक्षः तारका पुष्प फल कण्टक ऋजीष सूचनिष्क्रमण पुरीष उ
च्चार विचार प्रचार कुड्मल मुकुल कुसुम स्तबक किसलय खण्ड वेग
१८५ निद्रा मुद्रा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र रोग शृङ्गार अङ्क वितानमुख द्रो
ह कुवलय शैवल गर्व तरङ्ग कल्लोल पिण्ड चन्द्र अङ्गार स्तबक मुद्रा
रोग पल्लव कण्टक दोहद्रण शस्त्र मुकुर मुद्रा तिलक तारकादिराकृतिगणः
दुःख बुभुक्षा उत्कण्ठा भर व्याधि व्रण गर्भादप्राणिनि ७६ प्रमाणे द्वयसज्द
घ्नञ्मात्रचः तस्येत्यनुवर्त्तते तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे द्वय
सच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्भवति ऊरुः
प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसम् ऊरुदघ्नम् ऊरुमात्रम् जानुद्वयसम् जानुमात्र
म् जानुदघ्नम् प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ऊरुद्वयसमुद
कम् ऊरुदघ्नमुदकम् मात्रच् पुनरविशेषेण प्रस्थमात्रमित्यपि भवति पुरु
षमात्रः कूपः प्रमाणे लः प्रमाणे द्विकालेऽप्यासिद्धालेभ्यो लुग्भवति शमः प्र
माणमस्य शमः दिष्टिः वितस्तिः द्विगोर्नित्यं द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्वि
शमः द्विवितस्तिः त्रिवितस्तिः नित्यग्रहणं किमु संशये श्राविणो मुव
दयाति तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात् ७७ डट् स्तोमे वक्तव्यः पञ्चदशः स्तोमः सप्
तदशः पञ्चदशिनी रात्रिः शन्शतोर्डिनिर्वक्तव्यः पञ्चदशिनो ऽर्धमासाः त्रिं

त्रातस्येति वक्तव्यम् विंशु नो गिरसः प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि
संशये मात्रन् वक्तव्यः सममात्रम् प्रस्थमात्रम् कुडवमात्रम् पंचमा
त्रोः वाचं तान्हार्थे द्वयसज्मात्रचौ वकुलम् तावदेव ताद्द्वयसम् या
वत् मात्रम् ३७ पुरुषहस्तिभ्यामण् च तदस्येत्यनुवर्त्तते प्रमाण इति
च पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थाभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्य
र्थेणप्रत्ययो भवति चकाराद् द्वयसजादयश्च पुरुषः प्रमाणमस्य पौ
रुषम् पुरुषद्वयसम् पुरुषदघ्नम् पुरुषमात्रम् हास्तिनम् हस्तिद्वयसम्
हस्तिदघ्नम् हस्तिमात्रम् द्विगोर्नित्यं लुक् द्विपुरुषम् उदकम् द्विहस्ति
त्रिहस्ति द्विपुरुषी गंगा त्रिपुरुषी द्विहस्तिनी त्रिहस्तिनी ३८ यत्तदेतेभ्यः
परिमाणे वतुप् तदस्येत्येव यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणो
पाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप्प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं परिमाणं
चेत्तद्भवति यत्परिमाणमस्य यावान् तावान् प्रमाण इति वर्त्तमाने पुनःपरि
माणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथ
गुच्यते मात्राद्यप्रतिघाताय भावतः सिद्धश्च वतोः वतुप्प्रकरणे युष्मदस्म
द्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् त्वन्नो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनि
ष्यते त्वावतः पुरूवसो यज्ञं विप्रस्य यावतः त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्य
र्थः ३९ किमिदंभ्यां वो घः किमिदंभ्यामनन्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादे
शो भवति कियान् एतदेव घादेशविधानं ज्ञापकं किमिदंभ्यां वतुप्प्रत्ययो
भवति योगविभागेन वा वतुपं विधाय तस्य घो विधीयते ४० किमः संख्या
परिमाणे डति च तदस्येत्येव संख्यायाः परिमाणे संख्या परिमाणे संख्या

परिच्छेदे वर्तमानात्किमः प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे डति प्रत्ययो भवति
चकाराद्वतुप् च तस्य च वकारस्य घादेशः पृच्छ्यमानत्वात् परिच्छेदो याविका
का या वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विधीयते का संख्या एषां ब्राह्मणानां कति ब्रा
शि ह्मणाः कियत्का संख्यापरिमाणमिति कथ्यते का संख्या परिमाणमेषा
मिति ननु च संख्या एव मात्रिके वपरिच्छेदस्य भावादिति सा किति ४१ संख्या
१५० या अवयवे तयप् तदस्येत्येव संख्याया अवयववर्तमानाया अस्येति
षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो भवति अवयवाश्च विषयिनः संबंधिन इति सामर्थ्या
१ दवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते पंच अवयवा अस्य पंचतयं दशतयं चतु
ष्टयी रज्जुः ४२ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा पूर्वेण विहितस्य तयपः तस्य द्वित्रिभ्यां
परस्य वा अयजादेशो भवति द्वयं द्वितयं त्रयं त्रितयं तयग्रहणं स्थानिनि
र्देशार्थं अन्यथा ह्यप्रत्ययान्तरमयजिति ज्ञायते तत्र को दोषः त्रयी गतिरिति त
यप्निबंधनो ईकारो न स्यात् प्रथमचरमतयेति विभाषा विधिर्न स्यात् च
कारः स्वरार्थः ४३ उभादुदात्तो नित्यं उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादे
शो भवति स चोदात्तः वचनसामर्थ्यादादेरुदात्तत्वं विज्ञायते उभशब्दोऽय
दि लौकिकी संख्या न वा पूर्वेण विहितस्य तयपः अयजादेशविधानं उभशब्दात्तय
न भवति ततो योगविभागेन तयप् विधीयते तस्य नित्यमयजादेशः अयच् संख्या
ते उभयो मणिः उभये देवमनुष्याः ४४ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः भ विधीय
मानसमर्थाद्दशान्तात्प्रातिपदिकादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे डः प्रत्ययो तदिति प्रथ
मासमर्थं यदधिकं चेत्तद्भवति इति करणं तत्र न श्रोत्रियवक्षा एकादशं यत्र
कायास्मिन्नु शते एकादशं शतं एकादशं सहस्रं द्वादशं त्रयोदशं दशान्तादि

ति किं पंचाधिकास्मिन् शते। अत्र न स्यात्। किं दशान्ताधिकास्मिन् शते प्र-
त्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते एकादशं का-
र्षापणाः अधिका अस्मिन् कार्षापणशते एकादशं कार्षापणशतमिति इ-
ह न भवति एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते इति शतसह-
स्रयोरेवेष्यते इह न भवति एकादश माषा अधिका अस्यां विंशत्यां इति
करणे विवक्षार्थं दशान्ताच्च तदिदं सर्वं लभ्यते कथमेकादशं शतसहस्रमि-
ति शतानां सहस्रं सहस्राणां वा शतं शतसहस्रमित्युच्यते तत्र शतसहस्र-
योस्त्वेवास्मिन् अधिके समानजातौ विंशं शतसहस्रयोः। यस्य संख्यायास्त-
दधिकोऽडः कर्तव्यो मतो मम ५५ शदन्तविंशतेश्च तदस्मिन्नधिकमित्येव
र्तते डश्चेति च शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च प्रत्ययो भवति तदस्मिन्नधि
कमित्येतस्मिन्नर्थे त्रिंशं शतम् चत्वारिंशं शतम् विंशतिरधिकास्मि-
न् शते विंशं शतम् शदन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणाय यस्मात्स विहितो न स्तदादेरधिका
र्थं एकत्रिंशं शतम् एकचत्वारिंशं शतम् संख्याग्रहणं च कर्तव्यम् इह
मा भूत् गोत्रिंशदधिकास्मिन् गोशते इति ५६ संख्याया गुणस्य निमाने मय-
ट् तदस्येत्यनुवर्तते तदस्य संजातं इत्यर्थः। तदिति प्रथमासमर्थात् संख्या-
वाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य
समर्थं गुणस्य चेन्निमाने वर्तते गुणो भागः निमानं मूल्यं गुणो येन निमीय-
ते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद् गुण एव विज्ञायते यवानां द्वौ भागौ निमीय
स्य उदश्वितो भागस्य द्विमयमुदश्विद् यवानाम् त्रिमयम् चतुर्मयम् भागेऽपि
ते विधीयमानः प्रत्ययः सामर्थ्यात् भागवतस्समाचष्टे तेन संभागो यवानाम्

तेन सामानाधिकरण्यं भवति द्विमयमुदश्विदिति गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं ते
नैकवचनं भवति द्वौ भागौ यवानाम् उदश्वितः इति भूयसश्चाधिकायाः संख्यायाः प्र
त्यय इष्यते एक[illegible] भवति एको भागो निमानमस्येति भूयस इति वक्तव्याद्यो
दधिकमात्रे प्रकृत्यर्थस्य विवक्षितत्वमूर्वकृत्यमनन्तरमुक्तं तेन द्विकादवि
नं भवति गुणशब्दः समानार्थवचनः तेनैकवचनं भवति द्वौ भागौ यवा
नामध्यर्धम् उदश्वितः इति निमेये चापि दृश्यते निमेयवर्तमानायाः संख्या
या निमानेऽपि प्रत्ययो दृश्यते उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य द्वि
मया यवा उदश्वितः त्रिमयाः चतुर्मयाः गुणस्येति किम् द्वौ व्रीहियवौ नि
मानमस्य उदश्वितः निमान इति किम् द्वौ गुणौ क्षीरस्य एकस्तैलस्य द्वि
गुणं तैलं व्ययति क्षीरेणेति मा भूत् ४७ तस्य पूरणे डट् ४८ तस्येति षष्ठीस
मर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरणे इत्येतस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भ
वति पूर्यते येनेति पूरणम् येन संख्या संपूर्यते संपद्यते सा तस्याः पूरणः ए
कादशानां पूरणः एकादशः एकादशी द्वादशी यस्मिन्नुपजाते त्वा संख्या
संपद्यते स प्रत्ययार्थः इह न भवति पंचानामुष्ट्रिकाणां पूरणो घटः इति ४८ नां
तादसंख्यादेर्मट् डट् इत्यनुवर्तते नकारान्तात् संख्याशब्दात् प्रातिपदिकात् पर
स्य डटो मडागमो भवति नान्तादिति पंचमी डट आगमसंबंधे षष्ठीं प्रकल्प
यति पंचानां पूरणः पंचमः नान्तादिति किं विंशतेः पूरणो विंशः असंख्याद
रिति किम् एकादशानां पूरणः एकादशः ४९ थट् च छन्दसि नान्तादसंख्यादे
परस्य डटः छन्दसि विषये थडागमो भवति चकारान्मडपि पक्षे भवति
यते पर्णमयानि पंचथानि भवन्ति सप्तथः मयश्चेत्त्वपि पंचममिद्धये म
स्याप क्रामनु ५० षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् डटीति वर्तते तदिह सप्तमी

का शि १५८

२०१ ९०

विंशतिर्गृह्यते षट्कतिपयचतुरः इत्येते षां ङटि परतः थुगागमो भवति कतिपय
नां कतिनसंख्यातस्यास्मात् [illegible] ङट्प्रत्ययो विज्ञायते षण्णां पूरणः षष्ठः
कतिथः कतिपयथः चतुर्थः चतुरश्छयतौ आद्यक्षरलोपश्च तुरीयः तुर्यः
तुरीयः ५१ बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ङटि त्येव बहुपूगगणसंघानां ङटि परतः तिथु
गागमो भवति पूगसंघयोः संख्यात्वादिदं सेबन्धात्प्रकृतेः ङटेआगमस्य बहूनां पूर
णः बहुतिथः पूगतिथः गणतिथः संघतिथः ५२ वतोरिथुक् ङटि त्येव वतो
ङटि परत इथुगागमो भवति वतोर्न तस्य संख्यात्वात्पूर्वेण ङटि [illegible] तस्मि
न्निथुगागमो विधीयते यावतां पूरणः यावतिथः तावतिथः एतावतिथः
५३ द्वेस्तीयः द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरणे इत्येतस्मिन्विषये
ङटोऽपवादः द्वयोः पूरणो द्वितीयः ५४ त्रेः संप्रसारणं च त्रिशब्दात्तीयः प्रत्य
यो भवति तस्य पूरणे इत्येतस्मिन्विषये ङटोऽपवादः तत्संयोगेन त्रेः
संप्रसारणं भवति त्रयाणां पूरणः तृतीयः हलइति संप्रसारणस्य दीर्घ
त्वं न भवति [illegible] तत्र [illegible] [illegible] ५५ विं
[illegible] [illegible]
भवति पूरणादि [illegible] [illegible] विंशतेः [illegible]
[illegible] विंशः एकविंशः एकविंशतितमः त्रिंशत्तमः त्रिंशः एक त्रिंशत्त
मः [illegible] लौकिकी [illegible] [illegible]
[illegible] एकविंशतितम [illegible] [illegible]
विधिप्रातिपदिक [illegible] एवं चास [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] पंचम [illegible]
[illegible] बहु कति कति [illegible] थुक् ङटि त्येव [illegible]

१०२

५५ निष्कंशतादिमासार्द्धमाससंवत्सराद्भ्यु वेभ्यश्च पंरस्परद्धा नि
का मङागमो भवति मासार्द्धं संवत्सरात् भवति नैमद्योऽस्मा
त्रि त्रैष्वकानू ऽष्वत्वर्थे विहितेयं मूलस्यापूरणं सहस्रनेम
नमः मासस्यपूरणी मासनमो दिवसः नेइ मासेनमः
त्सरनमः ५७ बहुगणपूगसंघात्तिथुक् बहुगणपूगसंघादत्स
परस्पड्ढ निष्वनमागमो भवति विंशत्यादिभ्यस्तमबिक
ल्पादेशानित्यार्थं वचनम् संख्यादेशाविकल्पसंख्यमचनिबहू
नां पूरणः बहुतिथः गणतिथः ५८ मतौ छः मतौ च
त्ययत्प्रत्ययान्तप्रातिपदिकाच्छः स्यात् मतौ यो भवति सूक्तं साम
चाभिधेये मत्वर्थे ऽथ सूक्त साम प्रत्ययान्तस्य विभाषा प्रकृतिविशेषणं
स्य इति सर्वं मासिद्धयति अच्छावाकस्य च छि त्रली निच्छाच्छावाकीयं सू
क्तं मैत्रावरुणीयमस्य मैत्रावरुणीयमु मासामधेयं वारवन्तीयमू भव तु अनुक
ल्पदकस्यरूपमात्र प्रधानः प्रत्ययमुत्पादयंति नैमानेकपदा
दपि सिद्धम् यज्ञायज्ञीयम् कयाशुभीयमू तदिदासीयं ५९ यस्यानु
वाकयोलुक् मत्वर्थे छस्य प्रत्यये स्यात्
ति अध्यायानुवाकयोर्लुक् मताविति मत्वर्थे छस्य प्रत्ययस्य

प्रत्ययस्य लुग्भवति अध्यायानुवाकयोः अभिधेययोः केवलपुनरध्यायानुवाकयोः
प्रत्ययोः इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य विकल्पेन चायं लुग्विधीयते ग
र्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति गर्दभाण्डोऽध्यायोऽनुवाको वा गर्दभाण्डीयः दीर्घजीविका दी
र्घजीवनीयः पलितस्तम्भः पलितस्तम्भीयः ६० विमुक्तादिभ्योऽण् मत्वर्थ इत्येव अ
ध्यायानुवाकयोरित्येव च विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे अण्प्रत्ययो भ
वति अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति वैमुक्तः देवासु
रः अध्यायोऽनुवाको वा दैवासुरः असत्यः उपसत् परिसारकः सदसत् वसु
मत् पत्नीवत् मरुत्वत् सांवतनु दशार्ह वयस् हविर्धान महित्री सोमापो
षन् इडा अग्नाविष्णू वृत्रहति वृत्रहति ६१ गोषदादिभ्यो वुन् मत्वर्थ इत्येव अध्या
यानुवाकयोरित्येव च गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मत्वर्थे वुन्प्रत्ययो भ
वति अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायो
ऽनुवाको वा इषेत्वकः मातरिश्वकः गोषद इषेत्वा मातरिश्वन् देवस्यत्वा
देवीरापः कृष्णोऽस्याखरेष्ठः देवीधियं रक्षोहन युञ्जान प्रभूते दशमान ६२ तत्र कु
शलः पथः तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् कुशल इत्येतस्मि
न्नर्थे वुन्प्रत्ययो भवति कुशलग्रहणं अकुशल इत्यस्यापवादः पथि कुशलः
पथकः ६३ आकर्षादिभ्यः कन् तत्रेत्येव कुशल इति च आकर्षादिभ्यः सप्तमी
समर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति आकर्षे कुशलः आकर्ष
कः त्सरुकः ६४ धनहिरण्यात्कामे तत्रेत्येव कामोऽभिलाषः धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रे
ति सप्तमीसमर्थाभ्यां काम इत्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति कामः इच्छाऽभि
लाषः धने कामः धनको देवदत्तस्य हिरण्यको देवदत्तस्य

त्रेस्येव कान्तिति च स्वांगवाचिभ्यः प्रकृतिभ्य त्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्ये
तस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति प्रसितः प्रसक्तः तत्पर इत्यर्थः केशेषु प्र
का सितः केशकः केशादिरचनायां प्रसक्त उच्यते नखवचनं स्वांगसमुदा
शि यादपि यथा स्यात् दन्तोष्ठकः केशनखकः ६६ उदराट्ठगाद्यूने तत्रेत्येव प्र
सित इति च उदरशब्दात् सप्तमीसमर्थात् प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे ठक्प्रत्ययो
भवति आद्यून इति प्रतिपाद्यविशेषणम् आद्यूनः अविजिगीषुः उदरे प्र
विजिगीषुर्भूत्वा यो बुभुक्षयात्मानं पीडयति स उच्यते उदरे प्रसित आद्यूनः
औदरिकः आद्यून इति किम् उदरकः ६७ सस्येन परिजातः कन्प्रत्यय इतस्त
र्थे तेन ठक् सस्यशब्दात् तृतीया देवता तीया समर्थात् परिजात इत्येतस्मिन्नर्थे
कन्प्रत्ययो भवति सस्यशब्दोऽत्र गुणवाची नातु धान्यवाची परि सर्वतोभा
वे यो गुणः संबन्धो जायते किंचिदपि वैगुण्यं यस्य नास्ति तस्येदमभिधानं स
स्येन परिजातः सस्यकः सत्यः सस्यकः शालिः सस्यकः सीधुः सस्यको म
णिः आकरशुद्ध इत्यर्थः ६८ अंशं हारी अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्था
त् हारीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति अंशं हारी अंशको दायादः अंशकः पु
त्रः हारी त्या वत्रूपकीर्तिनि तत्रबहुवृत्ति बोधायकमंशे ठिनी यैव भवति ६९ त
न्त्रादचिरापहृते तत्रशब्दान्निर्देशादेव पञ्चमीसमर्थादचिरापहृत इत्येतस्मि
न्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति अचिरापहृतः लोककालायनीत इत्यर्थः तत्रादचि
रापहृतः तन्त्रकः पटः तन्त्रकः प्रावरः प्रत्ययोऽत्र न वक्तव्यः ७० ब्राह्मणकोष्णिके
संज्ञायाम् ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ कप्रत्ययान्तौ निपात्येते संज्ञायां विषये ब्रा
ह्मणा यस्मिन् जीविनो ब्राह्मणकः देशः ब्राह्मणक
स्मणको देशः उष्णिका यवागूः यत्राप्यथ

इति संज्ञा प्रत्याम्नाय द्वाराग्रहालु कोप्युच्यते ७१ तूर्णतो त्साभ्यां कालितिर्गीत
उत्सन्ताभ्यां कालिगणभिधेये कन् प्रत्ययो भवति क्रियाविशेषणत्वा
नु द्वितीया समर्थाद् धेर्यं प्रत्ययः तूर्णं करोति तूर्णिकः अलसो जड इत्य
र्थः। उत्स करोति उत्सकः तूर्णं प्रकारी दन्त इत्यर्थः ७२ अधिकम्। अधिकमि
ति निपात्यते अधिरूढ शब्दात् स्योत्तरपदलोपकश्च प्रत्ययः। अधिको द्रोणः
खार्याः अधिका खारी द्रोणेन कर्तरि कर्मणि चाध्यारूढ शब्दः ७३ अनुकाभि
काभीकः। कामिता अनुकः अभिक आभीक इत्येते शब्दाः कन् प्रत्ययान्ता
निपात्यन्ते कामित्येतस्मिन्नर्थे अने। प्रत्येदीर्घत्वं चाति पात्यते अनुकाम
यते इत्यनुकः अभिकः आभीकः ७४ पार्श्वेनान्विच्छति पार्श्वे शब्दात् तृतीयास
मर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे अने। प्रत्येदीर्घत्वं चाति पात्यते अनुकामे
यते अनुकः अभीकः ७५ पार्श्वेनान्विच्छति कन् प्रत्ययो भवति अनृजुरुपायः
पार्श्वं तेनान्विच्छति पार्श्वकः मायावी कौसृतिकः जालिक उच्यते ७६ अयः
शूल दण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीया समर्थाभ्याम
न्विच्छतीत्येतस्मिन्नर्थे यथासंख्यं ठक् ठञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः तीक्ष्णो
उपायो यः शूलं तेनान्विच्छति आयःशूलिकः साहसिक इत्यर्थः दम्भो दण्डाजिने ते
नान्विच्छति दाण्डाजिनिकः दांतिक इत्यर्थः ७५ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वाला
वतो पूरणः स्याचतिथं ग्रहणं येन ते नेति ग्रहण प्रकृतिविशेषणमेतेन पूर
णप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकात् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति
पूरणप्रत्ययस्य च वा लुग्भवति। द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति द्विकं गृह्णा
मु। द्वितीयकम्। चतुर्थकम् चतुर्थकं तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः
न पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक्। षष्ठेन रूपेण गृह्णाति षट्को देवदत्तः। पंचकः।
इति करणो विवक्षायां येन ग्रन्थ ग्रहणं विज्ञायते नानाविषय मेव ७७

स्य एषां ग्रामणीः ॥ तदिति प्रथमासमर्थात्प्रातिपदिकात् कन् एषामिति षष्ठ्यर्थे
कन्प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं ग्रामणीश्चेत्तद्भवति ग्रामणीः प्र
धानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्राम
णीरिति किम् । देवदत्तः गुरुरेषाम् ॥ १८ शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ शृङ्खल
शब्दात्प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे कन्प्रत्ययो भवति । यत्तत्प्रथमास
मर्थं बन्धनं चेत्तद्भवति यत्तदस्येति निर्दिष्टं करभश्चेत्स भवति । शृङ्ख
लमस्य बन्धनं शृङ्खलकः करभः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः तेषां काष्ठमयं
पादबन्धकं पादे बध्यते यत्र कुर्वते शृङ्खलमिति यद्यपि करादिकमपि नि
त्रादि तथापि शृङ्खलं प्रसिद्धं तत्र कारणं भवति साधनमिति बन्धनमुच्यते ॥ ७९
उत्क उन्मनाः ॥ उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेद्भवति उद्गतमनो यस्य उन्मनाः
उत्शब्दात् समापनक्रियावाचनात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो निपात्यते । उत्को दे
वदत्तः । उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥ ८० कालप्रयोजनाद्रोगे ॥ काल भा
समर्थविभक्तिः कालवाचिनः प्रयोजनवाचिनश्च यथायोगं समर्थविभक्ति
युक्तात् रोगेऽभिधेये कन्प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं
रोगस्य फलं वा । द्वितीये दिवसे भवः द्वितीयको ज्वरः । तृतीयकः । चतुर्थकः । प्र
योजनात् । विषपुष्पैर्जनितः विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य
उष्णकः । शीतको ज्वरः । स्वरसूत्रात्तेन नाम ग्रहणमपकृष्यते तेनायं प्रकार
स्य नियमः । सर्वोऽपि लभ्यते रोगे इति किम् । द्वितीयो दिवसोऽस्य ८१ तदस्मि
न्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन्प्र
त्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमन्नं चेत्तत्प्रायविषयं तद्भवति प्रायो बा
हुल्यं संज्ञाग्रहणात्तदन्तोपाधिः । गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां
गुडापूपिका । वटपूपिका । तिलापूपिका पौर्णमासी ॥ वटकेभ्य इनिर्वक्तव्यः

टकिनी ८२ गुल्मासा दञ् कुल्मासन्नादञ् प्रत्ययो भवति तदास्मिन्नन्नं प्रायेणे
त्यामि त्येतस्मिन्नविषये तकारो वृद्धिस्वरार्थः कुल्मासाः प्रायेणान्नमस्यां
कौल्मासी पौर्णमासी ८३ श्रोत्रियंछन्दोधीते श्रोत्रियान्निति निपात्यते छन्दोधीत
इत्येतस्मिन्विषये नकारः स्वरार्थः श्रोत्रियो ब्राह्मणः छन्दोधीत इत्येतस्मिन्वा
क्यार्थे पदवचनं छन्दसो वा श्रोत्रभावः तदधीत इति घश्च कथं छन्दोधीते छान्दसः
वाग्रहणमनुवर्त्तते नावति गंयग्रहणमिति लुग्वेति ८४ आद्यमनेन भुक्तमिति ठनो
आद्यमिति प्रकृतिः अनेनेति प्रत्ययार्थः भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणं भु अद्यु
क्तानु भुक्तोपाधिकादनेनेति तृतीयार्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः आद्येनी का
मेन्ना मध्येयमु तत्साधने प्रव्येवर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति आद्यमुक्तमनेनत्रा
द्धी आद्यिकः इति ठनौ समानकालग्रहणमु घमुक्तो आद्यू नः आद्यिक इति माधू
तू ८५ पूर्वादिनिः अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्त्तानुवर्त्तते न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता
संभवतीति याकांचित् क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययोविधेयः पूर्वत्वादनेनेत्यस्मि
न्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति पूर्वं गतमनेनेति भुक्तं पीतं वा पूर्वी पूर्विणः ८६
सपूर्वाच्च विद्यमानं पूर्वं यस्माद्यस्मिन्वा इति सपूर्वं प्रातिपदिकं तस्मात्पूर्वं चु
के न तदन्तविधिः सपूर्वात्प्रातिपदिकात्पूर्वत्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्य
यो भवति पूर्वं कृतमनेन कृतपूर्वी कटं भुक्तपूर्वी ओदनम् मुच्यस्त्वेति समासं
कृत्वा तद्धितः क्रियते योगद्वयेन वा तेन पूर्वादिनिः सपूर्वाच्चेति पतिमा चौ
चयं ज्ञापयति अपदेऽपि वदभावो प्रातिपदिकेन ग्रहणे वप्रातिपदिकेन तद
न्तविधिर्भवति ८७ इष्टादिभ्यश्च अनेनेत्येव इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो नेनेत्य
स्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति इष्टमनेन इष्टी यज्ञे पूर्ती श्राद्धे कस्येविषयस्य क
र्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते इष्टपूर्त्ते उपसादितः परिगदितः निकोदितः निपठित
संकलित परिकलितमु संरक्षित [illegible] अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त

२०५

गृहीत आम्नात श्रुत आसेवित अवधारित अवकलित निराकृत उपन
तउपानत अनुयुक्त अनुगुणित अनुपठित व्याकुलित इत्यादिः ८० छं
दसि परिपंथिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि परिपंथिन् परिपरिन् इत्येतौ
शब्दौ छंदसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये पर्यवस्थाता प्र
तिपक्षः सपत्न उच्यते मा त्वा परिपंथिनो विदन् मा त्वा परिपरिणो विद
न् ८९ अन्वपथ्यन्वेष्टा नुपदीति निपात्यते अन्वेष्टा चेद्भवति अनुपदी ग
वाम् अनुपदी उष्ट्राणाम् ९१ साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् साक्षा
त्सा दिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् साक्षाच्छब्दोऽव्ययमुत
दाद्रष्टा साक्षी साक्षिणौ साक्षिणः संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टैवोच्यते न दाता न
गृहीतस्य वा ९२ क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रिय इति निपात्यते न
कित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे वाक्यार्थे पदवचनम् परक्षेत्रात्तत्र चिकित्स्य इति परक्षेत्रे चि
परलोकः तच्च प्रत्ययो निपात्यते परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः क्षेत्रियकु
ष्ठं परक्षेत्रं जन्मान्तरशरीरम् तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः असाध्यः अत्रस्या खे यो व्या
धिः क्षेत्रं जाता निचिकित्स्या निविनाशयितव्या निश्चय क्षेत्रियः परदा
पदः । परक्षेत्रम् तत्र चिकित्स्यो निगृहीतव्यः सर्वं चेतत्प्रमाणम् ९२ इति
इन्द्रियमिन्द्रलिंगमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा इन्द्रियमित्येतो
पो नाम निपात्यते शब्दिशेषा चक्षुरादीनां करणानाम् याचत्वस्य
यमर्थः शिष्यते इन्द्र आत्मा तस्य लिंगमिन्द्रियं तस्मिन्नर्थे ... इति
इन्द्रस्य लिंगमिन्द्रियम् इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेन कर्तानुमीयते
ना कर्तृकं करणमस्तीति इन्द्रेण दृष्टमिन्द्रियं ... इन्द्रेण
दृष्टमित्यर्थः इन्द्रसृष्टमात्मना ... न कृतेन शुभाशुभ ... कर्म

205

णोत्पन्नमिति ज्ञात्वा इन्द्रजुष्टमात्मना सेवितम् । तथा रोगविज्ञानोत्पादनात् इ
न्द्रदत्तमात्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं तद्रूपाय इतिकारणं । प्रकारार्थः स
न्ति संभवेत्युत्पत्तिरन्यापि कर्तव्या इन्द्रेति यमादिरप्येवाप्राप्तः । प्रत्ययोकामभि
संबध्यमानोपि कल्पानां स्वातंत्र्यं दर्शयति गुणः तद[illegible]स्यास्त्यस्मिन्निति
मतुप् तदिति प्रथमासमर्थविभक्तिरस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति
प्रकृतिविशेषणम् इति कारणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति
षष्ठ्यर्थे अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे मतुप्प्रत्ययो भवति । यत्प्रथमासमर्थमस्ति
चेत्तद्भवति अल्पस्योपाधिकं चेत्तदभवतीत्यर्थः । इतिकरणं लोकश्चेद्विव
क्षा गावोस्य सन्तीति गोमानेव देवदत्तः । यवमान् वृक्षोस्मिन्नस्तीति वृक्षवानप
र्वतः । इत्तद्वान् इतिकरणाद्विषयनियमः । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगे
तिशायने संसर्गेस्तिविवक्षायां भवति मतुबादयः । भूम्नि गोमान् यवमान् । गावः अस्य
सन्ति गोमान् निन्दायां कुष्ठी ककुदावर्ती काकतालुकी प्रशंसायां रूपवान्
नित्ययोगे क्षीरिणो वृक्षाः अतिशायने उदरिणी कन्या संसर्गे दण्डी छत्री अस्ति
विवक्षायां अस्तिमान् गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग्वक्तव्यः । शुक्लो गुणोस्या
स्तीति शुक्लः पटः । कृष्णः कम्बलः । ९४ रसादिभ्यश्च रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो म
तुप्प्रत्ययो भवति तदस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे रसवान् किमर्थमिदमुच्यते न
नु पूर्वसूत्रेणैव मतुप् सिद्धः । रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम् । अन्ये म
त्वर्थीया मा भूवन्निति कथं रूपिणी कन्या रूपिको दारकः । रसिको नट इति प्रा
यिकमेतद्वचनम् इतिकरणो विवक्षार्थो वर्तते तथा गुणादिष्वपि पठ
ते तेनायं रसनेन्द्रियग्राह्यो गुणस्तेषामेवायं पाठः । इदं तु रूपिणी कन्या
रूपिको दारक इति रूपं मायायोगे [illegible] नट इति भावयोगः । रसरूपव

कथम् अस्मतद्भिन्नो विकृतोमतुब्धर्पा विलाक्षेपः ॥

रणं गन्धस्य गुणः शुक्लस्ते ह्रौ गुणान्। एकाचः स्ववान्। गुणग्रहणं रसादीनां विशेष-
णम्। ९५ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम्। प्राणिस्थार्थवाचिनः शब्दादाका-
रान्ताल्लच् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां मत्वर्थे। चूडालः। चूडावान्। कर्णिका-
लः। कर्णिकावान्। प्राणिस्थादिति किम्। शिखावान् प्रदीपः। आत इति किम्।
हस्तवान्। पादवान्। प्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। चिकीर्षा अस्यास्ति
चिकीर्षावान्। प्रत्ययस्वरेणैव अन्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारः चूडालोऽसीति
स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितबाधनार्थः। ९६ सिध्मादिभ्यश्च। लजन्यतर-
स्यामिति वर्तते। सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवति अन्यत-
रस्यां मत्वर्थे। सिध्मलः। सिध्मवान्। गडुलः। गडुमान्। अन्यतरस्यां ग्रहणेन म-
तुप् समुच्चीयते न तु प्रत्ययो विकल्प्यते तस्मादकारान्तेभ्य इनठनौ लाभानामू-
ङ् च वातूलः। दन्तूलः। बलूलः। ललाटूलः। जटाघटाकालाः क्षेपे पर्णः। उ-
दक प्रज्ञा सक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मञ्जु प-
त्र चटु कपि कण्डु क्षुद्रजन्तूपतापाच्चेष्यते। यूकालः। उपतापात्। विचर्चि-
कालः। विपादिकालः। मूर्छालः। सिध्मादि। ९७ वत्सांसाभ्यां कामबले। वत्सां-
सशब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे यथासंख्यं कामवति बलवति च
वाच्ये। वत्सलः। अंसलः। वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात् कामबलयोर्व-
र्तेते। तेमतो नेति प्रत्ययमुत्पादयतः। न चात्र वत्सांसयोः कामबलयोः
वा विद्यते। वत्सल इति स्नेहवानुच्यते। वत्सलः। स्वामी वत्सलः। पितेति अं-
सल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते। न चायमर्थो मतुपि संभवति तेन
नित्यं लजेव भवति। अन्यत्र वत्सवती गौः। अंसवान् दुर्बलः। ९८ फेनादि-
लच्च। फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे चकारात् लच्च। अन्यतरस्यां ग्रह-
णमनुवर्तते। समुच्चयार्थं सर्वत्रैवानुवर्तते। फेनिलः। फेनलः। फेनवान्। ९९

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्चात्र
भ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलचु इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे लोमा
दिभ्यः शो भवति लोमशः लोमवान् रोमशः रोमवान् पामादिभ्यो नो भवति
पामनः पामवान् वामनः वामवान् पिच्छादिभ्य इलच् भवति पिच्छिलः पिच्छवा
न् उरसिलः उरस्वान् लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कपि मुनि तरु लोमादिः
पामन् वामन् हेमन् श्लेष्मन् कद्रु वलि सामन् अंग आ कल्याणे अंगना
अन्या अंगवती शाकीपलालीक दृणां कृत्यच्चेचविषयाभिर्दुष्करपपलोपश्चा
कृतसंघे लक्ष्म्या अच्च लक्ष्मणः पामादिः पिच्छ उरस् ध्रुवक ध्रुवक जटाघटा
कालः क्षेपे वर्णा उदक पंक प्रज्ञा पिच्छादिः पिच्छ उरस् ध्रुवक १०० प्रज्ञाश्रद्धार्चा
वृत्तिभ्यो णः प्रज्ञा श्रद्धा अर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो मत्वर्थे णः प्रत्ययो भवति मतु
प् अपि चैव समुच्चीयत एव प्राज्ञः प्रज्ञावान् श्राद्धः श्रद्धावान् आर्च्चः अर्चावा
न् वार्त्तः वृत्तिमान् १ तपःसहस्राभ्यां विनीनी तपः सहस्र इत्याभ्यां यथासं
ख्यं विनीनौ प्रत्ययौ भवतः मत्वर्थे प्रत्यया यावचोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवा
स्मिन् प्रकरणे नेष्यते तपो ऽस्यास्तीत्यविग्रहे तपस्वी सहस्री असंतत्वाच्च
स्मिन् प्रत्यये पुनर्वचनमणा बाधो माभूदिति सहस्रावन्नेति बाध्यते २ अण् च
सिद्धे प्रकृताभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे तापसः साहस्रः अणप्रकर
तपः सहस्रनादिभ्यः उपसंख्यानम् ज्योत्स्नास्मिन्विद्यते ज्यौत्स्नः पाक्षः तामिस्रः कौ
णे ज्योत्स्नादिभ्यः कौतुपः वैसर्पः वैपादिकः योगविभाग उत्तरार्थः तु सिकताशर्करा
ण्डलः सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे सैकतो घटः शार्कर
भ्यां च सिकताशर्कराभ्यामुदाहरणम् ४ देशे लुबिलचौ च सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये
मधु अदेश इत्युदाहरणम् ४ देशे लुबिलचौ च ... लुबिलचौ भवतः चकारोदाच्च मतुप् कस्य पुनरयं लुप् मतुवादेनाम त्वसत्
लुबिलचौ भवतः सिकताः ... सिकतिलः सैकतः सि
सिकताविशेषा भावात् सिकता ... सिकतावान्

का
शि

कत्वावानू शर्करा देशः शर्करिलः शार्करः शर्करावानू देश इति किम् सैकतो
घटः शार्करमधु ५ दन्त उन्नत उरच् उन्नत गुण एष प्रकृतिविशेषणम् द
न्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे उन्नता दन्ता अस्य स
न्ति दन्तुरः उन्नत इति किम् दन्तवानू ७ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ऊषसुषिमुष्क
मधु इत्येतेभ्यः शब्देभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ऊषरं क्षेत्रं सुषिरं काष्ठम् मु
ष्करः पशुः मधुरो गुडः इति करणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति
तेन इदं न भवति ऊषोऽस्मिन् विद्यते घट इति मध्वस्मिन् विद्यते घट इति रेफ उकार
णो ख मुख कुञ्जेभ्य उपसंख्यानं खमस्यास्तीति खरम् कण्ठविवरम् खमुखे
मस्यास्तीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये मुखरः कुञ्जावस्य स्तः कुञ्जरः हस्ति दन्त कुञ्ज
शब्देनोच्यते नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् नगरम् पांसुरं पाण्डुरम् कच्छ्वा ड्र
स्वाचे चा कच्छुरः ८ द्युद्रुभ्यां मः द्युद्रुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे द्युमः द्रुमः
इति शब्दावेतौ रूढिशब्दत्वेन मनुष्ठि कल्पते ९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् केशशब्दा
दन्यतरस्यां वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ननु च प्रकृतमन्यतरस्याग्रहणम्
मनुवर्तत एव मनुप्समुच्चयार्थं तदिष्यते तस्मात् अनेन न [illegible]चित्तेन ठनौ प्राप्येते त
त्रयो रूपं भवति केशवः केशी केशिकः केशवानू वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्य
त इति वक्तव्यम् मणिवः हिरण्यवः कुररावः कामरवः इष्टकावः राजीवम्
अर्णसो लोपश्च अर्णवः छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ वश्च मतुप् रथीरभूत् मुद्ग
लानीला विष्णोः सुमङ्गलीरियं वधूः वनिप् मघवान् सोमः वकारं मतुपो उक्ता
व उक्तजीव् मेधारथाभ्याम् इरन्निरचौ वक्तव्यौ मेधिरः रथिरः १० गाण्ड्यजगात्
संज्ञायां गाण्ड्यजगशब्दाभ्यां वः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये गाण्डीवं
धनुः अजगवं धनुः ह्रस्वादपि भवति गाण्डिवं धनुरिति तुल्यादिः सन्धिताक्षरा
द्यो यो ह्रस्वभय या च स्वत्र प्राणितमः ११ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ काण्डीरः काण्डीरो भाययता

सं... इरन् इरच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः मत्वर्थे कांडीरः कांडवान् आंडीरः वा
न् ॥ रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच् रजः प्रातिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो व
लच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे रजस्वला स्त्री कृषीवलः कुटुंबी आसुतीव
लः शौंडिकः परिषद्वलो राजवलः इति दीर्घत्वं मतिकरणाविषयनियमार्थः
सर्वत्र संबध्यते तेनेह न भवति अज्ञास्मिन्नायामेविद्यते इति वलच्प्रक
रणेऽन्येभ्योपि दृश्यत इति वक्तव्यम् भ्रातृवलः पुत्रवलः उत्संगवलः
१२ दंतशिखात्संज्ञायां दंतशिखाभ्यां वलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे
संज्ञायविषये दंतावलो हस्ती शिखावलः नगरम् वल इति दीर्घत्वं १३ ज्यो
त्स्नातमिस्राशृंगिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ज्योत्स्नाद
यः नुत्वानि पात्यते मत्वर्थे संज्ञायामिति निवृत्तं ज्योतिष उपधालोपो नः प्र
प्रत्ययो निपात्यते ज्योत्स्ना चंद्रप्रभा तमस उपधाया इत्वं रश्च प्रत्ययः तमि
स्रा रात्रिः स्त्रीत्वमतंत्रं तमिस्रम् अन्यत्रापि दृश्यते तमिस्रेनमः शृंगादिनच्
त्ययो निपात्यते शृंगिणः ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिवलचौ प्रत्ययौ नि
पात्येते मलिनः मलीमसः २४ अत इनिठनौ अकारांतात्प्रातिपदिकादिनिठ
नौ प्रत्ययौ भवतः मत्वर्थे दंडी दंडिकः छत्री छत्रिकः अन्यतरस्यामित्यपि कारात्
नो प्रत्ययौ भवतः ... दंडवानिति ठपरकरणं किम् खट्वावान् एकाक्षरात्कृतो जात्या
न्तानु वपि भवति ... एकाक्षरान् स्ववान् खवान् कृतो कारकवान् जात
ते सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ... सिंहवान् सप्तम्याम् दंडाः अस्यां संति दंडवती शाला
कवानु जातेर्व्याघ्रवान् सिंहवान् सदाम्याम् देशगमस्यां संति दंडवती शाला
इत्यकरणे विवचार्यः सर्वत्र संबध्यते इत्युक्तम् तेन क्वचिदभवत्यपि कार्यी
द्राघी तंडुलीनं इति कादृति २५ व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीह्यादिभ्यश्च व्रीह्यादिभ्यः प्रातिप
दिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः मत्वर्थे मत्वर्थे भवतो व्रीही व्रीहिकः व्री

ह्रिमान् मायी मायिकः मायावान् न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते
किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्य इकन्यवखलादिषु परिशिष्टेभ्य उभयम् शि
खा माला मेखला वीणा संज्ञा वडवा अष्टका बलाका पताका कर्मन् इत्येते
भ्यः इनिरेवेष्यते यवखलदनौ कुमारी इत्येतेभ्यष्ठन्नेव परिशिष्टेभ्यो द्वाव
पि प्रत्ययौ भवतः। व्रीहि अरुणाविमूयावेत्ता तुन्दादिषु व्रीहिशब्दः पठ्यते तत्र
च इनिठनौ चकारेणाविधीयेते एवं तर्हि तुन्दादिषु व्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं
२।९८ विज्ञायते तु शालयोऽस्य सन्ति शालिलः शाली शालिकः शालिमानिति व्रीहिमा
या चूडाला मेखला संज्ञा कुमारी नौ वीणा शिखा इव खलद कर्मन् वर्मन् व
र्मन् वडवा अष्टका बलाका पताका शीर्षे न्नः अशीर्षे आन्तुनी विकः व्री
ह्यादिः १६ तुन्दादिभ्य इलच्च तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति
चकारादिनिठनौ च मतुप् च तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान् उदरिलः उ
दरी उदरिकः उदरवान् तुन्द उदर पिचट यव व्रीहि स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च
महान्तौ कर्णौ अस्य कर्णिलः कर्णी कर्णिकः कर्णवान् १७ एकगोपूर्वाट्ठञ् नि
त्यम् एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ए
कशतमस्यास्ति ऐकशतिकः ऐकसहस्रिकः गोपूर्वात् गौशतिकः गौसह
स्रिकः अत इत्येव एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति कथमेकगविका समो
सातेक्षातेभविष्यति कथं गौशकटिकः शकटीशब्देन समानार्थः शकट
शको ष्यति ततो भविष्यति कथं गौशकटिकः शकटीशब्देन समानार्थः शकट
शकटशब्दो ष्यति ततो भविष्यति अव्ययं चानइत्यनुवर्तयितव्यं दण्डो
पतापयतस्यादिष्वेव माधर्थम् नित्यं ग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् कथं एकरूप्य

अवत्वात् इति नैकार्थे साधुः एवेन काइ्व्यच त्वादिति मत्वर्थे यितव्यम् १८ श
तसहस्रान्ताच्च निष्कात् शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकात् ठञ्प्रत्य
यो भवति मत्वर्थे तौ चेच्छतसहस्रौ निष्कात्परौ भवतः निष्कशतम
स्यास्तीति नैष्कशतिकः नैष्कसहस्रिकः सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीति अन
भिधानान्न भवति १९ रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी
आहतप्रशंसा सा विशिष्टे वर्त्तमानात् रूपशब्दात् यप्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे
आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यः कार्षापणः रूप्यो दीनारः निघातिकाताडना
द्दीनारादिषु रूपमुत्पद्यते तदाहतमुच्यते प्रशंसायाम् प्रशस्तं
रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः रूप्यः पुरुषः आहतप्रशंसयोरिति किम् रूपवा
न् पटः यप्प्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् हिम्याः पर्वताः गुण्या ब्राह्मणाः
२० अस्मायामेधास्रजो विनिः असन्तात् प्रातिपदिकात् माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्य
श्च विनिप्रत्ययो भवति मत्वर्थे मतुप्चानेन समुच्चीयत एव असन्तात्तावत् य
शस्वी यशस्वान् पयस्वी पयस्वान् माया मायावी मायावान् मेधा मेधावी स्रक्
स्रग्वी मायायाम् व्रीह्यादिपाठादिनिठनौ विनेस्तौ च भवतः मायी मायिकः २१ ब
हुलं छन्दसि छन्दसि विषय एव बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे अग्ने तेजस्विन्नवस
र्चेति सूर्यो वर्चस्वान् छन्दोविनिप्रकरणे अष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां
दीर्घश्चेति वक्तव्यम् अष्ट्रावी मेखलावी द्वयावी उभयावी रुजावी हृदयावी उभये
भय हृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयतीति मर्मणश्चेति वक्तव्यं मर्मावी सर्वत्रामय
स्योपसंख्यानम् छन्दसि भाषायां च आमयावी शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् प्रत्य
यो वक्तव्यः शृङ्गारकः वृन्दारकः फलबर्हाभ्यामिनच् फलिनः बर्हिणः हृदया
च्चालुरन्यतरस्याम् हृदयालुः हृदयी हृदयिकः हृदयवान् शीतो

भ्यस्तन्न सहन्त इति आलुच् वक्तव्यः। शीतं न सहते शीतालुः। उष्णालुः। तृ
प्रालुः। तन्न सहन्त इति किं हिमाच्चेलुः। हिमं न सहते हिमेलुः। बलादू
लः। बलं न सहते बलूलः। वातात् समूहे च। वातं न सहते वातूलः। पर्व
मरुद्भ्यां तन् वक्तव्यः। पर्वतः। मरुत्तः। अर्थात् तदभावे इति वक्तव्यः।
अर्थात् तदभावे इष्यते एव तदेतत्सर्वं बहुलग्रहणेन संपद्यते २३ ऊर्णाया यु
स् ऊर्णाशब्दाद्युस्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे सकारः पदसंज्ञार्थः। ऊर्णा अस्या वि
द्यते ऊर्णायुः। केचिच्छन्दसि ग्रहणमनुवर्तयन्ति २४ वाचो ग्मिनिः। वाच्शब्दात्
ग्मिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वाग्मी २५ आलजाटचौ बहुभाषिणि। वाच्श
ब्दादालजाटचौ प्रत्ययौ भवतः। मत्वर्थे बहुभाषिणि अभिधेये ग्मिनेरपवा
दः। वाचालः। वाचाटः। कुत्सित इति वक्तव्यम्। कुत्सित इति किम्। सम्यग्बहुभा
षते स वाग्मीत्येव भवति २६ स्वामिन्नैश्वर्ये स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये ग
म्यमाने स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिनच्प्रत्ययो निपात्यते स्वमै
श्वर्यमस्यास्तीति स्वामी स्वामिनौ स्वामिनः। ऐश्वर्य इति किम्। स्ववान्। २७ अ
र्शआदिभ्योऽच्। अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति
मत्वर्थे अर्शांस्यस्य विद्यन्ते अर्शसः। उरसः। आकृतिगणश्चायम्। यत्राभिन्न
मत्वर्थे ... मिश्रं ... द्रष्टव्यम्। तुन्द चतुर पलित ज
टा घाट अभ्र कर्दम आम्ल लवण स्वाङ्गाद्धीनात्। वर्णात्। ... का
य ... वर्णात्। आदि। २८ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः। द्वन्द्वः समा
सः। उपतापो रोगः। गर्ह्यं निन्द्यं तद्विषयेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्राणिस्थार्थवाचि
भ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे कटकवलयिनी शङ्खनूपुरि
णी। उपतापात्। कुष्ठी किलासी गर्ह्यात्। ककुदावर्ती काकतालुकी प्राणिस्थो

दितिकिम् पुष्पफलवान् आम्रः पंमात्र इष्यते पाणिपादवती मन इत्यनु
वर्त्तते नेह न भवति चित्रकेललाटिकावती सिद्धे प्रत्यये पुनर्व
चनं ठनादिबाधनार्थम् २५ वातातीसारपिशाचेभ्यः कुक् च वातातीसार
शब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे तत्संनियोगेन चानयोः कुगा
गमो भवति वातातीसाराभ्यां कुक् च वातातीसारशब्दाभ्यां त्वादयो
रुग्वाचकाभ्यां पूर्वेणैवासिद्धे कुगर्थमेवेदं वचनम् वातकी अती
सारकी पिशाचाच्चेति वक्तव्यम् पिशाचकी वैश्रवणो रोगे चायमिष्य
ते इह न भवति वातवती गुहेति २६ वयसि पूरणात् इनिरनुवर्त्तते पू
रणप्रत्ययान्तात्प्रातिपदिकात् इनिः प्रत्ययो भवति वयसि द्योत्ये पं
चमोऽस्यास्तीति मासः संवत्सरो वा पंचमी उष्ट्रः नवमिनो नवमिनः द
शमी दशमिनो दशमिनः सिद्धे सति नियमार्थं वचनम् इति रेवेति नेह न भ
वति वयसीति किम् पंचमवान् ग्रामणीः २७ सुखादिभ्यश्च इनिरनु
नुवर्त्तते सुखइत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इनिः प्रत्ययो नियम्यते
मत्वर्थे सुखी दुःखी मालाक्षेप इति पठ्यते व्रीह्यादिषु मालाशब्दो नि न
दिष्टत्वे मतुप्बाधनार्थं पुनर्वचनं सुख दुःख तृप्त कृच्छ्र आस्र अस्रगोला
क करुणा सोढ प्रतीप शील हल मालाक्षेपे कृपण प्रणय कन्द सुखादिः
२८ धर्मशीलवर्णान्ताच्च अनन्तरोक्तः प्रत्ययो निसंबध्यते धर्माद्यन्तात्प्रातिप
दिकादिनिः प्रत्ययो नियम्यते ब्राह्मणानां धर्मः सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी ब्रा
ह्मणशीली ब्राह्मणवर्णी २९ हस्ताज्जातौ हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्य
ते मत्वर्थे समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती हस्तिनौ
हस्तिनः जातावितिकिम् हस्तवान् पुरुषः ३० वर्णाद्ब्रह्मचारिणि वर्णी

[illegible]

२१०

त्वर्थे समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी गम्यते ब्रह्मचा
र्यादिनिप्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी गम्यते उपनीतो ब्रह्मचर्यं चरति
यो चत्रैवर्णिकोभिधीयते; सदि विपादारुणार्थम् उपनीतो ब्रह्मचर्यं चरति
नियमात्सेवनं द्रष्टव्यं; वर्णी वर्णिनौ वर्णिनः; ब्रह्मचारिणीति किं
यो वर्णो वर्णीनं तद्वान् पुष्करादिभ्यो
मु वर्णवान् ब्राह्मणादयस्तु; प्रातिपदिकेभ्य इनिप्रत्ययो भवति मत्व
र्थे देशे पुष्कर इत्येवमादिभ्य; पुष्करिणी पद्मिनी देश इति किं पुष्कर
र्थे समुदायेन चेद् देशो गम्यते बाहूरुपूर्वपदात् इनडुपसंख्यानं म वकु
वान् फली इनिप्रकरणे बलाद् बाहूरुपूर्वपदात् सर्वधनी सर्वबीजी; अर्थाच्चासन्निहिते
बली सर्वादेश्चेति वक्तव्यम् अर्थवान् तदन्ताच्चेति वक्तव्यम् धनार्थी हि
अर्थी असंनिहित इति किम् तमाल कुमुद नड नर तरको बिल्व विष मृणा
ल पद्म पुष्कर उत्पल कर्दम शालूक विगर्ह करीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरवक ल्लोलनर
ल कर्दम शालूक विगर्ह करीष यवास मतुब् अन्यतरस्यां म बला दिभ्य; प्राति
ग वयस पुष्करादि बुद्ध बलादिभ्यो मतुब् अन्यतरस्याम् प्रकरणेन प्राप्त इनिः समु
पदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् बली बलवान् उत्साह उद्धास उद्दाम शिखा चूला
दीयते बलवान् बली उत्साही बल उत्साह उद्वास उद्दाम शिखा चूला
मूला कूल आयाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परि णाह युद्ध
बलादि; तूप संज्ञायां मन्माभ्याम् मन्नन्तात् मान्तात् प्रातिपदिकात् म कारान्ता
च इति; प्रत्ययो भवति मत्वर्थे समुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते प्रथमिनी दा
मिनी दामिनी मकारान्ताः सोमिनी सोमिनी संज्ञायामिति किं सोम
वान् सोमवान् बुद्धकं भूमभ्यां भवयुक्ति तत्रयस्त; वांशमिति मकारान्ता
बुदकम् अवयोवाचकौ ताभ्यां व भवसन्ति तत्र यस्तु इत्यते सप्रत्यय

याभवति मत्वर्थे कंवः शंभः कंभः शंभः कंयुः शंयुः कंतिः शंतिः कंतुः
शंतुः कंतः शंतः कंयः संयः सकारः पदसंज्ञार्थः तेनानुस्वारव
र्गसवर्णौ सिद्धौ भवतः भसंज्ञायां हि सत्यां कम्यः शम्यः इति स्यातां तु
तुंडिवलिवटेर्भः तुंडि वलि वटि इत्येतेभ्यो भप्रत्ययो भवति मत्वर्थे तु
डिरिति वृद्धान्नाभिरुच्यते सा अस्यास्तीति तुंडिभः वटिभः बलिभः पा
मादिषु पठ्यते तेन बलिन इत्यपि भवति सूत्र अहंशुभमोर्युस् अहमिति
शब्दान्तरम् एकारेवर्तते शुभमित्यव्ययं शुभशब्दः वर्तते ताभ्यां युस् प्र
त्ययो भवति मत्वर्थे सकारः पदसंज्ञार्थः अहंयुः अहंकारवानित्यर्थः
शुभंयुः कल्याणवानित्यर्थः सूत्र इति काशिकायां वृत्तौ पंचमाध्यायस्य द्विती
यः पादः समाप्तः प्रागदिशो विभक्तिः दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमी प्रथ
माभ्यो वक्ष्यति प्रागेतस्माद्दिक्शब्दनाद्यामितऊर्ध्वं प्रत्ययाननुक्रमि
ष्यामः विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः वक्ष्यति पंचम्यास्तसिल् यतः ततः कुतः
तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं [illegible] पंचदसाद्यतोप
युज्यत इति निवृत्ते याचने त्वनुवर्त्तते विकल्पेन तसिलादयो भवंति कुतः
कस्मात् किं सर्वनामबहुभ्यो द्व्यादिभ्यः द्व्यादिषु इत्येव किमः सर्वनाम्नो ब
हुशब्दाच्च द्व्यादिवर्ज्जितात् प्रत्यया वेदितव्याः सर्वनामग्रहणाद् द्व्यादेर्ग्रहणे द्व्या
दिपर्युदासः क्रियते द्व्यादीन्वर्जयित्वा किमः कुतः कुत्र यतः ततः तत्र ब
हुतः बहुत्र द्व्यादिभ्य इति किम् द्वाभ्यां त्वयोः प्रकृतिपरिसंख्यानं किं कृता
न्नु वृद्धो द्व्यादिषु इत्येव वैयाकरणपाशः किमर्थं भुक्तिग्रहणं सर्वनामत्वा
देव सिद्धो द्व्यादिपर्युदासो माभूदित्येवमर्थं किं सोग्रहणं बहुग्रहणे संख्या
ग्रहणमिदं न भवति बहोः सुपात् बहोः सूपे इति २ इदमदश् प्रागदिशः

इत्येव इदम इश् इत्ययमादेशो भवति त्यादिष्वीयेषु प्रत्ययेषु परतः । इ
कारः सर्वादेशार्थः । इतः इह तु एततो रथोः रेफादौ थकारादौ च प्र
का त्यादिष्वीयेषु प्रत्ययेषु परत इदमो यथासंख्यं एत इत् इत्येतावादेशौ भव
रि तः इत्यपवादः । रेफस्य आकार उच्चारणार्थः । इदमो र्हिल् । एतर्हि इदमः स्य
मुः इत्यत्र आलेतो छन्दसि इश्य ॥ ८ एतदोश् त्यादिषु इत्येव एतदः त्यादिषु
येषु परतो । अश् इत्ययमादेशो भवति । शकारः सर्वादेशार्थः । अतः अत्र ए
१०। तद इति योगविभागः । कर्तव्यः । एतस्मिन्देशे रथोः । एतदो रथोः । एतइत् इत्ये
तावादेशौ भवतः । एतर्हि इत्यत्र रेफादि लक्षणे नैव हि लन्युनरस्यामिति
विधानएवेयमनुवर्तनाय । पुनरेतद्ग्रहणं क्रियते । ९ सर्वस्य सोन्यत
रस्यां दि सर्वशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति अन्यतरस्यां त्यादिषु
रस्यादि सर्वशब्दस्य स इत्ययमादेशो । सर्वस्मिन्काले किं यत्तदः । काले दा सदा सर्वदा
शेद दानादेः प्रत्ययेषु परतः । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा पंचम्यास्तसिल् पंचम्य
त्यादिषु इत्येव सर्वदा नीति सर्वदा । ब्रास्मणीद पंचम्यास्तसिल् प्रत्ययो भवति कुतः यतः त
तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे तसिल् प्रत्ययो भवति । पंचम्यास्तसिः अपादाने चाहीयरुहोः
नः बहुभ्यः ८ तसेश्च इति योगे पंचम्यास्तसिः । पंचम्यन्तात् हि लादेशो भवति
मितिवदति नस्यतसेः । किंसर्वनामबहुभ्यः पंचम्यन्तात् हि लादेशो भवति
कुतः आगतः । बहुतः । आगतः । तसेस्तसिल् वचनं स्वरार्थं विभक्त्यर्थं च ८
पर्यभिभ्यां च परितः अभितः भ्यां च तसिल् प्रत्ययो भवति सर्वोभयार्थे वर्तमाना
भ्यां इष्यते परितः । सर्वतः । इत्यर्थः । अभितः । उभयतः इत्यर्थः । ९ सप्तम्यास्त्रल्
किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति स्वार्थे कुत्र यत्र तत्र
बहुत्र १० इदमो हः । इदमः सप्तम्यन्तात् ह प्रत्ययो भवति त्रलोपवादः । इह
किमोत् किमः सप्तम्यन्तात् अत् प्रत्ययो भवति त्रलोपवादः । क्व

सेत्र लमपि कोचिदिच्छंति कुत्रेति कुत्र उत्तरसूत्राद्यावचनं पुरस्तादपकृष्यते
१२ वा हचछंदसि । किमः सप्तम्यंतात् हप्रत्ययो भवति छंदसि विषये य
थाप्राप्तं च कारात् कुह स्थ कुह जग्मथुः कुत्रापि घस्र कास्मिनु त्रालएतस्य
वचनमु १३ इतराभ्योपि दृश्यन्ते पंचमीसप्तम्यपेक्षामेतेभ्योऽन्याभ्यः इतरा
भ्योपि विभक्तिभ्यः तसिलादयः प्रत्यया दृश्यन्ते दृशिग्रहणं प्रायिकविध्य
र्थमु तेन भवदादियोग एवेतद्विधानमु के पुनर्भवदादयः भवान् दीर्घायुः
देवानां प्रियः आयुष्मानिति स भवान् ततो भवान् तत्र भवान् तं भवंतं त
तो भवंतं तत्र भवंतं तेन भवता ततो भवता तत्र भवता तस्मै भवते ततो
भवते तत्र भवते तस्माद्भवतः ततो भवतः तत्र भवतः तस्य भवतः ततो
भवतः तत्र भवतः तस्मिन् भवति ततो भवति तत्र भवति एवं दीर्घायुः प्रभृति
ष्वप्युदाहार्यं स देवानां प्रियः ततो देवानां प्रियः तत्र देवानां प्रियः एवमायु
ष्मद्दीर्घायुष्मामिति को भवान् कुतो भवान् क्व भवान् एवं अयं भवान् इतो भ
वान् इह भवानित्यादि १४ सर्वैकान्यकियत्तदः काले दा सप्तम्या इति वर्त्तते
नाचितरा भ्य इति सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तम्यंतेभ्यः काले वर्त्तमाने
भ्यो दाप्रत्ययो भवति तलादेरपवादः सर्वस्मिन् काले सर्वदा एकदा अन्यदा क
दा यदा तदा काल इति किं सर्वत्र देशे १५ इदमो र्हिल सप्तम्या इत्येव इदमः
सप्तम्यंतात् काले वर्त्तमानात् र्हिल प्रत्ययो भवति हस्यापवादः लकारः स्वरा
र्थः अस्मिन् काले एतर्हि काल इत्येव इहदेशे १६ अधुना अधुनेति निपात्यते इ
दमो इभावो अधुना च प्रत्ययः अस्मिन् काले अधुना १७ दानीं च इदमः सप्तम्यंतो
त्काले वर्त्तमानात् दानीं प्रत्ययो भवति अस्मिन् काले इदानीं १८ तदो दा च त
दः सप्तम्यंतात् काले वर्त्तमानात् दा प्रत्ययो भवति चकारात् दानीं च त
स्मिन् काले तदा तदानीमु तदो दावचनमनर्थकं किं विहितत्वात् सर्वैकान्य

का यत्तदा। १९ तयोर्दार्हिलौ च छंदसि तयो। इति प्रातिपदिकानिर्देशः; तयोरिदंतदोः सप्तम्यंत २०२

योर्यथासंख्यं दार्हिलौ प्रत्ययौ भवतः; छंदसि विषये चकाराद्यथाप्राप्तं च इदावत्सरीय

तर्हि तदानीम विकल्पयेत् यद्या तदानीम्॥२० अनद्यतने र्हिलन्यतरस्यां छंदसीति

समृत्ते सामान्येन विधानम् किंसर्वनामबहुभ्यः; सप्तम्यंतेभ्यो नद्यतने काले विशेषे

र्हिल्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां कर्हि कदा यर्हि यदा तर्हि तदा २१ सद्यःपरुत्परार्यैषमः

परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः

चानुवर्तते सद्यः; प्रभृतयः; शब्दानि पात्यंते प्रकृतिः; प्रत्ययश्चादेशः; सप्तम्याः; काल इति

तानि पातनाल्लभ्यते समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः; कालविशेष इति सर्वमे

ते सद्यः; पूर्वपूर्वतरयोः; परिभाषा उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरे अहन्यभिधेये समानेऽह्नि

रुपरुत्पूर्वतरे संवत्सरे परारि इदम इश्भावः; समसण्प्रत्ययश्च अभिधेये पूर्वस्मिन् संवत्स

रेऽभिधेये अस्मिन्संवत्सरे ऐषमः; परस्मादेद्यवि अहनि निपात्यते समसण्प्रत्ययश्च निपात्यते संवत्से

वि इदमो द्यश्चाहनि अस्मिन्नहनि अद्य पूर्वान्यान्यतरेतरापरोभयो त्तरेभ्य पूर्वस्मिन्नहनि परेद्य

सुप्रत्ययो निपात्यते पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेद्युः; अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः; चरेभ्य एद्यु

रहनि अन्यतरेद्युः; इतरस्मिन्नहनि इतरेद्युः; अपरस्मिन्नहनि अन्येद्युः; अन्यतरस्मिन्

अधरेद्युः; उभयोरह्नोः उभयेद्युः; उत्तरस्मिन्नहनि उत्तरेद्युः; द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः; अधरस्मिन्नहनि

२२ प्रकारवचने थाल् किंसर्वनामबहुभ्य इति वर्तते सप्तम्याः; काल इति निवृत्तम्; उभयद्युः;

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः; प्रकारवृत्तिभ्यो विशेषणवचनेभ्यः प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्व

नामबहुभ्यः स्वार्थे थाल्प्रत्ययो भवति तेन प्रकारेण तथा सर्वथा जातीयरो पी

इत्थमेव लक्षणं सत्तु स्वभावात्प्रकारवति वर्तते थाल्पुनः; प्रकारमात्रे २३ इदमस्थमुः

इदमः; थाल्प्रकारवचने थमुः; प्रत्ययो भवति थालोऽपवादः; अनेन प्रकारे

ण इत्थं २४ किमश्च किंशब्दात्प्रकारवचने थमुः; प्रत्ययो भवति थालोऽपवादः

दः योगविभाग उत्तरार्थः केन प्रकारेण कथम् २५ था हेतौ च छंदसि किमुत्वा

था हेतौ

तु हेतो वर्त्तमानान्नयाः प्रत्ययो भवति प्रकारवचने च छंदसि विषये हेतौ तावत्
कथा ग्रामं न पृच्छसि केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः। प्रकारवचने कथा देवा आस
न्। कथा ग्रामं न पृच्छसि केन हेतुना वधिः २६ दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्यो दिग्दे
शकालेष्वस्तातिः सप्तमी पंचमी प्रथमा विभक्तिः संज्ञायां पूर्णोवधिः दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमान्तेभ्यः दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः। सप्त
म्यर्थे पूर्वस्मिन् ... पूर्व
देशकाले वर्तते अस्तातिः दिक्शब्देभ्यः इत्यादि दिग्देशकाला। तेभ्यो दिग्देशकालेषु वर्त्तमानेभ्यः
मी पंचमी प्रथमान्तेभ्यः स्वार्थे अस्तातिः प्रत्ययो भवति यथासंख्यमत्र नेष्यते पुर
स्ताद् वसति पुरस्तादागतः। पुरस्ताद् रमणीयं अधस्ताद् वसति अधस्तादागतः। अधः
स्ताद् रमणीयम् दिक्शब्देभ्य इति किं ऐन्द्र्यां दिशि वसति सप्तमीपंचमीप्रथमा
भ्य इति किं पूर्वं ग्रामं गतः। दिग्देशकालेषु इति किं पूर्वस्मिन् गुरौ वसे
ति। एकाकस्तकारूपमित्रार्थः। २७ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् दक्षिणोत्तरशब्दाभ्यां
सप्तमीपंचमीप्रथमान्ताभ्यामतसुच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे दक्षिणतो वस
ति दक्षिणत आगतः। दक्षिणतो रमणीयं उत्तरतो वसति उत्तरत आगतः। उत्तर
तो रमणीयम्। कालेऽतसुच् संभवति सा दिग्देशवृत्तिर्गृह्यते ... २८ विभाषा परा
वराभ्याम् परावरशब्दाभ्यां विभाषा अतसुच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे परत
वसति परत आगतः। परतो रमणीयम्। पुरस्ताद् वसति परस्तादागतः। अव
स्ताद् वसति अवस्तादागतः। अवरतो रमणीयम्। अवस्तादागतः। अवरतो वसति अवरत आगतः। अवरस्ता
दवरमणीयम्। अवरतो वसति २९ अंचेर्लुक् अंचेः अस्तातेः लुग्भवति प्राच्यादिभ्यो दिक्शब्देभ्यः लुक्त्वादि
वसति अवस्तादागतः। प्राग्रमणीयम् प्राग्वसति प्रागागतः। प्राग्रमणीयं प्रत्यग्वस
ति। उत्तरस्य अस्तातिप्रत्ययस्य लुग्भवति प्राच्यादिभ्यो दिक्शब्देभ्यः प्रत्यगागतः। प्रत्यग्रमणीयं
कोतिस्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते प्राग्वसति प्रागागतः। ... उपरि उपरिष्टात् उपरिष्टादित्येतौ शब्दौ
नि प्रत्यगागतः। प्रत्यग्रमणीयं ३० उपर्युपरिष्टात् उपरि उपरिष्टात् इत्येतौ च प्रत्ययौ ऊर्ध्व
शब्दस्योपभावो निपात्यते अस्तातेरर्थे ऊर्ध्वशब्दस्योपभावो निपात्यते उपरिष्टाद्वसति उपरिष्टा
दागतः। उपरि रमणीयं उपरिष्टाद्वसति उपरिवसति उपर्यागतः। उपरि रमणीयम्।
ऊर्ध्वादिशि वसति उपरिवसति उपर्यागतः।

वसति उपरिष्टादागतः । उपरिष्टाद्रमणीयं ॥ पश्चात् पश्चादित्ययं शब्दो निपात्य
ते अस्तातेरर्थे अपरस्य पश्चभावः । आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति
पश्चाद्वसति पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयं दिक्पूर्वपदस्य च पश्चभावो व
क्तव्यः । आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् उत्तरपश्चात् अर्द्धोत्तरपदस्य च
दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चार्द्धः । उत्तरपश्चार्द्धः । अर्द्धे च
विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्द्धः ॥ २२ पश्च पश्चा च छन्दसि ॥ पश्च
पश्चा इत्येतौ निपात्येते छन्दसि विषये अस्तातेरर्थे चकारात् पश्चादित्यपि भवति
अपरस्य पश्चभावः । अकाराकारौ प्रत्ययौ निपात्येते पुरा व्याघ्रो जायते पश्चसिं
हः । पश्चा सिंहः । पश्चात् सिंहः ॥ २३ उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्यः
आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे उत्तरस्यां दिशि वसति उत्तराद्वसति उत्तरा
दागतः । उत्तराद्रमणीयं अधराद्वसति अधरादागतः । अधराद्रमणीयं उत्तरा
द्वसति दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥ २४ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ दक्षिणा
म्याः । उत्तराधरदक्षिणेभ्यः एनप् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् दूरे पंच
अदूरे चेदेवधिमान् भवति विभक्तित्रये प्रकृते अपंचम्या इति सप्तम्यर्थे
पुदस्यते तेनायं सप्तमीप्रथमान्तात् प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते उत्तरेण वस
ति उत्तरेण वसति उत्तराद्वसति उत्तरतो वसति उत्तरेण रमणीयं उत्तराद्र
मणीयं उत्तरतो रमणीयं अधरेण वसति अधराद्वसति अधस्ताद्वस
ति अधरेण रमणीयं अधराद्रमणीयं अधस्ताद्रमणीयं दक्षिणेन वसति
दक्षिणाद्वसति दक्षिणतो वसति दक्षिणेन रमणीयं दक्षिणाद्रमणीयं द
क्षिणतो रमणीयं अदूर इति किं उत्तराद्वसति अपंचम्या इति किं उत्तराद
गतः । पंचम्या इति प्रागसे अस्तिप्रत्ययस्य पंचम्यन्तादपि भवति केचिदिहोत्त
रादिभ्यः दक्षिणानानुवर्त्तयन्ति दिक्शब्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्ते पूर्वेण ग्रामं अ

का
त्रि
१०२
२.२

परेण ग्रामं अपरेण ग्रामं। ३५ दक्षिणादाच् अदूर इत्यनेन स्मर्यते। अपंचम्या
इति वर्त्तते दक्षिणशब्दादाच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे दक्षिणा वस
ति दक्षिणा रमणीयं अपंचम्या इत्येव दक्षिणत आगतः। चकारो विपू
र्वणार्थः। अंचूत्तरपदाजादियुक्त इति वृद्ध आहिच दूरे दक्षिणशब्दा
हिप्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे चकारादाच्च दूरे चेदवधिमानवधेर्भव
ति दक्षिणाहि वसति दक्षिणा वसति दक्षिणाहि रमणीयं दक्षिणा रमणीयं दू
रे इति किं दक्षिणेन वसति अपंचम्या इति किं दक्षिणत आगतः। ३७ उत्तराच्च
उत्तरशब्दाच्चाजाही प्रत्ययौ भवतः। अस्तातेरर्थे उत्तरा वसति उत्तराहि वस
ति उत्तरा रमणीयं उत्तराहि रमणीयं दूर इत्येव उत्तरेण प्रयाति अपंचम्यो
इत्येव उत्तरत आगतः। ३८ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां अपंचम्या इति
निवृत्तं तिसृणामपि विभक्तीनामिह ग्रहणं पूर्व अधर अवर इत्येतेभ्यो ऽसि
प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे तत्सन्नियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर् अध् अव्
इत्येत आदेशो भवति पुरो वसति पुरः आगतः। पुरो रमणीयं अधो वसति
अधः आगतः। अधो रमणीयं अवो वसति अवः आगतः। अवो रमणीयं ३९ अस्ता
ति च। अस्ताति च प्रत्यये परतः पूर्वादीनां पुरादय आदेशा भवन्ति इदमे
वादेशवचनं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवतीति असिप्रत्ययेन न बाध्यते
इति पुरस्ताद्वसति पुरस्तादागतः। पुरस्ताद्रमणीयं अधस्ताद्वसति अध
स्तादागतः। अधस्ताद्रमणीयं ४० विभाषावरस्य पूर्वेण नित्ये प्राप्ते वादेशो
विकल्प्यते अवरस्यास्ताति परतो विभाषा अव्विषयमादेशो भव
ति। अवस्ताद्वसति अवस्तादागतः। अवस्ताद्रमणीयं अवरस्ताद्वसति
अवरस्तादागतः। अवरस्ताद्रमणीयं ४२ संख्याया विधार्थे धा संख्यावाचिभ्यः
प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थे धाप्रत्ययो भवति विधा प्रकार

सच क्रियाविषयस्य तेन क्रियाप्रकारेण वर्तमानायाः संख्यायाः प्रत्ययः एक
धा भुंक्ते द्विधा गच्छति त्रिधा चतुर्धा पंचधा ४२ अधिकरणविचाले च संख्या
का याइत्येव अधिकरणं द्रव्यं तस्य विचालः संख्यान्तरापादनं एकस्यानेको
शि करणम् अनेकस्य वा एकीकरणम् अधिकरणविचालः तस्मिन्नधिकरणवि
चाले गम्यमाने संख्याया धाप्रत्ययो भवति एकं राशिं पंचधा कुरु सप्तधा
अष्टधा अनेकधा कुरु ४३ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् एकशब्दात्परस्य धा
२.४ इत्येतस्य ध्यमुञादेशो भवति अन्यतरस्याम् एकधा राशिं कुरु एकधा कु
२.४ रु विधार्थे एकधा भुंक्ते ऐकध्यं भुंक्ते प्रकरणादेव लब्धे पुनर्धाग्रहणं विल
तस्य यथा स्यात् अनन्तरस्यैव हि प्राप्नोति ४४ द्वित्र्योश्च धमुञ् धा इत्येतस्य
वर्तते द्वित्र्योः संबंधिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थे अधिकरणविचाले च विहितस्य
धमुञादेशो भवति अन्यतरस्यां चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः द्विधा द्वैधं
त्रिधा त्रैधं धमुञन्तात् स्वार्थे डदर्शनं द्वैधानि संश्रयते त्रैधानि संश्रयते
४५ एधाच्च द्वित्र्योः संबंधिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्यां चकारो
विकल्पानुकर्षणार्थः त्रिधा द्वेधा त्रेधा द्वैधम् त्रैधम् योगविभागो यथासंख्यनिवृ
त्त्यर्थः ४६ याप्ये पाशप् याप्य इति कुत्सितमुच्यते याप्यार्थे वर्तमानात् प्राति,
पदिकात् स्वार्थे पाशप्प्रत्ययो भवति याप्यो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः,
याज्ञिकपाशः छान्दसपाशः योवैयाकरणः नास्त्रैणप्रवीणाः स्वयैपुंमी
लः तत्र कस्मान्न भवति यस्य गुणस्य हि भावाद्द्रव्ये शब्दसन्निवेशस्तत्कु
त्सायां प्रत्ययः ४७ पूरणाद्भागे तीयादन् पूरणप्रत्ययान्तात् तीयशब्दात् स्वा
र्थेऽन्प्रत्ययो भवति स्वरार्थं वचनम् द्वि
तिपदिकात् एव वर्तमानात् तीयं भोजनम् पूरणप्रत्य
तीयो भागः तृतीयो भागः भागइति किं द्वितीयं तृतीयं भोजनम् पूरणप्रत्य

णमुत्तरपदं न च पूरणान्तमस्तीत्यो ॥ स्ति सुखेनैवादिरनर्थकः ॥ ४८ ॥ प्रागेकादश-
भ्योऽछन्दसि पूरणार्थात् भागे इत्यस्य प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्य-
यान्तेभ्यो भागे वर्तमानेभ्यः छन्दसि विषये अन् प्रत्ययो भवति स्वरार्थं वचनं
पंचमः सप्तमः दशमः प्रागेकादशभ्य इति किं एकादशः द्वादशः अछ-
न्दसीति किं पंचममिंद्रियमस्यापाक्रामत् ॥ ४९ ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च भाग इ-
त्येवाछन्दसि इति च षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां भागे अभिधेये अछन्दसि विषये ञः प्रत्य-
यो भवति चकारादन्श्च षष्ठो भागः षाष्ठः षष्ठः आष्टमः अष्टमः ॥ ५० ॥ मानपश्वं-
गयोः कन्लुकौ च भाग इत्येव षष्ठाष्टमशब्दाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ
भवतः मानपश्वंगयोर्भागयोरभिधेययोः षष्ठको भागः मानं चेत्तद्भवति अष्ट-
मो भागः पश्वंगं चेत्तद्भवति अम्प्रत्ययस्य लुक् अतो वा चकारात् यथाप्राप्तं च षाष्ठः
षष्ठः आष्टमः अष्टमः मानपश्वंगयोरिति किं षाष्ठः आष्टमः ॥ ५१ ॥ एकादा-
किनिच्चासहाये एकशब्दात् असहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति
चकारात् कन्लुकौ च आकिनिच् कन्लुकौ च लभ्यते सच असामर्थ्यात् स्वार्थे
भवति एकाकी एककः एकः असहायग्रहणं संख्यानिरासार्थं नन्वपाद-
ने द्वितीयकोऽनर्थकः स्यात् एकशब्दस्य एकवचनान्तत्वं एकाकिनौ एकाकिनः इति ॥ ५२ ॥
भूतपूर्वे चरट् भूतः पूर्वमिति विग्रहे सुप्सुपेति समासः भूतशब्दोऽतिक्रान्त-
कालवचनः प्रकृतिविशेषणं चेत् भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिप-
दिकात् स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः सुकुमार-
चरः दर्शनीयचरः टकारो ङीबर्थः आढ्यचारी ॥ ५३ ॥ षष्ठ्या रूप्य च षष्ठ्यन्तात् प्रा-
तिपदिकात् दर्शनपूर्वे रूप्यः प्रत्ययो भवति चकाराच्चरट् षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययवि-
धीनं संप्रति भूतपूर्वे ग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न प्रकृत्यर्थस्य देवदत्त

स्यभूतपूर्वो गोः देवदत्तचरः यज्ञदत्तरूप्यः यज्ञदत्तचरः ५४ अतिशायने तमबिष्ठ
नौ विष्ठनौ अतिशायनमेवातिशायनं प्रकर्षः निपातनाद्दीर्घत्वं प्रकृत्य
का र्थविशेषणं चैतत् अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् ङ्याप्प्रातिपदिका
शि त्स्वार्थे तमप् इष्ठन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थि
कानां द्योतत्वं भवति सर्व इमे आढ्याः अयमेषामतिशयेन आढ्यः आढ्यत
मः दर्शनीयतमः सुकुमारतमः सर्व इमे पटवः अयमेषामतिशयेन पटुः
१.५ पटिष्ठः लघिष्ठः यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायि
२.५ नादपरः प्रत्ययो भवत्येव देवोव सवितात्प्राप्ययतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे
युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कृष्णानाम् ५५ तिङश्च तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तम
प्प्रत्ययो भवति ङ्याप्प्रातिपदिकाधिकारात्तिङन्तात्प्राप्तो नीतिवचनम् सर्व इ
मे पचन्ति अयमेषामतिशयेन पचति पचतितमाम् जल्पतितमाम् इष्ठन्नेदाधि
यते गुणवचनानियमितत्वात् ५६ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ द्व्य
र्थयोर्वचनं द्विवचनं विभक्तव्यो विभज्यः निपातनाद्यत् द्व्यर्थे विभज्ये चोप
पदे ङ्याप्प्रातिपदिकात्तिङश्चातिशायने द्योत्ये तरबीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः
तमबिष्ठनोरपवादौ यथासंख्यमत्र नेष्यते द्वाविमावाढ्यौ अयमनयोरति
शयेनाढ्यः आढ्यतरः सुकुमारतरः पचतितराम् जल्पतितराम् इय
सुन् द्वाविमौ पटू अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान् लघीयान् विभज्यो
पपदे वल्यापि माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः दर्शनीयतराः सुकु
मारतराः पटीयांसः लघीयांसः ५७ अजादी गुणवचनादेव इष्ठन् ईयसु
नौ अजादी सामान्येन विहितौ अनयोरयं नियमः क्रियते गुणवचनादेव भ
वतो नान्यस्मादिति पटिष्ठः पटीयान् लघिष्ठः लघीयान् इह न भवतः पाच

कतरः पाचकतम इति एवकार इष्टतोवधारणार्थः प्रत्ययनियमोयं न प्रकृतिनि
यमः इति पटुतरः पटुतम इति ५८ तुश्छन्दसि तुरिति तृन्तृचोर्ग्रहणं सामान्येन
तृन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ भवतः पूर्वेण गुणवचनादेव नियमे कृते
छन्दसि प्रकृत्यन्तरमभ्यनुज्ञायते यत्तृन्तादजादी प्रत्ययौ भवतः आसुतिं करिष्ठः
दोहीयसी धेनुः ५९ प्रशस्यस्य श्रः प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजा
द्योः प्रत्यययोः परतः अजादी इति प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिः विपरिणम्यते न
नु च प्रशस्यशब्दस्य गुणवचनत्वादजादी न भवतः एवं तर्ह्यादेशविधानादेव
तद्विषये नियमो न प्रवर्त्तते अजादी गुणवचनादेवेति एवमुत्तरेष्वपि योगे
षु विज्ञेयं सर्व इमे प्रशस्याः अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः श्रेष्ठः उभाविमौ प्रश
स्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः श्रेयान् अयमस्माच्छ्रेयान् प्रकृत्यैकाजिति प्र
कृतिभावान्न टिलोपः यस्येति च लोपो न भवति ६० ज्य च प्रशस्यस्य शब्दस्य ज्य इत्यय
मादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः सर्व इमे प्रशस्याः अयमेषामतिशयेन प्र
शस्यः ज्येष्ठः उभाविमौ प्रशस्यौ अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः ज्यायान्
अयमस्माज्ज्यायान् ज्यादादीयसः आकारः ६१ वृद्धस्य च वृद्धशब्दस्य च ज्य इत्यय
मादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः योऽयं सत्वे नियमाभावेन पूर्ववन्न
मादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः सर्व इमे वृद्धाः अयमेषामतिशयेन वृद्धः ज्येष्ठः उभाविमौ वृद्धौ अयमन
योरतिशयेन वृद्धः ज्यायान् अयमस्माज्ज्यायान् प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरु
वचनात् सोऽपि भवति वर्षिष्ठः वर्षी
यान् इति वृद्धस्य ६२ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेदसाधावादे
शौ भवतः अजाद्योः प्रत्यययोः परतः निमित्तयोर्यथासंख्यं सर्वाणीमा
न्यन्तिकानि इदमेषामतिशयेनान्तिकं नेदिष्ठम् उभे इमे अन्तिके इदमनयोर्नेदीयः

इदमस्मान्नेदीयः। सर्व इमे वाढमधीयते अयमेषां साधिष्ठमधीते यमनयोः सा
धीयो धीते अयमस्मात्साधीयो धीते ॥ युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ युवा
ल्पयोः शब्दयोः कानित्ययमादेशो भवति अन्यतरस्याम् अजाद्योः तत्र प्रत्यययोः
परतः। निमित्तयोर्यथासंख्यं नेष्यते तयोश्च स्थाने पूर्ववदन्वयः सर्व इमे यु
वानः। इदमेषां कनिष्ठः। उभाविमौ युवानौ अयमनयोः कनीयान्। अयमस्मा
त्कनीयान्। अल्पिष्ठः। अल्पीयान्। ६४ विन्मतोर्लुक्। विनो मतुपश्च लुग्भव
ति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः। इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकम् अजादिभावस्य सर्व
इमे स्रग्विणः। अयमेषां स्रजिष्ठः। उभाविमौ स्रग्विणौ अयमनयोः स्रजीयान्। अय
मस्मात्स्रजीयान्। सर्व इमे त्वग्वन्तः। अयमेषां त्वचिष्ठः। उभाविमौ त्वग्वन्तौ अय
मनयोः त्वचीयान्। अयमस्मात्त्वचीयान्। ६५ प्रशंसायां रूपप्। प्रशंसा स्तुतिः।
प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत्। प्रशंसाविशिष्टे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वा
र्थे रूपप्प्रत्ययो भवति स्वार्थिकाश्च प्रत्ययाः। प्रकृत्यर्थस्य विशेषणस्य द्योतका
भवन्ति प्रशस्तो वैयाकरणः। वैयाकरणरूपः। याज्ञिकरूपः। प्रकृत्यर्थस्य वैश
िष्ट्ये प्रशंसा भवति वृषलरूपोऽयं यः। पलाण्डुना सुरां पिबति। चोररूपोऽयं
ये दृष्टो हरति नयनाञ्जनमपि दस्युरूपः। तिङश्चेत्यनुवर्तते एवमपि रूपं पचतोरूपं पचति
रूपम्। क्रियाप्रधानमाख्यातमेकाच क्रियेति रूपप्प्रत्ययान्तान्न द्विवचनबहुव
चने न भवतः। नपुंसकलिङ्गं तु भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ६६ ईषदसमाप्तौ क
ल्पब्देश्यदेशीयरः। संपूर्णता पदार्थानामसमाप्तिः। स्तोकेनासंपूर्णता ईषदस
माप्तिः। प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् ईषदसमाप्तिविशिष्टे वर्तमानात् प्रातिपदि
कात्स्वार्थे कल्पप् देश्य देशीयर् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ईषदपरिसमाप्तः प
टुः पटुकल्पः। पटुदेश्यः। पटुदेशीयः। मृदुकल्पः। मृदुदेश्यः। मृदुदेशीयः। तिङ
श्चेत्येव पचतिकल्पम्। जल्पतिकल्पम्। ६७ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु

का
शि
का

१.६
२.६

षद् समाप्ति विवक्षायां षष्ठ्यर्थे वर्त्तमानात् सुबन्तात् विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति
स च पुरस्तादेव न परतः। चित्करणं स्वरोदात्तार्थम्। ईषदपरिसमाप्तः
पटुः। बहुपटुः। बहुजन्ताद्विभाषाग्रहणात्कल्पबादयोऽपि भवन्ति सुप्
ग्रहणं तिङन्तान्मा भूदिति ६८ प्रकारवचने जातीयर् सामान्यस्य भेदक
को विशेषः प्रकारः। तस्य वचने सुबन्तात् स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भव
ति प्रकारवतीत्यर्थे प्रत्ययो न प्रकारमात्रे। ण्या त्प्रत्ययः पुनः प्रका
रमात्र एव भवति पटुप्रकारः। पटुजातीयः। मृदुजातीयः। शोभनजाती
यः। ६९ प्रागिवात्कः। इवेन प्रतिज्ञा विति वक्ष्यति प्रागेतस्मादिवसंज्ञ
ब्दनाधानि तत्र ऊर्ध्वं अनुवृत्तमुत्तरत्रैव संबंधीयं ७० अव्ययसर्वनाम्नाम
कच् प्राक् टेः। अव्ययानां सर्वनाम्नां प्रातिपदीयेष्वर्थे षष्ठकुत्प्रत्ययो भवति स
च प्राक् टेर्न परतः। कस्यापवादः। उच्चकैः। नीचकैः। शनकैः। सर्वनाम्नां वि
वक्षायां कुदिर्न परतः। कस्यापवादः। उच्चकैः। नीचकैः। शनकैः। सर्वनाम्नां वि
त्वपि सर्वके विश्वके उभयके प्रातिपदिकात्तु परतः। वत्प्रत्ययमपीच्छन्ति
र्तते प्रोच्चकयोः। इत्यनुप्रातिपदिकस्य त्वयका मयका त्वयकि इत्यत्र सु
बन्तस्य कच् कृते भवति। युष्मकाभिः। युष्मकासु। युवकयोः। युवकाम्। आवकयोः
कानि इष्यते भुक्ते कोमलीपश्चयकत्वा। तूष्णींकः। तूष्णीकां तिष्ठति। धिक्
तमत्र संबध्यते पचतकि जल्पतकि ७१ कस्य च दः। ककारान्तस्य सर्वनाम्नोऽसंभवात् सुधि
कस्य अकच् चानियोगेन दकारादेशो ककारस्य। अकच् तस्य सर्वनाम्नः संभवात्तु धि
कर्त्तरि कर्त्तव्यः पृथक् पृथककम् ७२ अज्ञाते अज्ञातविशेषो ज्ञातः। अज्ञाताे
पाधिके वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्तिङश्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भव
ति स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययस्य विधानमेतत्। क
स्यायमश्व इति स्वामिसंबंधेनाज्ञाते अश्वे प्रत्ययः। अश्वकः। गर्दभकः। उष्ट्रकः।
एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञाततया विज्ञेया। उच्चकैः। नीचकैः। सर्वके विश्व

के पचतकि जल्पतकि ७४ संज्ञायां कन् कुत्सित इत्येव ज्ञातित्वोपाधिकौ
येव चशब्दे मानानुप्रातिपदिकात् कन्प्रत्ययो भवति कस्यापवादः ; तद
तेन चेत्संज्ञा गम्यते शूद्रकः ; राधकः ; पूर्णकः ; स्वार्थवचनमनुकं
पायामु कारुण्येनाभ्युपपत्तिः ; परस्यानुकंपात्तस्यागम्यमानायां सुब
न्तात् ङ्याच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति पुत्रकः ; वत्सकः ; दुर्बलकः ; बु
भुक्षितकः ; धामितकः ; स्वपितकि पूवसितकि जल्पतकि ७६ नीतौ च तद्यु
क्तात् सामदानादिरुपायो नीतिः ; नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकंपा
युक्तात्त्वे ङ्याच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति हंत ते धानकाः ; हंत
ते गुडकाः ; हंत ते तिलकाः ; एहि किमे धाकं अनुकंपमानो दानेन राधसु
ति पूर्वेण प्रत्ययः सन्नानुकंपा संबधादनुकंप्यमाना देव प्रत्ययो विहि
तः ; से प्रतिव्यवादि नादप्रियया स्यादिति वचनम् ७७ बह्वचो मनुष्यना
म्नः ; से प्रतिव्यवादिना नीतौ च तद्युक्ताद्विधीयते बह्वच ; प्रातिपदिकान्मनु
ष्यनाम्नो ऽनुकंपायां नीतौ च ठज् प्रत्ययो भवति अनुकंपायां गम्यमानायां नीतौ च देवि
ष्यनामधेयात् ठच् प्रत्ययो भवति बहुच इति किम् दत्तकः ; गुप्तकः ; म
कः ; देवदत्तकः ; यज्ञिकः ; यज्ञदत्तकः ; बह्वच इति किम् ; मद्रबाहुकः ; ७८ घनिलचौ च अनुकंपायां
नुष्यनाम्न इति किं भद्रबाहुकः ; मनुष्यनाम्न इति सर्वमनुवर्तते पूर्वेण ठचि वि
नीतौ च तद्युक्तान्तु बहुचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः
कल्पोनत्वात् वचनं बहुचो मनुष्यनाम्नो देविय ; देविल ; देविकः ; यज्ञियः ; यज्ञिल ; यज्ञिकः ; च
चकारात् ठच्च प्राप्तं च देविय ; देविल ; सर्वमनुवर्तते उपेन्द्र दत्तादिरिये
नदत्तकः ; ७९ प्राचामुपादेरडज्वुचौ च बहुचो मनुष्यनाम्नो चडुत्येतो प्रत्ययो भ
स्वतः समाप्ताद्; प्रातिपदिकाद्बहुचो मनुष्यनाम्नो घनिलचौ च ठच्च वा रूपद ; उपिकः
वत ; प्राचामाचार्याणां मते न च वकारात् घनिलचौ च ठच्च वा उपड ; उपिक
उपियः ; उपिल ; उपेन्द्रदत्तकः ; प्राग्नीव एव पूजार्थम् ब तपवविवचनेन ८० जाति

जातिनाम्नः। कन्। बह्वच इति नानुवर्त्तते सामान्येन विधानं जातिशब्दो यो
मनुष्यनामधेयो व्याघ्रसिंहशब्दप्रभृतिस्तस्मादनुकम्पायां नीतौ
च कन्प्रत्ययो भवति व्याघ्रकः। सिंहकः। शरभकः। वावचनानुवृत्तेर्य
थादर्शनमन्येपि प्रत्यया भवन्ति व्याघ्रिलः। सिंहलः। नामग्रहणं स्वरू
पनिवृत्त्यर्थम्। ५। अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च कन्नित्यनुवर्त्तते
मनुष्यनाम्न इति च अजिनान्तात्प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोनुक
पायां गम्यमानायां कन्प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः। व्याघ्राजि
नो नाम कश्चिन्मनुष्यः सोनुकम्पितः। व्याघ्रकः। सिंहकः। कृष्णकः। ६। ठाजा
दावूर्ध्वं द्वितीयादचः। लोप इत्यनुवर्त्तते स्मिन्प्रकरणे यः ठः। अजादिश्च प्र
त्ययः। तस्मिन्परतः। प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भव
ति ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम्। अनुकम्पितो देवदत्तः। देविकः। देवियः। देविलः।
यज्ञिकः। यज्ञियः। यज्ञिलः। उपडः। उपकः। ठग्रहणमुको द्वितीयत्वे कवि
धानार्थम्। अजादिलक्षणो हि माभूदिति कादिवायुसंगः। वायुदत्तो वायुकः। पि
तृदत्तः। पितृकः। चतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः। अनुकम्पितो बृहस्पति
दत्तः। बृहस्पतिकः। बृहस्पतियः। बृहस्पतिलः। अनजादौ च विभाषा लोपो वक्त
व्यः। देवदत्तकः। देवकः। यज्ञदत्तकः। यज्ञकः। लोपः। पूर्वपदस्य च ठजादा
वनजादौ च वक्तव्यः। दत्तिकः। दत्तियः। दत्तिकः। विनापि प्रत्ययेन पूर्वपदो
त्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः। देवदत्तः। दत्तः। देव इति वा। सत्यभामा भामा
सत्या इति वा। उवर्णाल्ल इलश्च भानुदत्तः। भानुलः। वसुलः। चतुर्थादनजादौ च
लोपः। पूर्वपदस्य च अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च। द्वितीयाद
व लोपः। पूर्वपदस्य च अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाल्ल इलस्य च द्विती
यादचो लोपे संध्यक्षरद्वितीयत्वे तदादेर्लोपवचनं लहोडः। लहिकः। कहो

डः कडिकः कहोडः काडिकः एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः
वागाशीर्दत्तः वाचिकः त्वचिकः स्रुचिकः षडङ्गुलिदत्तः षडिकः
का इति च षष्ठाजादिवचनात्सिद्धं ८२ शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमादीनां
तृतीयात् शेवलसुपरिविशालवरुणार्यमन् इत्येवमादीनां मनुष्य
नाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतः तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति पूर्वस्या
पवादः अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः शेवलियः शेवलिलः सुप
रियः सुपरिलः विशालिकः विशालियः विशालिलः वरुणिकः वरुणिलः व
रुणियः अर्यमिकः अर्यमियः अर्यमिलः शेवलादीनां तृतीयादेर्वा लोपः
सचाकृतसंधीनामिति वक्तव्यं शेवलेन्द्रदत्तः सुपर्याशीर्दत्तः शेवलिकः सु
परिकः इति यथा स्यात् शेवलकः सुपर्यिकः इति माभूत् ८४ अल्पे परिमाण
यचपेल्पत्वाद प्रकृतिविशेषणं चैतत् अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात्प्रातिपदिका
त् यथाविहितं प्रत्ययो भवति अल्पं तैलं तैलकम् घृतकम् सर्वकम् उच्च
कैः नीचकैः पचतकि जल्पतकि ८५ ह्रस्वे दीर्घप्रतियोगी इह सः ह्रस्वत्ववि
शिष्टेऽर्थे वर्तमानात् यथाविहितं प्रत्ययो भवति ह्रस्वो वृक्षो वृक्ष
कः प्लक्षकः स्तम्भकः ८६ संज्ञायां कन् ह्रस्व इत्येव ह्रस्वे तु को संज्ञायां गम्य
मानायां कन् प्रत्ययो भवति पूर्वस्यापवादः वंशकः वेणुकः दण्डकः
दण्डकः ८७ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ह्रस्व इत्येव संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते सामा
न्येन विधानम् कुटीशमीशुण्डाभ्यो ह्रस्वत्वे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति क
स्यापवादः ह्रस्वा कुटी कुटीरः शमीरः शुण्डारः स्वार्थिकत्वेपि पुंलिङ्गता लो
काश्रयत्वाल्लिङ्गस्य ८८ कुत्वा डुपच् ह्रस्व इत्येव कुतूशब्दात् ह्रस्वत्वे द्योत्ये
डुपच् प्रत्ययो भवति कस्यापवादः ह्रस्वा कुतूः कुतुपः चर्ममयं स्नेहभाजनम्
मुच्यते कुतूरित्यावपनस्याख्या ८९ कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ह्रस्व इत्येव कासू

गोणीशब्दाभ्यां ष्टरच् प्रत्ययो भवति ह्रस्वत्वे द्योत्ये कस्यापवादः । षकारो ङी
षर्थः । ह्रस्वा कासूः कासूतरी गोणीतरी कासूरिति शक्तिरायुधविशेष
उच्यते ॥ ९० वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स उक्ष
न् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यः शब्देभ्यस्तनुत्वोपाधिकेर्थे वर्तमानेभ्यः स्वा
र्थे ष्टरच् प्रत्ययो भवति यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तस्य
तनुत्वे विवक्षिते यथा वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तिः । तरुणत्वादीनां तस्य तनुत्वमुक्षतरः तृतीयं वयः प्राप्तिः ।
अश्वेनाश्वायामनुत्पन्नोऽश्वः । तस्य तनुत्वमश्वतरः अश्वेन गर्दभ्यामुत्पन्नः ऋषभ
स्य तनुत्वं भारोद्वहने मन्दशक्तिता ॥ ९१ किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य
डतरच् ॥ किम् यद् तद् इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्धारणे
डतरच् प्रत्ययो भवति निर्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः
समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणम् । कतरो भवतोः
कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततर आ
गच्छतु महाविभाषया प्रत्ययो विकल्प्यते को भवतोर्देवदत्तः । यो भवतो
र्देवदत्तः । स आगच्छतु निर्धारणग्रहणं किम् उभयनिर्देशे द्वयोरिति समुदायान्नि
र्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्धार्यमाणनिर्देशः ॥ ९२ वा बहूनां जातिपरि
प्रश्ने डतमच् ॥ किंयत्तद इति वर्तते निर्धारणे एकस्येति च वर्तते बहूनामिति
निर्धारणे षष्ठी बहूनां मध्ये एकस्य निर्धार्यमाणस्य जातिपरिप्रश्नवि
षये भ्यः किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति कतमो भवतां कठः । ततमो
मूर्खा आगच्छतु वावचनमकजर्थं ककोभवतां कठः । यको भवतां कठः । तकः
स आगच्छतु महाविभाषा च प्रत्ययविभाषार्थानुवर्तते तेन एव को भवतां
कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु जातिपरिप्रश्न इति किम् को भवतां देवद
त्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव [illegible] नयत्ते दोरस्मै भवतां जातिग्रहणे

णां नुसर्वैः संबध्यते किमोऽस्मिन्विषये डतमच् बाधते इति कतमो भवतां क
लाप इति कच्च कतरः कतमो नाति परिप्रश्न इति वचनात्सिद्धम्। ९४
एकाच्च प्राचाम्। एकशब्दात् प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच् डतम
चौ प्रत्ययौ भवतः। तस्मिन्विषये चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थः द्व
योर्निर्धारणे डतरच् बहूनां निर्धारणे डतमच् जातिपरिप्रश्न इति
१.९ नानुवर्तते सामान्येन विधानम्। एकतरो भवतोर्देवदत्तः। एकतमो
भवतां देवदत्त इति प्राचां ग्रहणं पूजार्थं विकल्पोऽनुवर्तत एव ९५ अवक्षे
२.९ पणे कन्। अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणं तस्मिन्वर्तमानात्प्रातिपदिकात्कन्प्रत्ययो भवति व्या
करणकेन नाम त्वं गर्वितः। यस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणं यस्तु स्वय
मेव कुत्सितस्तत्र कुत्सिते इत्यनेन प्रत्ययो भवति देवदत्तको यज्ञदत्तक इति प्रागिवी
यस्यावधिः ९६ इवे प्रतिकृतौ। कन्नित्यनुवर्तते इवशब्दार्थे यत्प्रातिपदिकं व
र्तते तस्मात्कन्प्रत्ययो भवति इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् प्र
तिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छंदकं अश्वइवायं अश्वप्रतिकृतिः अश्वकः उष्ट्रकः गर्द
भकः प्रतिकृताविति किमु अश्वइवायं अश्वप्रतिकृतिः अश्वकः उष्ट्रकः गर्द
भकः प्रतिकृताविति किमु गौरिव गवयः ९६ संज्ञायां च इवइत्यनुवर्तते इवार्थे ग
म्यमाने कन्प्रत्ययो भवति समुदायश्चेत्संज्ञा भवति अप्रतिकृत्यर्थ आरंभः अश्वसदृ
शस्य संज्ञा अश्वकः उष्ट्रकः गर्दभकः ९७ लुम्मनुष्ये संज्ञायामित्येव संज्ञायां विहित
स्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुप् भवति चंचेव मनुष्यः चंचा वध्रिका दासी खरकुटी मनुष्य
इति किं अश्वकः उष्ट्रकः गर्दभकः देवपथादेराकृतिगणत्वादनुतस्यैवायं प्रपंचः ९८
जीविकार्थे चापण्ये जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुप् भवति विक्रीयते
यत्तत्पण्यं ततोऽन्यदपण्यं वासुदेवः शिवः स्कंदः विष्णुः आदित्यः देवलकादीनां जीवि

यो देवपथ इति ख्यातः यद्गम्यते अपपथ इति । किम् शालिकानु विक्रीणाति देवपथादेर्वार्थे
प्रपंचः । ६९ देवपथादिभ्यश्च इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां विहितस्य कनः देवपथादि
भ्य उत्पन्नस्य लुक् भवति आदिशब्दः प्रकारे आकृतिगणोऽयं देवपथः । हंसपथः ।
वारिपथः । रथपथः । भूतपथः शकुन्तपथः सिंहपथः । सिंहगतिः । उष्ट्रग्रीवा चामर
ज्जु शूल सून दंडपुष्प मत्स्यः । ७० वस्तेर्ढञ् इवेत्यनुवर्तते इतः प्रभृति प्रत्ययः
सामान्येन भवति प्रतिकृतौ चाप्रकृतौ च वस्तिशब्दादिवार्थे ढञ् प्रत्य
यो भवति वस्तिरिव वास्तेयम् वास्तेयी । ७१ शिलाया ढः । शिलाशब्दादिवार्थे ढ
प्रत्ययो भवति । शिलेव शिलेयं दधि केचिदत्र ढञमपीच्छंति तदर्थं योगविभा
गः कर्तव्यः । शिलाया ढञ्प्रत्ययो भवति शैलेय ततो ढः । शिलेयम् ७२ शाखादि
भ्यो यः । शाखादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इवार्थे यः प्रत्ययो भवति शाखेव
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा मुख जघन शृंग मेघ चरण स्कंध उरस् शिरस् अग्र
शरण शाखादिः । ७३ द्रव्यं च भव्ये द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये द्रुशब्दादिवा
र्थे यप्रत्ययो भवति भव्यमात्मवान् अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते द्रव्य
मयं राजपुत्रः । ७४ कुशाग्राच्छः । कुशाग्रशब्दादिवार्थे छप्रत्ययो भवति कुशाग्रमिव
सूक्ष्मत्वात् कुशाग्रीया बुद्धिः । कुशाग्रीयं शास्त्रं ७५ समासाच्च तद्विषयात् समासादित्य
नेनुप्रकृत इवार्थे निर्दिश्यते इवार्थविषयात् समासादप्रसिद्धे वाच्ये एव छप्र
त्ययो भवति काकतालीयं अजाकृपाणीयं अंधवर्तिकीयं अतर्कितोपनीतं चि
त्रीकरणमुच्यते तत्कथं काकस्यागमनं यादृच्छिकम् तेन च तालेन पतता का
कस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तत्रागमनं दस्यूनां चोपनिपातः तैश्च त
स्य वधः कृतः । इत्यत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागम
सदृश इत्येक उपमार्थः । यश्च देवदत्तवधः स काकवधः सदृश इति । द्वितीय उप
मानार्थः । प्रथमे समासः । द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चायमस्मादेव ज्ञापकान्नित

२२८

ऽस्यापर्णलक्षणमस्ति सुप्सुपेति वा समासः तद्वैकविषय एव ढः शर्करादिभ्यो
ऽण् शर्करेत्येवमादिभ्य इवार्थे ऽण् प्रत्ययो भवति शर्करेव शार्करम् कापा
लिकम् शर्करा कपालिका काजिशुक पुंडरीक शतपत्र गोलोमन् गोपु
च्छ नराची नकुला सिकता शर्करादिः ७ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् अङ्गुली इत्येवमादि
भ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति आङ्गुलिकः स्फाजिकः अङ्गु
ली भरुजा बभ्रु वल्गु मण्डर मण्डल शष्कुल हरि कपि तरु खल उदश्वित्
गोणी उरस् कुलिश अङ्गुल्यादिः ८ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् एकशाला
शब्दादिवार्थे ठच् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां ग्रहणात् तेन मुक्ते ठक् प्रत्ययो भव
ति एकशालेव एकशालिकः ऐकशालिकः ९ कर्कलोहितादीकक् कर्कलो
हितशब्दाभ्यामिवार्थे ईकक् प्रत्ययो भवति कर्कः शुक्लोऽश्वः तेन सदृशः कार्की
कः लौहितीकः स्फटिकः लोहितादीकक् अलोहितः उपाश्रयवशात्
तथावभासते १० प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि प्रत्नपूर्वविश्वइम इत्येते
भ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थे थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसिविषये प्रत्नथा पूर्वथा
विश्वथा इमथा ११ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् इवार्थो निवृत्तः नानाजातीया अनियत
वृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः पूगवाचिनः प्रातिपदिकाद् अग्रामणीपू
र्वात् स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति लौहध्वज्यः लौहध्वजाः शैब्यः शैब्यौ शिबयः चा
तक्यः चातकाः अग्रामणीपूर्वादिति किं देवदत्तो ग्रामणीरेषां ते देव
दत्तकाः यज्ञदत्तकाः १२ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् नानाजातीया अनियत
वृत्तयः उत्सेधजीविनः संघाः व्राताः व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तप्रातिपदिकेभ्यः स्वा
र्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति अस्त्रियाम् कापोतपाक्यः कापोतपाक्यौ कपो
तपाकाः व्रैहिमत्यो व्रैहिमताः च्फञन्तेभ्यः खल्वपि कौञ्जायन्यः कौञ्जा
यन्यौ कौञ्जायनाः ब्राध्नायन्यः ब्राध्नायनाः अस्त्रियामिति किं कपो
तपाकी कौञ्जायनी

पाकाह्वी ओ ह्रिमत्ता कौजायनी ब्राध्रायना ११३ आयुधजीविसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्व
ब्राह्मणराजन्यात् आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः वाहीकेषु
य आयुधजीविसंघः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यव
र्जितात् स्वार्थे ञ्यट् प्रत्ययो भवति ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणं राजन्ये
तु स्वरूपग्रहणमेव टकारो ङीबर्थः तेन स्त्रियामिति नानुवर्तते कौ
ण्डीवृस्यः कौण्डीवृस्यौ कौण्डीवृसाः क्षौद्रक्यः क्षौद्रक्यौ क्षौद्रकाः मालव्यः
मालव्यौ मालवाः स्त्रियाम् कौण्डीवृसी क्षौद्रकी मालवी आयुधजीविग्र
हणं किं मल्लाः शबराः संघग्रहणं किम् सम्राट् वाहीकेष्विति किम् शबराः
पुलिन्दाः अब्राह्मणराजन्यादिति किं गोपालवाः शालङ्कायनाः शालङ्काय
नाः राजन्याः ११५ वृकाट्टेण्यण् आयुधजीविसंघादिति वर्तते वृक
शब्दादायुधजीविसंघवाचिनः स्वार्थे टेण्यण् प्रत्ययो भवति टकारो ङीबर्थः वार्केण्यः वार्केण्यौ वृकाः आयुधजीविसंघविशेषणमु जातिशब्दान्मा भूत् कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ११६ दामन्यादित्रिगर्तष
ष्ठाच्छः आयुधजीविसंघादिति वर्तते दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः त्रिगर्तष
ष्ठेभ्यश्च आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति षड्वर्गा येषामायुधजीवि
नां षड्वर्गः तत्र त्रिगर्तवर्गे षष्ठः त्रिवर्गषष्ठः षष्ठो वर्गो येषां त्रिगर्तानां तेषु चेयं स्मृतिः आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकौ क्रौष्टु
कि जालमानिर्ब्रह्मगुप्तो जानकिः दामन्यादिभ्यस्तावत् दामनीयः दामनी
यौ दामनयः औलपीयः औलपयः त्रिगर्तषष्ठेभ्यः खल्वपि कौण्डोपरथी
यः कौण्डोपरथाः एवं दाण्डकीयः दाण्डकीयौ दाण्डकयः क्रौष्टुकी
यः क्रौष्टुकीयौ क्रौष्टुकयः जालमानीयः ब्रह्मगुप्तीयः जानकीयः दामनि औ
लुपि वैजवापि औदकि अच्युतन्ति आकिदन्ति सार्वसेनि विन्दुः उलु

व मौंजान सावित्रीपुत्र दामन्यादि ११६ पार्श्वादियौधेयादिभ्यो ऽणञौ दिकेभ्यः आ
युधजीविसंघवाचिभ्यो यथासंख्यम् अणञौ प्रत्ययौ भवतः स्वार्थे पार्श्वः
पार्श्वौ पार्श्वाः आसुरः आसुरौ आसुराः यौधेयादिभ्यः खल्वपि यौधेयः
कौशेयः शौक्रेयः शौभ्रेयः पर्शु असुर रक्षस् वाह्लीक वयस् वसु मरुत्
सत्वत् दशार्ह पिशाच अशनि कार्षापण पर्श्वादिः यौधेयः कौशेयः क्रौष्ट्रे
यः शौभ्रेयः धार्तेयः जाबालेयः त्रिगर्त भरत उशीनर यौधेयादिः ११७
अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् आयुधजीविसंघा
दिति निवृत्तं अभिजिदादिभ्यो ऽणन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भ
वति आभिजितोपत्यमित्यस्मिन्नर्थे ऽणन्तात् यञ् आभिजित्यः आभिजित्यौ आभिजिताः
वैदभृत्यः वैदभृत्यौ वैदभृताः शालावत्यः शालावत्यौ शालावताः शैखावत्यः
शैखावत्यौ शैखावताः शामीवत्यः शामीवत्यौ शामीवताः औ
र्णावत्यौ और्णावताः श्रौमत्यः श्रौमत्यौ श्रौमताः गोत्रप्रत्ययस्या
ण इष्यते नेह अभिजितो मुहूर्ते अभिजितः स्थालीपाकः इत्यत्र न भव
ति ११८ ञ्यादयस्तद्राजाः पूगाञ्ञ्यो ऽग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्यया वि
हितास्ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति संज्ञया तथा चैवोदाहृतं तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य
बहुषु तेनैवास्त्रियामित्येवमादयः ११९ इति काशिकायां वृत्तौ पंचमस्याध्या
यस्य तृतीयः पादः पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च पादश
तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां गम्यमानायां [illegible] वुन् प्रत्ययो भव
ति तत्संनियोगेन चान्त्यस्य लोपो भवति यस्येति लोपेनैव सिद्धे वचनं नैमि
त्तिकार्थम् यस्येति लोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावात् पद्भावः [illegible]
न स्यात् अस्य चानैमित्तिकत्वात् स्थानिवद्भावः द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विप
दिकां ददाति द्विपदिकां ददाति [illegible] त्रिशतिकां ददाति त्रिशतिकां

का शि का

२.२१

वुन्सन्नियोगेनाकारलोपस्य

दाति तद्धितार्थे इति समासः ततः प्रत्ययः स्वभावाच्चाप्रत्ययान्तं स्त्रियां वर्तते
पादशः तस्येति किम् द्वौ द्वौ माषौ ददाति संख्यादेरिति किं पादं पादं ददाति
वीप्सायामिति किं द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददाति पादशः तत्र सग्रामणमनर्थकम् अ
त्रापि दर्शनात् द्विमोदकिकां ददाति त्रिमोदकिकां ददाति २ दण्डव्यवसर्गयोश्च
दमनं दण्डः दानं व्यवसर्गः तयोर्गम्यमानयोः पादशतस्य संख्यादेः प्राति
पदिकस्य वुन् प्रत्ययो भवति द्विपदिकां दण्डितः त्रिपदिकां दण्डितः द्वौ पादौ व्य
वसृजति द्विपदिकां व्यवसृजति त्रिपदिकां व्यवसृजति द्विशतिकां दण्डितः
त्रिशतिकां दण्डितः द्विशतिकां व्यवसृजति त्रिशतिकां व्यवसृजति २ स्थूलादिभ्यः
प्रकारवचने कन् स्थूलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः प्रकारवचने प्रकारे द्योत्ये कन्
प्रत्ययो भवति जातीयरोपवादः प्रकारो विशेषः स्थूलप्रकारः स्थूलकः अणुकः
माषकः कन्प्रकरणे चंचद्बृहतोरुपसंख्यानं चंचत्प्रकारः चंचत्कः
चंचाबृहतोरिति केचित्पठन्ति तेषां केण इति रूपत्वः रूपत्वं इत्युदाहरणं स्थूला
णु माषेषु कृष्ण तिलेषु यव व्रीहिषु इक्षुतिल पीध्या कालावदाता सुरायां
मूत्र आच्छादने सुराया अहौ जीर्ण शालिषु पत्र मूले समस्तव्यस्ते कुमारीपुत्र
मातृ गश्च रमणि च अनत्यन्तगतौ क्तात् अनत्यन्तगतिर्दुर्लभसंबन्धः तद्भावो
नत्यन्तगतिः अनत्यन्तगतौ गम्यमानायां क्तान्तात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भव
ति सामिकृतं सामिभुक्तं वचनतरुणांपयोपायं अर्द्धकृतं नेमकृतं सामिव
चने प्रतिषेधानर्थक्यं कृत्स्नाविवक्षितत्वात् एवं तर्हि नोच्चायमनन्तकृते गतोऽपि
क्तिनस्य कानः प्रतिषेधः किं तर्हि स्वार्थिकस्य कोनपुनः स्वार्थे कन् विहितः एत
देव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कन्निति तत्रयदेतदुच्यते एवं तर्हि सत्यमभिन्नेन र
कं भवति एवं तर्हि वक्रमनूकमनु व्याकरणमधीते इव साधुपपन्नं भवति
तूष्णीं तूष्णीलेको मलोपः तूष्णीं तूष्णीलः तूष्णीकः का चे भवति प्रत्ययः तूष्णीकाम् ५
हीतेक मिवकर सामिवदने सा मिवचनस्तत्रपरेक्तात

बृहत्या आच्छादने कन् अनुवर्त्तते नञ् प्रतिषेधः बृहती नाम आच्छादनं तेन वर्त्तमाना
त्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति बृहतिका आच्छादनम् इति किम् बृहती छंदः ६ अषडक्षा
शितंग्वलंकर्मालंपुरुषाध्युत्तरपदात्खः अषडक्षाशितंगु-अलंकर्म-अलंपुरु
ष इत्येतेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो ध्युत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्स्वार्थे खप्रत्ययो भ
वति अविद्यमानानि षडक्षीण्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः नञः खप्रत्ययो भवतीति
अषडक्षीणो मन्त्रः यो द्वाभ्यामेव क्रियते न बहुभिः आशिता गावोऽस्मिन्नरण्ये
आशितंगवीनमरण्यम् निपातनात्पूर्वपदस्य मुमागमः अलंकर्म अलंपु
रुषेति पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्येति समासः अलंकर्मणे अलंकर्मीणः अलंपुरु
षीणः अध्युत्तरपदात्पुरुष अधिपूर्वकः ईश्वरादिषु वर्त्तते राजाधीनः ब्राह्मणा
धीनः नित्यं स्वार्थे प्रत्ययः अस्मिन्सूत्रे विभाषाग्रहणं नु अन्येपि तु स्वार्थिके
षु नित्याः प्रत्यया इति समर्थेतेनमेवादयः प्राक्कनोऽन्यादयः प्रागुनः आमाद
यः प्रागमयटः बृहती जात्यन्ताः समासान्ताश्चेति ७ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम्
अञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकाददिक्स्त्रियां वर्त्तमानात्स्वार्थे विभाषा खप्रत्ययो
भवति प्राक् प्राचीनं प्रत्यक् प्रतीचीनम् अर्वाक् अर्वाचीनम् अदिक्स्त्रिया
मिति किं प्राची दिक् उदीची दिक् दिग्ग्रहणं किं प्राचीना ब्राह्मणी अर्वाचीनीस्
त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं दिग्ग्रहणीय ८ जात्यन्ताच्छ बंधुनि जातिशब्दान्तात्प्रा
तिपदिकाद्बंधुनि वर्त्तमानात्स्वार्थे छप्रत्ययो भवति बध्यतेऽस्मिन् जातिरिति
बंधुर्द्रव्यमुच्यते येन ब्राह्मणत्वादिजातिर्व्यज्यते तद्बंधुद्रव्यम् ब्राह्म
बंधुर्ब्राह्मणजातीयः शूद्रजातीयः ब्राह्मणादि देवोच्यते बंधुनीति किम् ब्रा
ह्मणजातीयः शोभना ९ स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् स्थानशब्दान्तात्प्र
प्लेणजातिः शोभना स्थानान्तान्न सस्थानेनेति चेत् स्थानान्तान्नसमर्थेन दृश्यते सस्थान
प्रातिपदिकाद्विभाषा छप्रत्ययो भवति सस्थानेन स्थानान्तं समर्थेन वर्त्तते सस्थान
इति तुल्य उच्यते समानस्थानस्य पितृस्थानीयः पितृस्थाने तुल्यः पितृस्थानीयः पितृस्था

नीयः पितृस्थानः मातृस्थानीयः मातृस्थानः राजस्थानीयः राजस्थानः स
स्थाने नेति किं गोस्थानं अश्वस्थानमिति करणो निवृत्त्यर्थः तेन बहुव्री
हिः सस्थानशब्दार्थमुपस्थापयति न तत्पुरुषः छेदः संबंधार्थः वृत्तौ
विभाषयोर्मध्ये नित्यविषय इति पूर्वसूत्रे नित्यः प्रत्ययः १० किमेत्तिङव्य
यघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे किमः एदन्तात्तिङः अव्ययाच्च यो विहितो घः सः किमे
त्तिङव्ययघः तदन्तात्प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे वर्तमानादामु आमु प्रत्ययो
भवति यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि क्रियागुणस्य प्रकर्षो यदा
प्रकर्षो उपचर्यते तदायं प्रतिषेधः क्रियागुणयोगे व प्रकर्षे प्रत्ययः किंतरां किं
तमां एवंपूर्वाह्णेतमाम् तिङः पचतितराम् पचतितमाम् अव्ययं उच्चैस्तराम्
उच्चैस्तमां अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् उच्चैस्तरः उच्चैस्तमः ११ आमु वा छन्दसि किमेत्तिङ
व्ययघादा स्वद्रव्यप्रकर्षे इति वर्त्तते किमेत्तिङव्ययघादद्रव्यप्रकर्षे वर्तमाना
त् आमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये चकारादामु च प्रतरं आमु प्रतरां तयाम्
स्वरादिषु अमु आमिति निपठ्यते तस्मात्तदन्तस्याव्ययत्वम् सुतराम् १२ अनुग
गादिनष्ठकु अनुगदतीत्यनुगादी अनुगादिने स्वार्थे ठकु प्रत्ययो भवति
आनुगादिकः १३ णचः स्त्रियामञ् कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णचु प्रत्ययो
विहितः तदन्तात्स्वार्थे अञ् प्रत्ययो भवति स्त्रीविषये व्यावक्रोशी व्यावचर्ची व्या
वहासी वर्त्तते स्त्रीग्रहणं किम् यावता णच् स्त्रियामेव विहितः ततः स्वार्थे नु
तत्रैव भविष्यति एवं तर्हि एतत् ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिंगे
वचनान्यतिवर्त्तन्ते अपीति तेन वृकु गुडकल्पा द्राक्षा तैलकल्पा प्रसन्ना देव ए
व देवता एवमादि उपपन्नं भवति १४ अणिनुणः अभिविधौ भाव इनुण् विहितः त
दन्तात्स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवति सांराविणं वर्त्तते सांकोटिनं सांमार्जिनम् १५ वि
सारिणो मत्स्ये विसरतीति विसारी [illegible] तस्मात्स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवति

मत्स्येऽभिधेये वैसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् । विसारी देवदत्तः । १६ संख्यायाः क्रिया
भ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् । संख्यावाचिभ्यः शब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमा
नेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनःपुण्यमभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्य
जातीयानां क्रियाणां जन्मसंख्यानां क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पंचवारा
न्भुंक्ते पंचकृत्वो भुंक्ते षट्कृत्वः सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् । भूरिवारान्
भुंक्ते । क्रियागणनं किम् । यावतां अभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति न द्रव्यगुणयोः
उक्तार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृच्चोत्पत्तिक्रियैव गण्यते नाभ्यावृत्तिः । असंभ
वात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् । क्रियामात्रगणने माभूत् । पंचपाकाः । दशपाकाः । ग
णनग्रहणं किम् । यावता संख्यागणनात्मिकैव व्याक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रिया
भ्यावृत्तौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्यः एव प्रत्ययः स्यात् । भूरिवारान् भु
क्ते भूरिकृत्वो भुंक्त इति । इह न स्यात् भूरिवाराणि भुंक्ते इति । न ह्यत्राभ्यावृत्तौ भू
रिशब्दः संख्यानमात्रवृत्तित्वात् गणनग्रहणात् सर्वत्र सिद्धं भवति । १७ द्वित्रि
चतुर्भ्यः सुच् । द्वित्रिचतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः । क्रियाभ्यावृत्तिगणने सुच्
प्रत्ययो भवति कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुंक्ते त्रिर्भुंक्ते चतुर्भुंक्ते चकारः स्वरार्थः
१८ एकस्य सकृच्च । एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच्च प्रत्ययः । क्रियाग
णनेऽभ्यावृत्तिर्लिङ्गेन न संभवति । सकृद्भुंक्ते सकृदधीते एकपाक इत्यत्र नाभि
धानान्न भवति । १९ विभाषा बहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले । बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगण
ने वर्तमानाद्विभाषा धा प्रत्ययो भवति कृत्वसुचोऽपवादः । प्रत्ययसंनिधाने अवि
प्रकृष्टकालग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामभ्यावृत्तयश्चेदासन्नका
ला भवन्ति न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुंक्ते बहुकृत्वो दिवसस्य भुंक्ते । अवि
प्रकृष्टकाल इति किम् । बहुकृत्वो मासस्य भुंक्ते । २० तत्प्रकृतवचने मयट् । तदिति
प्रथमासमर्थविभक्तिः । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । तदिति प्रथमासमर्था

कृतोपाधिकोर्थे वर्त्तमानात्स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवति टकारो ङीबर्थः अन्न
प्रकृतमन्नमयं अपूपमयं मयीयाज्ञोऽभयप्याव स्त्रत्रप्राणायनाद्य
मपि प्रमाणम् ११ समूहवच्च बहुषु, तत्प्रकृतवचने इत्येव बहुषु प्रकृतेषु
उच्यमानेषु समूहवत्प्रत्यया भवन्ति चकारान्मयट् च मोदकाः प्रकृताः
प्राचुर्येण प्रस्तुता मोदकिकं मोदकमयं शाष्कुलिकं शाष्कुलीमयम् अति
वर्त्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनानि द्वितीयसूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता
आस्मिन्मोदकिको यज्ञः मोदकिकमयः शाष्कुलिकः शाष्कुलीमयः २२ अनं
त एवानन्त्यं आवसथ एवावसथ्यम् इति ह एवं इति चे निपातनसमुदायोऽय
मुपदिष्टृपारम्पर्ये वर्त्तते भेषजमेव भैषज्यम् इति ह एवति चे निपातनसमुदायोऽयमुप
देष्टृपारम्पर्ये वर्त्तते भेषजमेव भैषज्यम् महाविभाषया विकल्पात्तेन स
यः; २३ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् देवतान्ताद्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्ताद
र्थ्ये यत्प्रत्ययो भवति तदर्थ एव तादर्थ्यम् चतुर्वर्णादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् तन्नदिति
प्रत्ययोऽतिदिष्टे अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम् वायुदेवत्यम् पितृ
देवत्यम् २४ पादार्घाभ्यां च तदर्थ्ये इति च पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां ता
दर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति तदर्थ्ये इति च पादार्घशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्या
तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो भवति पादार्थमुदकं पाद्यम् अर्घ्यम् अनुज्ञातसूत्रे यार्घ्य
ऋकाः; यथादृनुं न मन्यत्रापि प्रत्ययो भवति एषवेसपादशाद्यम्; छन्दसः; प्र
जापतिः; वसुजपं उक्ककवि चोमवर्चसः निष्कोवातुः उक्ता जन पूर्वं नव स्तम
ते यनिष्टृ इति तेभ्यः; छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो भवति अग्निरीशे वसव्यस्य अप
स्योवसानाः; द्वितीयाबहुवचनस्यालुक् अपोवसानानुद्यन्त्यः; स्वेदृक्षे काव्यास्ति
दोस्य मध्यवस्यति अर्वच्छस्य निष्कोवल्यपूर्णं सन्ति तन्वतामि; पूर्वादिभ्यः; स्तोमं
जनयामि नव्यमु स्तर्यः; मन्त्री; यविष्ठ; आमेष्या यत्ता मत्स्य पत्रिके नपुवेसलम्

का
त्रि
२.१७

नं समन्ताद् आवस्य त्यप्रत्ययो वक्तव्यः समावस्य सति अवस्य नुमादेशः नप्तन
नत्नम् शिष्य प्रत्ययो वक्तव्यः नूत्नम् नूतनम् नवीनम् नश्च पुराणे प्रा
त् पुराणे वर्त्तमानात् प्रशब्दात् नप्रत्ययो भवति चकारात् नप्तन खाश्च
प्रणं प्रत्नं प्रतनं प्रीणम् भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः भागधेय
म् नामधेयं मित्राच्छन्दसि मित्रधेयं यजुस्य आग्नीध्रसाधारणादञ् आग्नीध्र
म् साधारणं स्त्रियां ङीप् आग्नीध्री साधारणी वा प्रकरणाच्च विकल्पेन एता
न्युपसंख्यानानि तेन यथाप्राप्तमपि भवति आग्नीध्रीशाला साधारणभूमिरि
ति अयवसे महत्याः छन्दस्य नु वक्तव्यः आयवसे यरमते मारुतं शार्द्धं २५ अ
तिथेर्ञ्यं तादर्थ्य इत्येव अतिथि शब्दात् तादर्थ्ये अभिधेये ञ्यः प्रत्ययो भ
वति अतिथये आतिथ्यम् २६ देवात्तल् तादर्थ्ये इति निवृत्तम् देवशब्दात् स्वार्थे
तल्प्रत्ययो भवति देव एव देवता २७ अवेः कः अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो
भवति अविरेव अविकः २८ यावादिभ्यः कन् यावत् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदि
केभ्यः स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति याव एव यावकः मणिकः यानु मणि अपितो
लुपीन स्तंभ कुल्मा बृहत्री तपचौ ह्रनति याते अणु निपुण पुत्रे कृती स्नान
वेदस माद्यौ शून्य हि केदान क्वाप्तिन नेत इयस्कनो अज्ञाते कटुरे व कटुकः
कुमारी क्रीडनकानि च कुमारीणां यानि क्रीडनकानि तानि कन्मनुत्पादयन्ति
२९ लोहितान्मणौ लोहितशब्दात् मणौ वर्त्तमानात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति लो
हितको मणिः मणाविति किम् लोहितो गौः ३० वर्णे चानित्ये अनित्ये वर्णे व
र्त्तमानात् लोहितशब्दात् स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति लोहितकः कोपेन लोहि
तकः पीडनेन अनित्य इति किम् लोहितो गौः लोहितं रुधिरं लोहितं पर्व
तः लोहितात् पुंल्लिङ्गबाधनं वा वक्तव्यम् लोहितिका कोपेन लोहितिका को
पेन ३१ रक्ते लाक्षादिना रक्तो लोहितं वा समासात् कन्प्रत्ययो भवति लो

ह्रितकापटः लोहितकः कंबलः। लिंगबाधनं वेत्येव लोहितिका साटी लोहिति
का साटी सू० कालाच्च वर्णेचानित्ये रक्ते इति च द्वयमप्यनुवर्त्तते कालशब्दाद
नित्ये वर्णे वर्त्तमानात्स्वार्थे कन्प्रत्ययो भवति कालकं मुखं वैलक्ष्येण कालं
कः पटः कालिका साटी सू० विनयादिभ्यष्ठक् विनय इत्येवमादिभ्यः प्रातिप
दिकेभ्यः स्वार्थे ठक्प्रत्ययो भवति विनय एव वैनयिकः सामयिकः औपयि
कः विभाषाप्रकरणानुविकल्पते प्रत्ययः। विनय समय उपाय क्रस्वत्वंच
संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार समयाचार व्यवहार संप्र
दान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय। सू० वाचो व्याहृतार्थायाम् व्याहृ
तः प्रकाशितोऽर्थो यस्यां तस्यां वाचि वर्त्तमानाद्वाक्शब्दात्स्वार्थे ठक्प्रत्य
यो भवति पूर्वमन्येनोक्तार्थं त्रासदेशू वागन्या हृतार्थेत्युच्यते वाचिकं क
थयति वाचिकं श्रद्दधे व्याहृतार्थायामिति किम् मधुरा वाग्देवदत्तस्य सू० तद्यु
क्तात्कर्मणोऽण् व्याहृतार्थया वाचा युक्तं यत् कर्म तदभिधायिनः कर्मशब्दात्स्वार्थे
अण्प्रत्ययो भवति कर्मैव कार्मणम् वाचिकं श्रुत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कार्म
णमित्युच्यते अण्प्रकरणे कुलाल वरुड निषाद चण्डाल मित्रामित्रेभ्यः छन्दस्युप
संख्यानं कुलाल एव कौलालः वारुडः नैषादः चाण्डालः मैत्रः आमित्रः सोमा
ध्यानुज्ञावरानुत्प्रभवाप्त्रान्स्या सोचोद्रवेयातु वैकृतवारिवह्चीता गण्य
ज्ञाणसांतपना गणना छन्दसि भाषायां वेष्यते सू० औषधेरजातौ औषधिश
ब्दादजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवति औषधं पिबति औषधं ददाति
दोपजातौ वर्त्तमानात्स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवति औषधं पिबति औषधं ददाति
अजाताविति किम् औषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति सू० प्रज्ञादिभ्यश्च प्रज्ञानाती
ति प्रज्ञः प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे अण्प्रत्ययो भवति
प्रज्ञ एव प्राज्ञः स्त्री प्राज्ञी यस्यास्तु विद्यते प्रज्ञा सा प्राज्ञा भवति श्रद्धाश्र
द्धाचाद्वृत्तिभ्यो णः इति वदित्र्यत्यनुपदं इत्यते विदुः श्रद्धावान् ... विदा ...
वैसुरित्यत्र एव तोप कात्यादि कोविदः अन्यत्र ... वा नेतीन

२२५

वर्त्तेते तद्यो लात गलाञ्छि षडन्यतरस्यामित्यवः; प्रज्ञा वणिक उशिक उष्णिक प्र
त्यक्ष विद्वस् विदन् षोडन् विद्या मनस् श्रोत्र शरीरे जुहृत कृष्णमृगे चि
कीर्षत् चोर शत्रु योध वेद[illegible]मु वसु एत मरुत् क्रुञ्च सत्वन्तु दशार्ह; वयस्
व्याकृत असुर रक्षस् पिशा[illegible]च अशनि कार्षापण देवता बन्धु ३८ मृदस्ति
कन् मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन्प्रत्ययो भवति विकल्पस्तु सर्वत्रैवानुवर्त्तते मृ
त्तिका ३९ सस्नौ प्रशंसायां प्रकृतेः सोपाधिकेर्थे वर्त्तमानान्मृच्छब्दात् सस्नौ
इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः; रूपपोपवादः; प्रशस्ता मृत्सा मृत्स्ना । तिल्पश्चायं प्रत्ययः;
उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणम् ४० वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि प्रशंसा
यामित्येव वृकज्येष्ठशब्दाभ्यां प्रशंसोपाधिकेर्थे वर्त्तमानाभ्यां यथासंख्यं ति
ल्तातिलौ च प्रत्ययौ भवतः; छन्दसि विषये रूपपोपवादः; वृकतिः; ज्येष्ठतातिः;
४१ बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः; प्रा
दात् शस्प्रत्ययो भवति अन्यतरस्यां विशेषानभिधानाच्च सर्वे कर्मादिकार
कं गृह्यन्ते बहूनि ददाति बहुशो ददाति बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति अल्पेन ददा
ति अल्पशो ददाति बहुभ्यो ददाति बहुशो ददाति अल्पाय ददाति अल्पशो ददाति
इत्येवमन्यत्स्वप्युदाहार्यम् बह्वल्पार्थादिति किम् गां ददाति अश्वं ददाति कारकादिति
किं बहूनां स्वामी अर्थग्रहणम् पर्यायेभ्योऽपि भवति भूरिशो ददाति स्तोकशो ददा
ति बहुष्यो मङ्गलवचनं यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्ययो भवति बहुशो ददा
न्ताभ्युदयिकेषु कर्मसु अल्पशो ददात्यनिष्टेषु ४२ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्
संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च कारकाद्वीप्सायां द्योत्यायां शस्
प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् द्वौ द्वौ ददाति द्विशो ददाति त्रिशो ददाति एकवचना
त् खल्वपि कार्षापणं देहि माषशः पादशः कुडवशः प्रस्थशः एकोर्थ उच्यते
येन तदेकवचनम् कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तौ वैकार्था एव भवति

का
त्रि
१२-१५
225
225

संप्रै कवचं नादिति। किं दत्तं दत्तं ददाति, वीप्सायामिति। किमु द्वौ ददाति काशी
पाणिं ददाति कारकादिस्तोव घ्यादयो; स्वामी कार्यो पणस्य स्वामी ह्
प्राति योगे पंचम्या सतोहि; प्रातिनाकर्मप्रवचनीयेन योगे पंचमीवि
हिता तद्युजात्तसिप्रत्ययो भवति प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति अभिमन्युरर्जु
नतः प्रतिवादप्रतिदानानुवृत्तो विकल्पोऽपि भवति वासुदेवादर्जुनादित्यपि
भवति तसिप्रकरणेऽप्याद्यादिभ्य उपसंख्यानमु आदौ आदितः मध्ये मध्यतः
अन्ततः पृष्ठतः पार्श्वतः आकृतिगणोऽयं ॥ अपादाने चाहीयरुहोः अ
पादाने या पंचमी चौरेभ्यो बिभेति चौरतो बिभेति अध्ययनात्पराजयते अ
ध्ययनतः पराजयते अहीयरुहोरिति किं सार्थाद्धीयते पर्वतादवरोहति तौ
यत्र भूमिं विकारान्निर्देशो जहातीति प्रतिपत्त्यर्थः; जिहीते सा भूमेर्भूमेर्हीते हीते
भूमिस्तस्मिन् हीते कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति नेयं पंचमी। किं तर्हि तृ
तीया स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः॥ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृती
याः अतिक्रमो ग्रहो निग्रहः; अचलनमव्यथनमु क्षेपो निन्दा अतिग्रहादिवि
षये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्री न भवति वृत्तेना
तिगृह्यते वृत्ततोऽतिगृह्यते चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रतोऽतिगृह्यते सुष्ठु
वृत्तवानन्यानतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः; अव्यथने वृत्तेन न व्यथते वृ
त्ततो न व्यथते चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते वृत्तेन न चलती
त्यर्थः; क्षेपे वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः चारित्रेण क्षिप्तः चारित्रतः क्षिप्तः
वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः; अकर्तरि   तेरीति किमु देवदत्तेन क्षिप्तः
॥ हीयमानपापयोगाच्च अकर्तरि तृतीयायाः तस्येव हीयमानेन पापेन
योगो यस्य तस्माच्च; प्रातिपदिकात्परा या तृतीया विभक्तिस्तदन्ता
...न्तेऽपीत

२२६

वा तसिः प्रत्ययो भवति वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते चारित्रेण हीयते चारित्रतो ह
ीयते पापयोगात् खल्वपि वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः चारित्रेण पापः चारित्रतो पा
पः दोषस्यावितायां न त्वाख्याते ८८ षष्ठ्या व्याश्रये नानापक्षसमाश्रयो व्या
श्रयः व्याश्रयेण गम्यमाने षष्ठ्यन्ता[illegible]द्वा तसिः प्रत्ययो भवति देवा अर्जुन
तोऽभवन् आदित्याः कर्णतोऽभवन् षष्ठी चात्र पक्षौ चेद्देवा अर्जुनस्य पक्षे कर्ण
स्य पक्ष इत्यर्थः व्याश्रय इति किम् वृक्षस्य शाखा ८९ रोगाच्चापनयने रोगो व्या
धिस्तद्वाचिनः शब्दात् परा या षष्ठी विभक्तिः तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अप
नयने गम्यमाने अपनयनं प्रतीकारः प्रवाहिकातः कुरु प्रच्छर्दिकातः कुरु
प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः अपनयन इति किम् प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कु
रु ९० अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरि च्विः कारणस्य विकाररूपे
णाभूतस्य तदात्मना भावो भूततद्भावः संपद्यते कर्ता संपद्यकर्ता अभूत
तद्भावेन गम्यमाने संपद्यकर्तरि वर्तमानात् प्रातिपदिकात् कृभ्वस्तिभिर्योगे
योगे च्विः प्रत्ययो भवति अशुक्लः शुक्लः संपद्यते तं करोति शुक्लीकरोति मलि
नं शुक्लीभवति शुक्लीस्यात् घटीकरोति मृदम् घटीभवति मृत् घटीस्यात्
अभूततद्भावे इति किं शुक्लं करोति नात्र प्रकृतिविवक्षा कृभ्वस्तियोग इति
किम् अशुक्लः शुक्लो जायते संपद्यकर्तरीति किम् यावता अभूततद्भावः समस्ता
ल्लभ्यमेव संपद्यकर्तरि च कारकान्तरे संपत्तौ मा भूत् अदेवं गृहं देवगृहं संपद्यते भव
ति स्यात् देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्भावः सत्त्वाधिकरणस्येनकर्तृ
ति स्यात् ९१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च अरुरादीनां मत्वे लोपो भ
वति च्विश्च प्रत्ययः सर्वविधिप्रबलसंबन्धात् वा प्रत्ययः सिद्धौ लोपार्थं
...भवति

चनं अरुज । अरुः संपद्यते तं करोति अरूकरोति अरूभवति अरूस्यात्
मनस् उन्मनीकरोति उन्मनीभवति उन्मनीस्यात् । चक्षुस् उच्चक्षूकरो-
ति उच्चक्षूभवति उच्चक्षूस्यात् । चेतस् विचेतीकरोति विचेतीभवति
विचेतीस्यात् । रहस् विरहीकरोति विरहीभवति विरहीस्यात् । रजस्
विरजीकरोति विरजीभवति विरजीस्यात् ॥ ५१ ॥ विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये ॥ अ-
भूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे संपद्यकर्तरीति सर्वमनुवर्तते । अस्मिन्विषये
विभाषा सातिः प्रत्ययो भवति कार्त्स्न्ये गम्यमाने यदि प्रकृतिः कृत्स्ना वि-
कारात्मतामापद्यते । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् अग्नीभवति शस्त्रम्
उदकसाद्भवति लवणम् उदकीभवति लवणं कार्त्स्न्य इति । किमु एकदेशे
पटः शुक्लीभवति । विभाषाग्रहणाद्विभाषापक्षे प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयैव सिद्धः ॥ ५२ ॥ अभिविधौ संपदा च ॥ अभिविधिरभिव्याप्तिः अभिविधौ
गम्यमाने च विषये सातिः प्रत्ययो भवति संपदा योगे च कात् भवति । अस्मि-
विभाषा ग्रहणादनुवर्तते । शिष्यमनुज्ञापयते सुक्कालिरेव योगे भवतिनृस्
यथा अग्निसात्संपद्यते शस्त्रम् अग्निसाद्भवति उदकसात्संपद्यते लवणं
उदकसाद्भवति अग्नीभवति उदकीभवतीति वा । अत्राभिविधेः कार्त्स्न्यस्य
चाविशेषः यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकाररूपं प्रतिपद्यते सोऽभि-
विधिः यथा अस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात्संपद्यते वर्षासु सर्वं
लवणमुदकसात्संपद्यते इति कार्त्स्न्ये तु सर्वात्मना द्रव्यविकाररूपापन्नो
भवति येन तदीनवचनवचने अग्नीभवति । निवृत्तम अत्रां नत्वेपादाना

सूक्ष्मस्ति योगे संपद्य चेति वर्त्तते तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः स्वामि
सामान्ये मीति तत्र च सामान्ये च तदधीन शब्देन निर्दिश्यते स्वामिविशेषवा
चिनः प्रातिपदिकादीति तत्वेभिधेये साति प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तिभिः संपद्य च यो
गे राजाधीनं करोति राजसात्करोति राजसाद्भवति राजसात्स्यात् राजसात्संप
द्यते ५४ देये त्रा च तदधीनवचन इत्यनुवर्त्तते तस्य विशेषणं देयग्रहणं
तदधीनं देयमुत्तदधीने देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृभ्वस्ति
योगे संपद्य च ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यदि जायते वा दाने प्रांसमर्पणेन तद
धीनां क्रियते तदा प्रत्ययो भवति ब्राह्मणाधीनं देयं करोति ब्राह्मणत्राभव
ति ब्राह्मणत्रा स्यात् ब्राह्मणत्रा संपद्यते ब्राह्मणसात्करोति ब्राह्मणसाद्भ
वति ब्राह्मणसात्स्यात् ब्राह्मणसात्संपद्यते देय इति किम् राजसाद्भवति
राष्ट्रम् ५५ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् साति
रिति निवृत्तम् त्रा अनुवर्त्तते देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्य
र्थे च बहुलं त्रा प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तियोगं मुक्त्वा नाभिसंबध्यते सामान्येन विधा
नम् देवाननुगच्छति देवत्रा गच्छति देवेषु वसति देवत्रा वसति मनुष्याननुगच्छ
ति मनुष्यत्रा गच्छति मनुष्येषु वसति मनुष्यत्रा वसति पुरुषाननुगच्छ
षत्रा वसति पुरुषत्रा वसति पुरून्गच्छति पुरुत्रा गच्छति पुरुषेषु वसति पुरु
रुत्रा वसति पुरुषत्रा वसति पुरुत्रा गच्छति पुरुषु वसति पुरुत्रा वसति म
र्त्याननुगच्छति मर्त्यत्रा गच्छति मर्त्येषु वसति मर्त्यत्रा वसति बहुलवचना
दन्यत्रापि भवति बहुत्रा जीवतो मन इति ५६ अव्यक्तानुकरणाद्द्व्यजवरा
र्धादनितौ डाच यत्र ध्वनावकारादयो वर्णविशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः

तस्मादनुकरणमव्यक्तानुकरणां द्व्यजवरार्द्धं यस्य तद् द्व्यजवरार्द्धम्
अवरशब्दोऽपकर्षे । क्रियमाणे न्यूनमप्यर्द्धं संभवति न तस्माद
व्यक्तानुकरणादनितिपरमत्र डाच्प्रत्ययो भवति कृभ्वस्तियोग
इत्यनुवर्त्तते यस्माद् द्विर्वचने कृते द्व्यजवरार्द्धमाननः; प्रत्ययः डा
चि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव
पूर्वं क्रियते ततः प्रत्ययः; पटपटा करोति पटपटा भवति पटपटा स्यात्
दमदमा करोति दमदमा भवति दमदमा स्यात् अव्यक्तानुकरणादि
ति किम् दृषत्करोति द्व्यजवरार्द्धादिति किम् श्रत् करोति अवरग्रहणा
त् किम् खरटखरटा करोति त्रपट त्रपटा करोति अनिताविति किं पटिति करो
ति चकारः स्वरितमाधनार्थः; पटपटास्तीत्यत्र स्वरितलाभानुदात्ते पदमात्रे
ति एवं स्वरो न भवति कोचिद् द्व्यजवरार्द्धादिति ये का रूपं ठीते तच्चाचे कोवि
स्नेयः ५७ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात्कृषौ । द्वितीयतृतीयशम्बबी
जशब्देभ्यः; डाच्प्रत्ययः; कृषावभिधेयायां डाच्प्रत्ययो भवति कृञो योगे सं
ति कृञनुग्रहणं च स्पष्टार्थं । द्वितीया करोति द्वितीयं कर्षणं विलेख
नं करोतीत्यर्थः; तृतीया करोति शम्बा करोति अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं विलेख
ति लोमकर्षणमित्यर्थः; बीजा करोति सहबीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः पुनश्चा
कृषाविति किम् संख्यावाचिनः; गुणशब्दस्य गुणान्ताच्चाकोते समीपे ये यन्ते करोतीत्यर्थः;
संख्यागुणान्तेभ्यो डाच्प्रत्ययः प्रादिकौ कृषावभिधेयायां डाच्प्रत्ययो भवति
प्रत्ययो भवति कृञो योगे द्विगुणं विलेखनं करोति क्षेत्रस्य द्विगुणा करोति
क्षेत्रम् कृषाविति किं द्विगुणां करोति रज्जुं ५९ समयाच्च यापनायाम् । समय

इत्येव कृषाविनिवृत्तं कर्त्तव्यावसरप्राप्तिः समयः तस्यातिक्रमणं
यापना समययुक्ताद्यापनायां गम्यमानायां ग्रहव्यत्ययो भवति कु
ञ्जो योगे समयाकरोति यापयति कालक्षेपं करोतीत्यर्थः याप
नायामिति किमु समयं करोति ५० सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने कु
ञ्ज इत्येव सपत्रनिष्पत्रयुक्ताभ्यामातिव्ययने गम्यमाने ग्रहव्यत्य
यो भवति कुञ्जो योगे सति आतिव्ययनमतिपीडनम् सपत्राकरो
ति मृगं व्याधः सपत्रशरमस्य शरीरे प्रवेशयतीत्यर्थः निष्पत्राकरो
ति शरीराच्छरमपरस्या पृष्ठे निष्क्रामयतीत्यर्थः आतिव्ययन इति किं
सपत्रं वृक्षं करोति जलसेचकः निष्पत्रं वृक्षं लूनं करोति भूमिशोध
कः ५१ निष्कुलान्निष्कोषणे कुञ्ज इत्येव निष्कुलेन युक्तान्निष्कोषणे ग्र
हव्यत्ययो भवति कुञ्जो योगे निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्का
शन निष्कुलां करोति दाडिमं निष्कुलां करोति पशुं निष्कुलानीत्यर्थः
निष्कोषण इति किमु निष्कुलान्करोति शत्रून् ५२ सुखप्रियादानुलोम्ये
कुञ्ज इत्येव सुखप्रिययुक्ताभ्यामानुलोम्ये गम्यमाने ग्रहव्यत्ययो भवति कु
ञ्जो योगे आनुलोम्यमनुकूलता आराध्यचित्तानुवर्त्तनं सुखाकरोति
प्रियाकरोति स्वाम्यादेशं गमाराधयतीत्यर्थः सुखप्रिये मे कुर्वन्ती
यानुलोम्ये वाच्ये एवमुच्यते आनुलोम्य इति किमु सुखं करोति
प्रियं करोति वैद्यकुरोषधपानम् ५३ दुःखात्प्रातिलोम्ये कुञ्ज इत्ये
व दुःखयुक्ताभ्यां प्रातिलोम्ये गम्यमाने ग्रहव्यत्ययो भवति कुञ्जो यो
गे प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता ... पीडनम् दुःखाकरोति

मृत्वं आनि लोम्य इति किम् दुःखं करोत्युत्पन्नं ६४ शूलात्पाके कृञ्‌ इत्येव पा
कविषये शूलशब्दात् डाच्‌ प्रत्ययो भवति कृञो योगे शूले पचति शूलाक
रोति मांसम् शूलाकरोति पाक इति किम् शूलं करोति कदन्नम् ६५ स
त्यादशपथे कृञ्‌ इत्येव सत्यशब्दात् अशपथे चैव वर्तमानात् डाच् प्रत्ययो
भवति कृञो योगे सत्यशब्देन तत्र प्रतिपदवचनं काचिच्छपथे वर्त
ते सत्येन शपथेष्विष्टमिति न सत्यायं प्रतिषेधः सत्याकरोति वाणिक् भां
डम् अयं नाक्रीतव्यमिति निश्चयं करोति अशपथ इति किम् सत्यं करोति ब्रा
ह्मणः ६६ मद्रात्परिवापणे कृञ्‌ इत्येव मद्रशब्दात् परिवापणे डाच् प्रत्ययो
भवति कृञो योगे परिवापणं मुण्डनम् मद्रशब्दो मंगलार्थः मंगलं मुण्डनं क
रोति भद्राकरोति वा नापितः भद्राकरोति नापितः कुमारकं परिवापण इति
किं मद्रं करोति ६७ समासान्ताः समासान्ता इत्यधिकारः आपादपरिसमा
प्तेः ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते समासस्यान्ताः अवयवाः एकदेशा भवन्ति तद्ग्रहणेन गृ
ह्यन्ते इति वेदितव्यं प्रयोजनम् अव्ययीभावद्विगुद्वन्द्वतत्पुरुषबहुव्रीहिसंज्ञाः
स्वं [illegible] नाव्ययीभावादित्वेऽपि विधिर्भवति द्विपुरी त्रिपुरी
अधिकारः [illegible] नाव्ययी [illegible] कोशनिषादिनी स्त्रक्चिनी कोऽन्यस्य
द्विगोरिति ङीप् प्रत्ययो भवति पंचदशादयः समासान्ता इति टच्
पद्यते इति समासान्तग्रहणं [illegible] विधुरः प्रधुरः तत्पुरुषे तुल्यार्थे
वौ पत्नावे गणोदिनि [illegible] भवति [illegible] उत्कृष्टौ पञ्चकृत्वः पूर्वपदस्य
स्वरो भवति उच्चैः [illegible] नावं [illegible]

येव स्वतन्त्रो भवति ॥ [illegible] यो न त्वाकानुयायाय स्वमासो
ताविधीयन्ते न पूजनात् ॥ स्वतिभ्यामिति त्येवमादीनयः दिने पूजनात्
पूजनवचनात्परो न भवति तदा समासान्तो न भवति सुराजा अति
राजा सुसखो ॥ पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् इह माभूत् परमराजः
उत्तमराजः परमगवः उत्तमगवः इति प्राग्बहुव्रीहिग्रहणं क
र्तव्यं बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्येवमादेः प्रतिषेधो भवति सुसक्थः
स्वक्षः प्रत्यक्षः ६९ किमः क्षेपे क्षेपे यः किंशब्दः ततः परस्य समासा
न्तो न भवति कुत्सितो राजा किंराजा यो न रक्षति किंसखा यो भिद्रुह्यति
किंगौ यो न वहति क्षेप इति किम् किंराजः किंसखः किंगवः ७० नञस्त
त्पुरुषात् नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयः तदन्तात्तत्पुरुषात्समा
सान्तो न भवति अराजा असखा अगौः तत्पुरुषादिति किम् अनृचो
माणवकः अधुरं शकटं ७१ पथो विभाषा नञस्तत्पुरुषादिति वर्तते
नञः परो यः पथिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाद्विभाषा समासान्तो न भ
वति पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते अपथम् अपन्थाः ७२
बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् संख्येये यो बहुव्रीहिर्वर्तते तस्मा
द्बहुगणान्तात् डच् प्रत्ययो भवति समासान्तः संख्ययाव्ययासन्नादू
राधिकसंख्याः संख्येये बहुव्रीहिरुदाहरणं उपदशाः उपविंशाः आसन्नदशाः आ

दूरदन्ताः; आधिकादन्ताः; द्वित्राः; पंचषाः; संख्येय इति किम्? त्रिगुणाः; शबलगुः; अ
वकुगुणादिति किं उपवकुव; उपगाणाः; अत्र स्वरे विशेषः; स्वप्रकरणे सं
ख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशादीनाम् निर्गतानि त्रिंशतः; नि
स्त्रिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य निष्क्रान्तानि निर्गतानि त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः;
निस्त्रिंशः; खड्गः; ७३ ॥ ऋक्पूपथामानाद्वे बकुब्रीहाविति न स्वर्यते सामा
न्येन विधानम् ऋच पुर अप् धुर पथिन् इत्येवमन्तानां समासानां समासान्तः अका
रः प्रत्ययो भवति समासान्तः; अनक्षे सामर्थ्यात् धुर एव विशेषणं न ऋगा
दीनां अक्षसंबंधिनी या धूः; तदन्तस्य न भवति प्रत्ययः; अर्धर्चः; अनृचः; पु
र ललाटपुरम् नांदीपुरम् अप द्वीपम् समीपम् धुर राजधुरः; पथिन् स्थ
लपथः; जलपथः; अनक्ष इति किम्? अक्षस्य धूः; दृढधूरक्षः; अनृचो मा
णवो ज्ञेयो बह्वृचश्चरणाख्यायां अनृचो माणवः; बह्वृचो ब्राह्मणः; इह न
भवति अनृक् साम बह्वृक् सूक्तमिति ७४ ॥ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलो
म्नः; प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात् सामान्तात् लोमान्ताच्च समासादच्प्र
त्ययो भवति समासान्तः; प्रतिसामम् अनुसामम् अवसामम्; प्रतिलो
मं अनुलोमम् अवलोमम्; कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः;
समासान्तः; गोदावर्योश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि कृष्णभूमः; पाण्डुभूमः; उ
दग्भूमम्; पञ्चनदम् सप्तगोदावरम् नदीभिश्चेत्यव्ययीभावः; भूमेः संख्यायाः सं

२३०

स्यां पूर्वायाः प्रत्ययश्च्यते द्विभूमः प्रासादः त्रिभूमः दशभूमकं क्षेत्रं अन्यत्रापि
च दृश्यते पद्मनाभः ऊर्णनाभः दीर्घरात्रः समरात्रः तदेतत्सर्वमिह योग
का विभागं कृत्वा साधयन्ति ८५ अदन्तादह्नो नान्तु अजित्यनुवर्त्तते दह्नो नादन्त्य
त्रयोद्विगुवर्ज्जं तदन्तात्समासादच्प्रत्ययो भवति समासान्ताः लवणाह्नं
पुष्परात्रम् अदह्नो नादिति किं ब्राह्मणाह्नि कथं कचरायाः गवा ह्नामिति
२.२० अश्वानां मुखप्रच्छादनार्थं वस्त्राच्छिद्रकं कौवराह्नं तेनापि दृश्यते गवा
ह्नेण वा नैष दोषः चर्चा पर्यायो दशुन च्छ्वाद्वः पुंलिङ्गवचन दृश्यतेऽय
ते ८५ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुह ऋक्साम विवाङ्मनसा
क्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दिवसरजसनिः
श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षो
पशुभगोष्ठश्वाः अचप्रत्ययान्ता एते निपात्यन्ते समासे तेन वृद्धो क्तो
ति यानतादेव प्रतिपत्तव्या आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः अविद्य
मानानि चत्वारि यस्य स अचतुरः विगतानि चत्वारि यस्य स विगतिवि
भनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ततः पर एकादश द्वन्द्वाः विचतुरः शो
भंसौ इह न भवति स्त्रिया पुमान् स्त्रीपुमानिति धेनुश्चानडुांश्च धेन्वनड्वाः स्त्री
पुंसौ ऋक् च साम च ऋक्सामे वाक् च मनश्च वाङ्मनसे अक्षिणी च भ्रुवौ च
ह्रौ अक्षिभ्रुवम् दाराश्च गावश्च दारगवम् ऊरू च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठी
वौ ऊर्वष्ठीवम् पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् नक्तं च दिवा च
लोपो निपात्यते नक्तंदिवम् ... पादः ...

वो निपात्यते नक्तं च दिवा च नक्तंदिवं सप्तम्यर्थे वृत्तयोरव्ययोः सम
सोपि निपातनादेव रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवं पूर्वपदस्य मांतत्व
निपातनात् अहनि च दिवा च अहर्दिवं ननु च पर्यायावेतौ कथ
मनयोर्द्वंद्वः वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते अहनि च दिवा च अहर्दिवं
ननु च पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वंद्वः वीप्सायां द्वंद्वो निपात्यते अ
हन्यहनीत्यर्थः एकोऽव्ययीभावः साकल्ये सरजसमभ्यवहरति बहुव्री
हौ न भवति सह रजसा वर्त्तते सरजस्कं पंकजमिति तत्पुरुषः निश्चितं श्रे
यो निःश्रेयसं निःश्रेयस्कं पुरुषायुषमिति न भवति ततः षष्ठीसमासः पुरु
षस्यायुः पुरुषायुषं द्वंद्वे न भवति पुरुषस्यायुश्च पुरुषायुषी इति
द्विगुः द्वे आयुषी समाहृते द्व्यायुषं त्र्यायुषं इह न भवति द्वयोरायुषो
युस्त्र्यायुरिति न समाहारे ऋक् च यजुश्च ऋग्यजुषं इह न भवति ऋग्यजु
रस्योनु ग्यस्य ऋग्यजुष्क इति ज्ञानादिपूर्वजो अव्ययीभावः शुनः समीप
मुपशुनं टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपातनादेव नः सप्तमीसमा
सः गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः चतुरो चतुकरणो अनुपाभ्यामुपसंख्यानं त्रिचतुरः त्र
पूर्वचतुरः ७७ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ब्रह्महस्तिशब्दाभ्यां परो यो वर्चस्शब्दः त
दन्तात्समासादच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसं प
ल्यराजाभ्यां चेति वक्तव्यम् पल्यवर्चसं राजवर्चसम् ७८ अवसमन्धे
भ्यस्तमसः अवतमसम् अंधतमसं इत्येतेभ्यः परो यस्तमःशब्दस्तदन्तात्समा

दच्प्रत्ययो भवति समासांतः ब्रह्मवर्चसम् हस्तिवर्चसं पल्यराजभ्यां
का चेति वक्तव्यम् पल्यवर्चसं राजवर्चसम् ७८ अवसमंधेभ्यस्तमसः
अवसमंधेभ्य एतेभ्यः परो यस्तमः शब्दस्तदंतात्समासादच्प्र
त्ययो भवति समासांतः अवतमसं संतमसम् अंधतमसम् ७९ श्व
सो वसीयः श्रेयसः श्वसः परो यो वसीयः श्रेयः शब्दौ तदंतात्समा
२२१ सादच्प्रत्ययो भवति समासांतः श्वोवसीयं स्वः श्रेयसम् मयूर
व्यंसकादित्वात्समासः स्वभावादव्ययं श्वः श्व इत्येतत्परपदार्थे प्रसंगेत्र श्रे
यो भूयादित्यर्थः श्वोवसीयसमित्यस्यैवायं पर्यायः ८० अन्ववत
प्ताद्रहसः अनु अव तप्त इत्येतेभ्यः परो यो रहः शब्दस्तदंतात्समासा
दच्प्रत्ययो भवति समासांतः अनुरहसम् अवरहसम् तप्तरहसम्
८१ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् प्रतेः परो य उरः शब्दस्तदंतात्समासादच्प्र
त्ययो भवति समासांतः सप्तमीस्थश्चेदुरः प्रत्युरसं सप्तमीस्थो भवति सप्तम्यर्थे वर्त
त इत्यर्थः उरसि प्रवर्तते प्रत्युरसं ८२ अनुगवमायामे अनुगवमि
त्ययमजंतो निपात्यते आयामे अभिधेये आयामो दैर्घ्यं अनुगवं यानं गामित्य
वायामवदित्यव्ययीभावः समासः आयाम इति निपात्यते यस्य
याभवति अच्प्रत्ययष्टिलोपः समासश्च निपात्यते वेदिश्चेदभिधे
दिस्तावो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्यांचिद्विकृतौ तत्र वेदिं निपातनं प्रकृतौ वे
स्तावा वेदिः द्विस्तावा वेदिः त्रिस्तावा वेदिः वेदिरिति किम् द्विस्तावा वा त्रि

त्रिस्तावा तारजः ८४ उपसर्गादध्वनः । उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्द
स्तदन्तात्तत्समासादच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । प्रागतोऽध्वानं प्राध्वो र
थः । प्राध्वं शकटम् निरध्वम् प्राध्वम् उपसर्गादिति किं परमाध्वा उत्त
माध्वा ८५ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः । अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पु
रुषस्य संख्याव्ययादेरच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व
यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं तद्धितार्थ इति समासः । प्रमाणे लो
द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेर्निर्गतमङ्गुलिभ्यो निर
ङ्गुलम् तत्पुरुषस्येति किम् पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । बह्वङ्गुलिः तत्पुरुषः त
त्पुरुषाधिकारश्चैव पादावधिः समासान्ताः प्रत्यया वत ८६ अहः
सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्द
स्तदन्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्संख्याव्ययादेश्च
व्यादेश्च अहर्ग्रहणम् द्वन्द्वार्थम् अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वा
रात्रिः सर्वरात्रः । एकदेश । पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वाप
राधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे इति समासः । संख्याता रात्रिः संख्यातरात्रिः
विशेषणेनेति समासः । एवं पुण्या रात्रिः पुण्यरात्रः । संख्याव्यया
देः खल्वपि द्विरात्रीसमाहृता द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिं अ

२३२

तिरात्रः नीरात्रः ८८ अह्नोह्न एतेभ्यः राजाहः सखिभ्यष्टच् इति टच् प्र
त्ययं वक्ष्यति तस्मिन् परभूते ह्नि त्वेन स्वरगमन्त्रितु अह्न आदेशो
भवति एतेभ्य उत्तरस्य संख्यादयः एकशब्दः सर्वनामान्यव्ययानि
मुपूर्वाणि सामर्थ्याच्चाहः त्र्यह्नः पूर्वं च नाम्नोऽयते परिग्रहा
णां ग्रहणं नद्यहः द्व्यह्नस्तपोहः त्र्यह्नः संभवति संख्याया व
त्व चयोरक्तो भवेद् द्व्यह्नः त्र्यह्नः अव्ययात् अहरात्रि क्रान्तः अत्यह्नः
निरह्नः पूर्वाह्नः अपराह्नः संख्यानाह्नः पुण्यसुदिनाभ्यामिति वक्ष्यत्
ति ८८ नाम्नादेः समाहारे वर्तमानस्य नाम्नुक्तवस्वयोः द्व्यह्ना
दस्य स्वरगमन्त्रादेशो भवति पञ्चगवाद्यः प्रतिविधाने दे अह्नी
समाहृते द्व्यहः त्र्यहः समाहार इति किम् द्वयोरह्नो भवे द्व्यह्नः
त्र्यह्नः तद्धितार्थ इति समासे कृते तत्रागतस्य द्विगोरिति लुक् जेत्
त्र्यमैकाभ्यां चं उत्तमनुव्याद्यादेकनुव्याच्चपरस्याहो ह्नादेशो न भव
ति पुण्याहम् एकाहम् उत्तमनुव्योऽव्ययं वचनं पुण्यसुदिनाभ्यां च पु
ण्यग्रहणं कस्मान्नक्रियते चेच्चिन्त्यमिदम् कोचिद्धृष्टो तमस्यापि च
तिपन्नत्ययं चरणोर्यतितेन संख्यानन्त्वाद्यपि न भवति संख्यानाह
इति १९० राजाहः सखिभ्यष्टच् राजन् अह सखि इत्येतेभ्यः समासान्तेभ्यस्तु

ष्णात् टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । महाराजः । मद्रराजः । परमरा
जः । अहन् । परमाहः । उत्तमाहः । सखि राजः । सखा राजसखः आत्म
णां सर्वेः । कुत्कसमासान्तो भवति मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी लिंगविशिष्ट
स्य परिभाषा बाधा प्राप्नोति लघ्वक्षरस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजन्
शब्दस्य सर्वादी र्थोयः प्रथम प्रयोगं कर्तव्ये तत्पुरुषे सर्व प्रयतते य
स्या कारेण सर्वादी ग्राह्यं संभवति तस्येदं ग्रहणमिति ९१ गोरतद्धि
तलुकि गोशब्दान्तात् तत्पुरुषात् टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । सर्वे
तत्पुरुष तद्धितलुकि विषये न भवति परमगवः । उत्तमगवः । पंचगा
वं दशगावं अतद्धितलुकीति किं पंचभिर्गोभिः क्रीतः पंचगुः । तेन क्री
तमिति ठक् तस्याध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगिति लुक् तद्
धितलुगग्रहणं किमर्थं टच् तिबेधो माभूत् राजगवमिच्छति राजगवीय
ति लुग्ग्रहणं किमर्थं तद्धिते एव माभूत् पंचभ्यो गोभ्यः आगतं पंचगव
रूप्यं पंचगवमयम् ९२ अग्राख्यायामुरसः । उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषात्
टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । स चेदुरः शब्दोग्राख्यो भवति अग्रं प्र
धानमुच्यते यथाश्वानामुरः अश्वोरसम् । प्रधानम् इत्येव सन्यो विप्रपा
न्यभूतः उरस्योच्यते यथाश्वानामुरः । प्रधानम् इत्येवमन्योपि प्रधानभूतः । उरः शब्दो नोच्यते अश्वानामुरः । अश्वोरसम्
रथोरसम् रथोरसम् इत्यादयः आख्यायामिति किम् देवदत्तस्योरः ।

देवदत्तोरः ९३ अनोश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः अन अश्मन् अय
स् सरस् इत्येवमन्तात्पुरुषान्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः जा
तौ संज्ञायां च विषये उपानसमिति जातिः महानसमिति संज्ञा अ
मृताश्ममिति जातिः पिण्डाश्म इति संज्ञा कालायसमिति जातिः लो
हितायसमिति संज्ञा जातिः मण्डूकसरमिति जलसरसमिति संज्ञा
जातिसंज्ञयोरिति किम् सदनः सदश्मा सत्सरः ९४ ग्रामकौटाभ्यां च
तक्ष्णः जातिसंज्ञयोरिति निवृत्तं ग्रामकौटशब्दाभ्यां परो यस्तक्ष
न्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः ग्राम
स्य तक्षा ग्रामतक्षः बहूनां साधारण इत्यर्थः कुट्यां भवः कौटः कौटश्चासौ त
क्षा कौटतक्षः स्वतन्त्रः कर्मजीवी न कस्यचित्प्रतिबद्ध इत्यर्थः ग्राम
कौटाभ्यामिति किम् राजतक्षा ९५ अतेः शुनः अतिशब्दा
त्परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासा
न्तः अतिश्वो वराहः जातिमत्तवान् इत्यर्थः अतिश्वः से
वकः [illegible] इत्यर्थः अतिश्वी सेना अतिक्रान्तेत्यर्थः ९६
उपमानादप्राणिषु उपमानात्परो यः श्वन्शब्दः अप्राणिषु वर्तते
तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्प्रत्ययो भवति समासान्तः आकर्षश्वः
फलकश्वः उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः उपमानादिति

किम् नक्षत्राग्रगृह्या लोष्टुः अस्त्राणि स्थितिः किं वानरमृग ९७ उत्तरमृग
पूर्वाच्च सक्थ्नः उत्तरमृगपूर्वेभ्यः परो यः सक्थि शब्दः
कारादुपमानाच्च तदन्तात्तत्पुरुषात् टच्प्रत्ययो भवति
समासांतः उत्तरसक्थं मृगसक्थं पूर्वसक्थं उपमानात् फलकमि
व फलकमिव सक्थि फलकसक्थम् ९८ नावो द्विगोः नौशब्दांता
त् द्विगोष्टच्प्रत्ययो भवति समासांतः द्वे नावौ समाहृते द्विनावं द्वि
नावं त्रिनावं द्विनावधनः त्रिनावधनः पंचनावप्रियः द्वाभ्यां नौ
भ्यामागतं द्विनावरूप्यम् द्विनावमयं द्विगोरिति किम् राज्ञो नौः
राजनौः [illegible] पंचभिर्नौभिः क्रीतः पंचनौः दशनौः ९९ अर्द्धाच्च
अर्द्धाच्च परो यो नौशब्दः तदन्तात्तत्पुरुषात् टच्प्रत्ययो भवति समा
सांतः अर्द्धं नावः अर्द्धनावम् अर्द्धं नपुंसकमिति समासः परवल्लिं
गं न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्य १०० खार्याः प्राचां द्विगोः खार्यन्ति
द्वयस्य अनुवर्तते खारीशब्दांताद्द्विगोः टच् प्रत्ययः खारीशब्दं तद
न्तात्तत्पुरुषात् टच्प्रत्ययो भवति समासांतः प्राचां मतेन द्वाभ्यां खा
रीभ्यां क्रीतं द्विखारम् द्विखारि त्रिखारं त्रिखारि अर्द्ध
खार्याः अर्द्धखारम् अर्द्धखारी १०१ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः द्वित्रिभ्यां परो
यो अंजलिशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषात् टच्प्रत्ययो भवति समासांतः

प्राचां मा चा यो गां मतेन द्वे खा यौ समाहृते। द्वि खारुम् त्रिखारं द्विखा
का रि त्रिखारि अर्द्धखार्यां अर्द्धखार्यम् अर्द्धखारी १०१ द्वित्रिभ्यां मं
जलेः। द्वि। द्वित्रिभ्यां मंजलेः द्वित्रिभ्यां परो यो ञ्जलिस्तस्य तद्धितलुकि स्तदन्ता
स्तु द्विगोष्टच् समासान्तो यो भवति समासान्तः द्वौ अंजली समाहृतौ
द्व्यंजलं त्र्यंजलम् द्विगोरित्येव द्वयोरंजलिः द्व्यंजलिः त्र्यं
जलिः तद्धितलुकि त्येव द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतं द्व्यंजलिः त्र्यं
जलिः प्राचामित्येव द्व्यंजलिप्रियः त्र्यंजलिप्रियः अनन्तसंतानापं
सका छन्दसि अनन्तो नादसंतानाच्च नपुंसकालिंगान्तस्तु हत्वाच्च
स्यो भवति समासान्तः प्राचामाचार्याणां मतेन द्वे खार्यौ समाहृ
ते द्विखारम् त्रिखारं द्विखारि त्रिखारि अर्द्धखार्या अर्द्धखार्यम् अ
र्द्धखारी १०१ द्वित्रिभ्यां मंजलेः द्वित्रिभ्यां परो यो ञ्जलिस्तदन्तात्तु
द्विगोष्टच्स्यो भवति समासान्तः द्वौ अंजली समाहृतौ द्व्यंजलं
त्र्यंजलम् द्विगोरित्येव द्वयोरंजलिः द्व्यंजलिः त्र्यंजलिः तद्धितलु
कीत्येव द्वाभ्यामंजलिभ्यां क्रीतं द्व्यंजलिः त्र्यंजलिः प्राचा
मित्येव द्व्यंजलिप्रियः त्र्यंजलिप्रियः अनन्तसंतानाप्युं
सकाच्छन्दसि अनन्तोनादसंतानाच्च नपुंसकलिंगान्तस्तु हत्वाच्च

त्ययो भवति समासान्तः छन्दसि विषये हलिचर्मे जुहोति हलिचर्मे जुहोति
ऋषभचर्मेऽभिषिच्यते अनसन्तात् देवच्छन्दसानि च मनुष्यच्छन्दसानि च
अनसन्तादिति किं बिल्वदारु जुहोति नपुंसकादिति किम् सुत्रामाणं
पृथिवीं द्यामनेहसम् अनसन्तान्नपुंसकलिङ्गाच्छन्दसि वा ... ब्रह्म
सामम् ब्रह्मसाम देवच्छन्दसम् देवच्छन्दः ॥ ब्रह्मणो जानपदाख्यायां ब्रह्म
न्नन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः समासेन चेद्ब्रह्म
णो जानपदत्वमाख्यायते जनपदे भवो जानपदः यस्य ... तत्पुरुषस्य ज
नपदत्वं वदः पूर्वपदं तस्मादेतान्प्रत्ययविधानम् सुराष्ट्रे ब्रह्मा सु
राष्ट्रब्रह्मः अवन्तिब्रह्मः काशिब्रह्मः योगविभागात् ... समासान्तो
जानपदाख्यायामिति किं देवब्रह्मा नारदः ॥ कुमहद्भ्यामन्यतरस्यां
कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषाट्टच् प्रत्ययो भवति अन्य
तरस्याम् समासान्तः कुब्रह्मः कुब्रह्मा महाब्रह्मः महाब्रह्मा ब्राह्मणपर्यायो
ब्रह्मशब्दः ॥ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः ॥ चव
र्गान्तात् दकारषकारहकारान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥ द्वन्द्वश्च
समाहारे चेत्तेन ... वाक्त्वचम् श्रीस्रजम् ...
समित्दृषदम् इडूर्जम् संपद्विपदं वाक्त्विषम् ... छत्रोपानहम्
धेनुगोदुहम् द्वन्द्वादिति किम् ... त्वच ... समाहारे ... पञ्च

वाकचुषदर्शनादिति किमु वाकसमित समासांत इति किमु प्राकृतुदे
६ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः शरदादिभ्यो समासादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य
का टच्प्रत्ययो भवति समासांतः अव्ययीभावे समासे शरदः समी
पं उपशरदं प्रतिशरदं उपविपाशं प्रतिविपाशं अव्ययीभावइ
ति किं परमशरत् येत्र जयंतः पश्चे नेदेवांति स्यार्थं ग्रहणं स
२२५ र्थेन चेदमव्ययीभावग्रहणं प्रागधिकृतं हि शरदादिपाकृ अनस
उपानसं इति चुत्ति मवनू अनडुहः इत्यादि अवतु नदपायचजरो
याजरसं इत्यादि अव्ययतिपरः समनुभ्यो द्वारपथि नपुंसकानामु पदोद
नद्या अनतं ताद्व्ययीभावात् टच्प्रत्ययो भवति समासांतः उ
पराजमु अध्यात्मं प्रत्यात्ममु ८ नपुंसकादन्यतरस्यां
व नपुंसकग्रहणमु तत्पुरुषविशेषणं अन्नंतयन् नपुंसक
ता व्ययीभावादन्यतरस्यां टच्प्रत्ययो भवति समासांतः उपचर्मं
णं नित्यः प्राप्तो विकल्पते उपचर्ममु प्रतिचर्मं प्रतिचर्म ९
पौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः नदीपौर्णमास्याग्रहायणी इत्येवमंतादु

ग्रामीभावाद् नपुंसकात् टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। नद्याः स
मीपम् उपनदं उपनदि। उपपौर्णमासं उपपौर्णमासि। उपाग्र
हायणम् उपाग्रहायणि ॥१०॥ झयः। झय इति प्रत्याहारग्रहणं झ
यन्ताद् अव्ययीभावाद् नपुंसकात् टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। उप
समिधं उपसमिधि। उपदृषदं उपदृषद् ॥११॥ गिरेश्च सेनकस्य गिरि
शब्दान्ताद् अव्ययीभावान् नपुंसकात् टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। सेनकस्या
चार्यस्य मतेन। अन्तर्गिरम् अन्तर्गिरि। उपगिरम् उपगिरि। सेन
कग्रहणं पूजार्थं विकल्पो नु वचनेन एव ॥१२॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः
स्वाङ्गात् षच्। स्वाङ्गवाचिनौ यौ सक्थ्यक्षिशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेः
षच् प्रत्ययो भवति समासान्तः। अयमपवादो ... अनुपदानि
... विभक्तीनि दीर्घं सक्थि यस्य दीर्घसक्थः। गौरसक्थः। कल्याणा
... विशालाक्षः। लोहिताक्षः। बहुव्रीहाविति किम्। परमसक्थि। परमा
क्षि। सक्थ्यक्ष्णोरिति किं। दीर्घजानुः। स्वाङ्गादिति किम्। दी
र्घसक्थि शकटम्। स्थूलाक्षि इक्षुः। पचि प्रकृते षच् ...
... विभाषा ... तत्पुरुषस्य ...
... [illegible] ...

स्तेति गृह्यते धातोः स्वरस्य [illegible] पंचमं [illegible] येन गीति
का नु सति सर्वं चैकपद्यं [illegible] सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमनाय
ष्ठि द्धे बहि समासे [illegible] बहुव्रीहौ ११४ अङ्गुलेर्दारुणि । अंगुलि
न्तात् बहुव्रीहेः षच्प्रत्ययो भवति समासान्तः दारु-
णि समासान्तः [illegible] अङ्गुलं दारु पंचाङ्गुलं अङ्गुलिसदृशावयवं
धान्यादीनां विक्षेपणं काष्ठमुच्यते यस्य त्वङ्गुली प्रमा-
णं तदाहरणं । तत्र [illegible] द्विसमासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गु-
लेः [illegible] भवितव्यं दारुणीति किम् । पंचाङ्गुलिर्हस्तः ।१४। द्वि-
त्रि [illegible] ष मूर्ध्नः । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन् शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः
षप्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यामिति
किं । [illegible] मूर्धा ।१५। अपूरणीप्रमाण्योः । पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिं-
गाः [illegible] पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते प्रमाणीति स्वरूपग्रहणं पू-
रणीप्रमाण्यन्ताद् बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति समा-
सान्तः [illegible]

सांतः कल्याणीपंचमीआसां रात्रीणां ताः कल्याणीपंचमा रात्रयः कल्या
णीदशमाः स्त्रीप्रमाणी एषां स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः भार्याप्रमाणाः
अपि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम् यत्रान्यपदार्थे पूरणी अनुप्र
विशति न केवलं बहुव्रीहिपदार्थ एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् पुंवद्भा
वप्रतिषेधे प्रधानपूरण्येव गृह्यते इह न भवति कल्याणीपंचमी
अस्मिन्पक्षे कल्याणपंचमीकः पक्षः इति नेतुर्नक्षत्रे उपसंख्यानम्
मृगो नेता आसां रात्रीणां मृगनेत्रा रात्रयः पुष्यनेत्राः नक्षत्र इति
किम् देवदत्तनेतृकाः छंदसि च नेतुरुपसंख्यानम् बृहस्पतिनेत्राः दे
वाः सोमनेत्राः मासाद्भृतिप्रत्ययपूर्वपदाट्ठञ्विधिः पंचको मा
सोस्य पंचकमासिकः कर्मकरः दशको मासिकः सोस्यांशवस्नभृत
य इति संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन् १६ अंतर्बहिर्भ्यां च लोम्नः अंत
र्बहिर्भ्यां च परो यो लोमन् तदन्ताद्बहुव्रीहेरप्प्रत्य
यो भवति समासांतः अंतर्गतानि लोमान्यस्य अंतर्लोमः प्रावारः ब
हिर्लोमः १७ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् नासिकान्ताद्ब
हुव्रीहेरच्प्रत्ययो भवति समासांतः नासिकाशब्दश्च नसमापद्यते
अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं न चेत्स्थूलात्परा नासिका भव

२३८

ति संज्ञायामिति समुदायोपाधिः द्रुघणनासिकाय(?)स्य द्रुणसः खर-
णसः वध्रीणसः पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वे गोनसः संज्ञा-
(का) यामिति किम् तुंगनासिकः अस्थूलादिति किं स्थूलनासिकः खु-
रखराभ्यां णस् वक्तव्यः खुरणाः खरणाः खरणापदे प्रत्ययोपीष्यते खुर-
णसः शितिनाः अहिनाः अर्चनाः इति निपातमोऽइष्यते १८ उपसर्गा-
(२-२६) च्च उपसर्गात्परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच्प्रत्ययो भ-
(२३७) वति समासान्तः नासिकाशब्दस्य नसादेशः प्रणसं उन्नसं वचनेन उ-
न्नता नासिका यस्य विग्रः १९ सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतु-
रश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः सुप्रातादयः बहुव्रीहिसमासा अच्प्रत्य-
यान्ता निपात्यन्ते अन्यपदार्थे टिलोपादिकं निपातनादेव सिद्धम्
शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः शोभनं दिवास्य सुदि-
वः शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः चतस्रोऽश्रयो यस्य चतुरश्रः ए-
ण्या इव पादौ यस्य एणीपादः अजस्येव पादावस्य अजपदः प्रोष्ठ-
स्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः २० नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थ्योः
नञ्दुःसु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थिशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहे-
रच्प्रत्ययो भवति समासान्तः अविद्यमाना हलि

रस्वल्पफलः अल्पफलिः दुष्फलः सुफलः दुष्फलिः सुफलिः आविद्यमानं सक्थि
स्येअसक्थः असक्थिः दुःसक्थः दुःसक्थिः सुसक्थः सुसक्थिः ४१ नित्य
मसिच्प्रजामेधयोः नञ्दुःसुभ्यः परो यौ प्रजामेधा स्वप्रजामे
धाः सुमेधाः दुर्मेधा नित्यग्रहणं किं यावता पूर्वसूत्रे न्यानस्या
ग्रहणं नैषा नत्वाद्यर्थेद् पृथि नी २२ बहुप्रजाश्छन्दसि बहुप्रजा इति
छंदसि निषयेति पात्यते बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश छंदसीति
किम् बहुप्रजो ब्राह्मणः २३ धर्मादनिच्केवलात् केवलो यो
धर्मशब्दः अस्मात्समासान्तादनाद् बहुव्रीहेरनिच् स्यात् यो भवति स
मासान्तः कल्याणधर्मा प्रियधर्मा केवलात् इति किम् परम
स्वधर्मो ह्यय परमस्वधर्मः यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति पर
मः स्वधर्मो यस्येति एवं तर्हि केवलादिति पूर्वपदादिति द्वितीयपते के
वलात्पूर्वपदात्परो यो धर्मशब्दः तदन्तात्समुदायात् बहुव्रीहे
प्राप्नोत्ययं इति २४ जंभासुहरितृणसोमेभ्यः बहुव्रीहौ समासे स्या
दिभ्यः परं जंभेति समासान्तमनन्तपदं निपात्यते जंभशब्दो भक्ष
णार्थवाची दंतविशेषवाची च शोभनो जंभो यस्य सुजंभा देवदत्तः
शोभनतृणादः शोभनदंतो वा एवं हरितजंभा तृणजंभा सोमजंभा दं

नवचने तृणमिव जंभो स्येति विग्रहीतव्यम् । सुहरित तृण सोमे
का भवद्रिति किम् । पतित जंभः २५ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे दक्षिणेर्मेति
निपात्यते वहुव्रीहौ कृतसमासांतः लुब्धयोगे लुब्धो व्याधः
दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्म व्रणमुच्यते दक्षिणमंग व्रणितं मस्य व्या
धेनेत्यर्थः । लुब्धयोगादिति किम् । दक्षिणेर्मं शाकटम् २६ इच्क
र्मव्यतिहारे कर्मव्यतिहारे यो गच्छ वहुव्रीहि स्तस्मादिचु प्रत्ययो
भवति समासांतः तत्र तेनेदमिति सरूपे इत्ययं वहुव्रीहि
ग्रहणे केशाकेशि [illegible] केशाके
शिकचाकचि मुसलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्येदं युद्धं वृत्तं मुसला
मुसलि दण्डादण्डि युद्धं वर्तते तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठादिसिन्त्ययः । पठ्यते
२७ । द्विदण्ड्यादिभ्यश्च द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच्चुप्रत्ययांताः साधवो भव
ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति तादर्थ्ये एषा चतुर्थी न पंचमी । द्विदण्ड्याद्यर्थे
मिच्च भवति तथा भवति यथा द्विदण्ड्यादयः । सिद्ध्यन्तीत्ययमर्थः स
मुदायनिपातनाच्चार्थविशेषे विरुध्यते द्विदण्डि प्रहरति द्वि
मुसलि प्रहरति इत्यत्र भवति द्विदण्डा कालेति वहुव्रीहावधिकारे

चिनसुरुण्याश्चिचिनोधानमनिकुच्चाकर्णौ धावति निकुच्यकर्णि धावति प्रो
ह्यपादौ हलिनं वाहयति प्रोह्यपदि हलिनं वाहयति मयूरव्यंसका
दित्वान्नु समासः। द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभ
यादन्ति उभाकर्णि; उभयाकर्णि; प्रोह्यपदि हलिनं वाहयति उभाहलि
उभयाहलि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि आढ्य
पदि सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि उभाबाहु उभयाबाहुरिति निपात
नादित्वस्य च स्वलोपः प्रत्ययलक्षणेनाव्ययीभावसंज्ञा २८ प्रसंभ्यां
जानुनोर्ज्ञुः। प्रसम्भित्येताभ्यां परस्य जानुशब्दस्य ज्ञुरादेशो भवति समा
सान्ते; बहुव्रीहौ समासे प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञुः संज्ञुः २९ ऊर्ध्वाद्विभा
षा ऊर्ध्वशब्दात्परस्य जानुशब्दस्य विभाषा ज्ञुरित्ययमादेशो भवति
समासान्ते; बहुव्रीहौ समासे ऊर्ध्वे जानुनी यस्य ऊर्ध्वज्ञुः ऊर्ध्वजानुः ३० ऊ
धसोऽनङ्। ऊधः शब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति समासान्ते; कुण्ड
मिव ऊधो यस्याः; कुण्डोध्नी कुण्डोधसोऽनङि नित्यं स्त्रीग्रहणात्कार्यं इत्येतत्सूत्रम
तोऽधः; पर्यन्यः; कुण्डोधो धेनुकमिति ३१ धनुषश्च धनुः; धनुःशब्दान्तस्य बहु
व्रीहेरनङादेशो भवति समासान्ते; शार्ङ्गं धनुर्यस्य शार्ङ्गधन्वा गाण्डीवधन्वा पुष्पधन्वा
ऽधिधन्वा ३२ वा संज्ञायां धनुः; धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्वानङादेशो भव
ति समासान्ते; संज्ञायां विषये पूर्वेण नित्ये प्राप्ते भवति समासान्ते;

२३५

युवतिर्जायाऽस्य युवजानिः वधूजानिः। सू० गंधस्येदुत्पूतिसुसुरभि
भ्यः। उत्पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गंधशब्दस्य इकारादेशो
भवति समासांतः बहुव्रीहौ समासे न कार उच्चारणार्थः। उद्गतो
गंधोऽस्य उद्गंधिः पूतिगंधिः सुगंधिः सुरभिगंधिः। उत्पूति सु सुरभि
भ्य इति किम्। तीव्रगंधो वातः। गंधस्येत्वे तदेकांतग्रहणं कर्तव्यं
इह मा भूत् शोभना गंधा अस्य सुगंध आपणिकः। सुरभि इति गंधः। सू०
अल्पाख्यायां। अल्पाख्यायां यो गंधशब्दस्तस्य इकारादेशो भवति
समासांतः बहुव्रीहौ समासे सूपोऽल्पोऽस्मिन् सूपगंधि भोजनं। घृत
गंधिः। अल्पपर्यायो गंधशब्दः। सू० उपमानाच्च। उपमानात्परो यो गंधश
ब्दस्तस्य इकारादेशो भवति समासांतः बहुव्रीहौ समासे पद्मस्ये
व गंधोऽस्य पद्मगंधिः उत्पलगंधिः करीषगंधिः। सू० पादस्य लोपोऽहस्त्या
दिभ्यः। उपमानादित्येव उपमानात् हस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य
स्य लोपो भवति समासांतः बहुव्रीहौ समासे स्थानिद्वारेण लोपस्य
समासांतता व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् सिंहपात्। अहस्त्यादि
भ्य इति किं हस्तिपादः। कटोलपादः। हस्तिन् कटोल कटोलक गंडोल
गंडोलक महिला दासी गणिका कुसूल। सू० कुंभपदीषु च। कुंभपदीषु
भूतयः कृतपादलोपाः समुदाया एव पठ्यंते न त्वेवं सूत्रे ह्ययं पादलोपो

भवति कुंभपद्यादिविषये यथा कुंभपद्यादयः स्त्रियामिति समुदायपाठ
स्य च प्रयोजनं विषयनियमः स्त्रियामेव न तत्र चकारोपि प्रत्ययए
वेनान्यत्रेति कुंभपदी शतपदी एकपदी जालपदी स्थूलपदी मु
निपदी गुणपदी सूत्रपदी गोधापदी कल्पफसपदी कोलसीपदी
द्विपदी दासीपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणापदी कृष्णपदी
द्रोणपदी द्रुपदी सूकरपदी सकृत्पपदी अष्टापदी आच्चपदी चूर्णसं
ख्यासुपूर्वस्य संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य चा बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य
लोपो भवति समासान्तः। द्वौ पादौ यस्य सो द्विपात् त्रिपात् चतुष्पात् शो
भनौ पादावस्य सुपात् ॥ ८० वयसि दन्तस्य दतृ संख्यासुपूर्वस्येत्येव स
ख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य बहुव्रीहेर्दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भ
वति समासान्तः। वयसि गम्यमाने ऋकारकृतिनश्चेति ङीबर्थः। द्वौ दन्ता
वस्य बालस्य द्विदन् चतुर्दन् शोभना दन्ता अस्य सम्भूता जाताः सु
दन् कुमारकः। वयसीति किम्। द्विदन्तः कुंजरः चतुर्दन्तः सुदन्तो दाडि
मान्यं। उगित्वान्ङीप् द्विदती चतुर्दती सुदती ॥ ८१ छन्दसि च छन्दसि विष
ये दन्तस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तः। बहुव्रीहौ समा
से। सप्तदतीमालभेत सप्तदतं उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति ॥ ८२ स्त्रियां सं
ज्ञायां। स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तस्य दतृ इत्ययमादे
शो।

न्तो भवति समासान्तः। बहुव्रीहौ समासे। सप्तदन्तीमालभते। सप्तदत्। उभ
यतोदतः प्रतिगृह्णाति। १४३ स्त्रियां संज्ञायाम्। स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां वि
षये दन्तशब्दस्य दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तः। बहुव्रीहौ स
मासे। अयोदती फालदती संज्ञायामिति किम्। समदन्ती स्निग्धदन्ती। १४४
विभाषा श्यावारोकाभ्याम्। श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्द
स्य विभाषा दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तः। बहुव्रीहौ समा
से। श्यावदन् श्यावदन्तः। अरोकदन् अरोकदन्तः। अरोकोऽनिर्दीप्तिः।
१४५ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च। संज्ञायामिति निवृत्तम्। अग्रान्ता
च्छब्दान्तात् शुद्धशुभ्रवृषवराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य विभा
षा दतृ इत्ययमादेशो भवति समासान्तः। बहुव्रीहौ समासे। कुड्म
लाग्रदन् कुड्मलाग्रदन्तः। शिखराग्रदन्तः। शुद्धदन् शुद्धदन्तः। शुभ्रदन्
शुभ्रदन्तः। वृषभदन् वृषभदन्तः। वराहदन् वराहदन्तः। अनुक्तसमुच्च
यार्थश्चकारः। अहिदन् अहिदन्तः। गर्दभदन् गर्दभदन्तः। शिखरदन्
शिखराग्रदन्तः। मूषिकदन् मूषिकदन्तः। १४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः। क
कुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहौ लोपो भवति समासान्तः। अवस्था योगमध्यमो
यः कालादिकृतो वस्तुधर्मो वयः। प्रभृतयो वस्था उच्यते। असंजातककु
त् बाल इत्यर्थः। पूर्णककुत् मध्यम इत्यर्थः। उन्नतककुत् वृद्ध इत्यर्थः।

स्थूलककुत् बलवानित्यर्थः। पूर्णककुत् मध्यम इत्यर्थः। उन्नतककु
त् वृद्ध इत्यर्थः। स्थूलककुत् बलवानित्यर्थः। यष्टिककुत् ना
तिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः। अवस्थायामिति किम्। श्वेतकक
त्। १४६ त्रिककुत्पर्वते। त्रिककुदिति बहुव्रीहौ ककुदस्य लो
पः समासान्तो निपात्यते पर्वते अभिधेये त्रीणि ककुदान्यस्य पर्व
तस्य त्रिककुत्पर्वतः। ककुदाकाराणि शृङ्गाणि ककुदान्युच्य
न्ते न च सर्वास्ववस्थासु पर्वतानां त्रिककुत्। किं तर्हि संज्ञैषा पर्व
तविशेषस्य पर्वत इति किम्। त्रिककुदोन्यः। १४७ उद्विभ्यां काकु
दस्य। उद्विभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति समा
सान्ते। बहुव्रीहौ समासे उत्काकुत्। विका
कुत्। तालु काकुदमुच्यते। १४८ पूर्णाद्विभाषा। पूर्णान्तस्य काकु
दस्य विभाषा लोपो भवति समासान्तः। बहुव्रीहौ समासे पूर्णका
कुत् पूर्णकाकुदः। १४९ सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः। सुहृद्दुर्हृदौ
शब्दौ निपात्यते यथासंख्यं मित्रामित्रयोरभिधेययोः। सु दुर्
स्य हृदयशब्दस्य हृद्भावो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे यथासंख्यं
शोभनं हृदयमस्य सुहृत् मित्रं। दुष्टं हृदयमस्य दुर्हृत् अमित्रः।
मित्रामित्रयोरिति किम्। सुहृदयः। कारुणिकः। कारुणिकः। दुर्हृद

२४१

का
खि

यः। कारुणिकः कारुणिकः। दुर्हृदयश्चौरः। ५० उरःप्रभृतिभ्यः कप्‌। उ
रःप्रभृतिभ्यो बहुव्रीहौ कप्प्रत्ययो भवति समासान्तः। व्यूढमुरो
यस्य व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। अवमुक्तोपानत्कः। पुमान्‌ अ
नड्वान्‌ पयो नौर्लक्ष्मीरिति विभक्त्यन्ताः पठ्यन्ते न प्रातिपदिकानि
तत्रैकप्रयोजनं एकवचनान्तानामेव ग्रहणं यथा विज्ञायते
द्विवचनबहुवचनान्तानां मा भूदिति। तत्र शेषाद्विभाषेति
विकल्प एव भवति द्विपुमान्‌ द्विपुंस्कः। त्रिपुमान्‌ त्रिपुंस्कः। ब
हुपुमान्‌ त्रिपुंस्कः। बहुपुमान्‌ बहुपुंस्कः इति उरस्‌ सर्पिस्‌ उ
पानत्‌ पुमान्‌ अनड्वान्‌ पयः नौः। लक्ष्मीः दधि मधु शालि अर्थान्‌ अ
जः। ५१ इनः स्त्रियां मुहूर्तं तत्र बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययो भवति समासा
न्तः। स्त्रियां। गेमिधो यां यां बहुदण्डिनी सेना शाला यां बहुदण्डिका शा
ला। बहुछत्रिका बहुस्वामिका नगरी बहुवाग्मिका सभा। स्त्रियामिति
किं बहुदण्डी राजा बहुदण्डिकः। शेषाद्विभाषेत्येव प्रवर्त्तते ५२ नद्यृत
श्च। नद्यन्तात्‌ बहुव्रीहेः ऋकारान्ताच्च कप्प्रत्ययो भवति समासान्तः। ब
हव्यः कुमार्यो सन्ति यस्मिन्देशे बहुकुमारीको देशः। बहुब्रह्मबन्धुकः। ऋतः।
खल्वपि बहुकर्तृको बहुभर्तृकः। नकारो मुखसुखार्थः। ५३ शेषाद्वि
भाषा यस्माद्बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितः तस्माद्बहुव्रीहेः कप्प्रत्य

योभवति विभाषा समासान्तः। बह्व्यः खट्वा अस्मिन्देशे बहुखट्वाकः। बहुमा
लाकः। बहुवीणाकः। बहुमालः। बहुवीणः। कथमनृक्साम बहृक्
सूक्तमिति यावता विहितः सामान्येनात्र समासान्तः ऋक्पूरब्धूरि
तिनेन तदस्ति विशेषे स उच्यते अनृचो माणवको बह्वृचश्चरणा
ख्यायामिति शेषादिति किं प्रियपथः। प्रियधुरः। ५४ न संज्ञायाम् संज्ञाया
विषये बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययो न भवति पूर्वेण प्राप्तः। प्रतिषिध्यते वि
श्वेदेवा अस्य विश्वदेवः। ईयसश्च ईयसन्ताद्बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययो न भ
वति समासान्तः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। बहवः श्रेयांसो अस्य बहुश्रेयान्। ह्रस्वा
विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः। बह्व्यः श्रेयस्यो अस्य बहुश्रेयसी। न ह्रस्वत्व
स्य प्रतिषेधः। ह्रस्वत्वमपि न भवति ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्त
व्य इति वचनात्। ५६ वन्दिते भ्रातुः। वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्
ताद्बहुव्रीहेः कप्प्रत्ययो न भवति वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते शोभनो
भ्राता अस्य सुभ्राता प्रशस्तभ्राता वन्दित इति किं मूर्खभ्रातृकः। दुष्टभ्रातृकः।
५७ ऋतश्छन्दसि ऋकारान्ताद्बहुव्रीहेः छन्दसि विषये कप्प्रत्ययो न भव
ति हता माता अस्य हतमाता हतपिता हतस्वसा सुहोता। ५८ ना
डीतन्त्र्योः स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ वर्तेते तदन्ताद्बहुव्रीहेः क
प्प्रत्ययो न भवति बह्व्यो नाड्यो अस्य बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्री ग्रीवा धम
नी। वचनतन्त्रीकावदं। स्वाङ्ग इति किं बहुनाडीकः स्तम्भः। बहुतन्त्रीका

वाणी ॥ ५९ निष्प्रवाणिश्च ॥ प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कप् प्रतिषेधो निपा
त्यते प्रत्ययान्तस्यापि मित्रि प्रवाणी प्रवयति येनेति वा प्रवाणी करण
साधनो यं ल्युट् दूर्तं तु वायशलाका मपतेनिर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्र
वाणी करणसाधनो यं ल्युट् दूर्तं तु वायेशलाका मपतेः निर्गता प्रवा
णी अस्य निष्प्रवाणिः पटः ॥ निष्प्रवाणिः कंबलः ॥ अतीतशलाकः समा
प्तवानेत्यर्थः नवकः उच्यते १६० इति काशिकायां वृत्तौ पंचमाध्याय
स्य चतुर्थः पादः ॥ पंचमोध्यायः समाप्तः ॥ ॐ एकाचो द्वे प्रथमस्य एकाचइति
च प्रथमस्येति च एतदपि कृतं वेदितव्यं ॥ इतउत्तरं यदनुक्रमिष्यामः ॥ प्राक्सप्र
सारणविधानात् तत्र एकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इति एवं तद्वेदितव्यं व
क्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति तत्र धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे
भवत इति जजागारपपाचेत्यादि । अथ एकाच इति बहुव्रीहिनिर्देशः तत्र
एकोच् यस्य सोयमेकाच् इति अवयवेनावि ग्रहः ॥ समुदाये ॥ समासार्थे ॥
अभ्यंतरस्थ समुदाये वयवो भवतीति सार्थाः ॥ स्यै द्विवचनं भवति एव
वचइत्यत्र येनाचासमुदाय एकाच् तेन तदपयवनोच्यते ॥ यत्र च ऋदि
तत्पृथगवयवैकाचोन लिपचाते । किंतर्हि समुदाये काजेव किं तर्हि समु
दायैकाजेव नष्या । हि सकृदाख्यातप्रवृत्त्या स्वावयवः ॥ समुदायो न गृह्यते पू
पाचेत्यत्र प्रथममाचं च पदा । हि जुहोत्यादि न्याय आरम्भत्र एकाचन्नमपि

वृपदेष्टिवद्भावादेव द्विः प्राप्तो गुरुश्च द्विर्वचनमिदमाकृतिः सर्वस्यादिति द्विः इति
विधीयते तेन स एव ग्राचो। चिरुच्चार्यते न च ग्राकातस्य स्थाने विधी
यते। अजादेर्द्वितीयस्य प्रथमाद्विर्वचनापवादोयं अजादेर्द्वितीयस्यै
काचो। द्विर्वचनमादिक्रियते अचआदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्विती
यस्यैकाचो भवति; अटिटिषति अशिशिषति अरिरिषति अर्तेः सि
ङ्घुङ्रंजग्रां सनीति इट् क्रियते तस्मिन् कृते गुणोच परत्वाच द्विर्व
चनेनेचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति तत्रप्राप्ति विधाने द्विर्वचनमिति
द्विर्वचनानिमित्तमुच्यते न चात्र द्विर्वचनानिमित्तमिटः। किं तर्हि कार्यीन
च कार्यीनिमित्तत्वेनाश्रीयते यथा द्विजितुनिमित्तयोः गुणवृद्ध्योः प्राति
षेधो विधीयमानः क्ङितित्येत्र न भवाति तदिकार्यिणः; नाङ्गो गुणः प्राप्तिनि
मित्तभावभुपति अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयाश्चेच मीमिच्छति अच्चास
वादिश्चेति अजादिः अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवतः इति तेषां द्वितीयस्य
तिर्विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् २ नन्द्राः संयोगादयः द्वितीयस्यैकाचो नियतते द्विती
यस्यैकाचोवयवभूतानान्द्राणां तदन्तर्भावानुप्राप्ते द्विर्वचने प्राप्ते निषे
ते नकारदकाररेफा द्वितीयस्यैकाचोवयवभूताः; संयोगादयो नाद्वि
धाने उदिद्रिषति अडिड्डिषति अचिच्चिषति न्द्राः इति किं ईचिदिषते संयोगा
दयः इति किं प्रातिति षति अरिरिषति अतिते रत उभौ सस्पति एवम्

सोभा

अजादेर्द्वितीयस्येत्यंशं दधाति केचिदजादेः त्वपि पंचमपर्यन्तं कामेधातूय
मनुवर्त्तयंति न स्वत्रयोजनम् इंदिद्रीषयिषति अजादेरनंत
रत्वाभावात् दकारोपि। द्विरुच्यते एव नकारो न। द्विरुच्यते इंद्रमि
च्छति कश्चन्नर्दनात् नंद्रीयितुमिच्छतीति अनु चकारस्याप्ययं प्र
तिषेधो वक्तव्यः उब्जिजिषति यदा बकारोपधं उब्जिरुपदिश्यते तदा
यं प्रतिषेधः दकारोपदेशेन तु वक्तव्यः वर्धेन तु तदा दकारस्यापि धातुत्व
म् बकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यं अरार्यते अ
र्तेः अयुवर्त्तपूर्वे तेनीनामुपसंख्यानं इतियङ्. तत्र यङि चेति गुणः तत्रादि
र्वचनं इर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यं कस्य तृतीयस्य केचि
दाहुः व्यंजनस्येति ईर्ष्यिचिष्यति अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्या
चक्षते ईर्ष्यिषिषति कंड्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्य
म् कंडूयियिषति यानामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्त
व्यम् अश्वीयियिषति पुत्रीयियिषति तु पूर्वोऽभ्यासः द्वेरूति व्वयमंतय
दनुवर्त्तते तदष्टादिरूपं प्रांतं जायते तत्र प्रत्यासत्तेराशित्य कारणो
यौ द्वि विधि तेन योर्थः पूर्वोवयवः सोभ्याससंज्ञो भवतीति पपाच पिपक्षे
ति पापच्यते जुहोति अचीपचत अभ्यासप्रदेशाः अत्रलोपोभ्यासस्येत्येव
मादयः ॥ ८ उभे अभ्यस्तं वैयुक्तिवर्तमाने ते रमे ग ... णे ह नुदाय संज्ञा चेति पक्षे

का
श्रि

२१

मू येषां विहितेनेङ्गोपि समुदितेऽभ्यस्तसंज्ञो भवतः । ददाति ददतु दधाति
दधतु उभे अभ्यस्तं किं नेनिजति नेनिजतीति अत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाय
स्य अभ्यस्तस्यात् प्रत्येकं वर्णयोरेवाभ्यस्तं मा भूत् इति अभ्यस्तप्रदेशाः
अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः । ६ जक्षित्यादयः षट् । अभ्यस्तमिति
वर्तते जक्ष इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षड्धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भव
न्ति ... सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते जक्षभक्षहसनयोरि
त्यर्थः । प्रत्युदाहरणं नास्ति यावत् जक्षति जाग्रति दरिद्रति
चकासति शासति दीध्यते वेव्यते अन्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येवमुदा
त्तो जक्ष दीधादिति चकारात् ... येन संपादितेनाभ्यस्ता छन्द
सि तिनः । पाति वेधः । ५ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य तुजादीनामिति प्रका
रे आदिर्वा । अभ्यस्तप्रकारः । तुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्योक्तविहितः । छन्दसि चये
नखार्थं ... तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः । साधुर्भवति तूतुजानः
मामहानः अनड्वान् दाधार द्यामीमाय दाधार स तूतोव दीर्घश्चोपांशु
दाशितृत्वाय विनियोगे च छन्दस्युपते ततोऽन्यत्र न भवति तुतोज अभुवलानु
तीनु ७ लिटि धातोरनभ्यासस्य लिटि धातोरनभ्यासस्यावयवे
स्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्यैकाचः यथायोगं द्वे भवतः । पपाच पपाठ
पेठतुः नाव वाच्छा ऊर्णो एकवचनं द्वौ वहुति वचनात् ऊर्णोनोति जागद इति स्मा

का
मि

न भवति लिटीति किं कर्त्तापत्तोधातोरिति किं सस्वर्कास्तो विस्थालिटे सोम
मिन्द्राय सुन्वते अनभ्यासस्येति किम् कृत्सो नानावप्रुष भोयदु
दम् नोनूयते नोनाव संमान्त्रामहतः संमिमिच्दः । लिटिडस्
न द्विर्वचानपूर्वकस्मेच्छासिवेतिच केव्यमू जजागार यो जागारे
नमश्चा कामयतेदाति ददाति । प्रियात्मीति सनुयङो धातोरभ्यासस्य

२२४

निवर्त्तते सनुयङोरिति षष्ठी नमे ननु सन्नेनस्य यङः नस्यचानुभ्या
सस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथा योगं द्वे
भवेतां । पिपचाति पिपतिषति अटिटिषति अरिरिषति उंदिदिष
ति यङः ससूवावच्यते प्रणनूते यायज्यते मरायते पोप्रोर्णोनूयते
अनभ्यासस्येत्येव जुगुप्सिषते लोलूयिषते दस्यो शौपरू नोनभ्या
सस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथा योगं द्वे भ
वतः जुहोति बिभेति जिघ्रोति १० चङि चङि परतो नभ्यासस्य धातोरव
यवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथा योगं द्वे भवतः अपीपच
न् अपीपचतां औटिटन् औञ्जिजत् आर्जिदत् पचादीनां णौ नां नां च
ङि कृते णिलोपस्य धातुस्वत्वे द्विवचनमिति एषकार्याणां प्रवृत्ति
क्रमः तथा च सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनि सञ्च द्भावो । विधीयमानो
स्वस्य निवर्त्तवानपाति विधाने यो चनादिष्टा दच्चां पूर्वं स्यावि

षिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति न चास्मिन् कार्याणां क्रमे नादिष्टादचः पूर्वो
भ्यासो भवतीति आदिर्जन् प्रति द्विर्वचने चीति वद्भावाद्द्वितीयस्यै
काचो द्विर्वचनं भवति ॥ दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च दाश्वान् मीढ्वांति
त्यो नेकूवः छन्दसि भाषायां चाविशेषेण एते निपात्यन्ते दाश्वानिति दा
शृ दाने इत्येतस्य धातोः क्वसौ द्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यते दा
श्वांसौ दाश्वांसः साहिमिति साह्वानिति षह मर्षणे इत्येतस्य परस्मै
पदमुपधादीर्घत्वमद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्यते साह्वान् वला
हलुकाः मीढ्वानिति मिह सेचने इति एतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादी
र्घत्वं च निपात्यते मीढ्वान् लोकायतमप्यायमृक्ष एकवचनमतन्त्र
म् कृञादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् चक्रम् क्रियतेनेनेति च
क्रम् चिक्लिदम् कुञ्जः क्रिदेश्च घञन्तछकविधानमिति कप्रत्ययः चरि
चलिपतिवदीनामच्याक् अभ्यासस्य चरादीनां धातूनामचि प्रत्यये प
रतो द्वे भवतः अभ्यासस्याक् आगमो भवति आगमविधानसामर्थ्याद्धा
हलादिशेषो न भवति हलादेःशेषे हि सति आगमस्यादेशस्य वाविशे
षो नास्ति चलाचलः पतापतः वदावदः चेति वक्तव्यं तेन चरः
पुरुषः चलो वृषः चलयानं नदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति
हन्तेर्घत्वं च हन्तेरचि प्रत्यये परतो द्वे भवतो अभ्यासस्य च एकारस्य

र्घत्वमाङ्गागमो भवति परस्याभ्यासाच्चेति कुत्वं घनाघनः; घोभण
श्चार्थे णीनाम् पाटेर्णिलुकेच्चाक्दीर्घश्चाभ्यासस्य पाटेरचिपर
तो घे भवतो णिलुक् भवति अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च भवति
पाटूपटः। १२ ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे पुत्रपति इत्ये
तयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति यण,
स्थाने इक् भवतीत्यर्थः; कारीषगंधीपुत्रः कारीषगंधीपतिः कौमु
दगंधीपुत्रः; कौमुदगंधीपतिः; करीषस्येव गंधोस्य कुमुदस्येव गं
धोस्येति बहुव्रीहिः; तत्रउपमानाच्चेति गंधस्येदंतादेशः; करीषगंधे
रपत्यमित्यण्; तदंतात् स्त्रियामणिञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्य
ङ् गोत्र इति ष्यङ्; तत्रश्चापि विहिते षष्ठीसमासः; संप्रसारणस्येति
दीर्घत्वम् ष्यङः इति किं इभ्यापुत्रः; क्षत्रियापुत्रः; पुत्रपत्योरिति किम्
कारीषगंधाकुलं कौमुदगंधाकुलं तत्पुरुष इति किम् कारीषगं
धापतिरस्य ग्रामस्य कारीषगंधापतिरयं ग्रामः; ष्यङ इति स्त्रीप्रत्यय
ग्रहणम् स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति प्रत्ययपरिभाषया यस्मा
न्तविधिः; तदादेरित्येष नियमो नास्ति तेन परमकारीषगंध्यायाः
पुत्रः; परमकारीषगंधीपुत्रः; परमकारीषगंधीपतिरित्यपि भवति
उपसर्जने तु ष्यङि न भवति अतिक्रान्तः कारीषगंध्यामतिकारीषगं

का
श्रि
२३
२२

ष्यः । तस्य पुत्रः । अतिकारीषगंध्यपुत्रः । अतिक्रान्तः कारीषगंध्यामति
कारीषगंध्यः । तस्य पुत्रः । अतिकारीषगंध्यपुत्रः । अतिकारीषगंध्य
यादि । पुत्रपत्योः । केवलयोरिदमुत्तरपदयोरिदं संप्रसारणं
तदादौ तदंते च न भवति कारीषगंध्यापुत्रकुलम् । कारीषगंध्याप
रमपुत्र इति ष्यङन्ते च यथा न्येयाणः सति तथापि ष्यङ एव संप्र
सारणं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति संप्रसारणमिति चाधिक्रि
यते विभाषापरेशिति यावत् ॥ १४ ॥ बंधुनि बहुव्रीहौ ष्यङः एव संप्रसार
णं निर्दिश्यमानस्यादेशा भवंतीति संप्रसारणमित्यनुवर्तते बंधुशब्द
उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे ष्यङः संप्रसारणं भवति कारीषगंध्याबं
धुरस्य अतिकारीषगंधीबंधुः इत्यपि भवति अतिकारीषगंध्याबंधुरि
ति च न भवति तथा कारीषगंधीबंधुरित्यपि भवति अतिकारीषगंध्या
बंधुरिति च न भवति तथा कारीषगंधीबंधुधनः । कारीषगंध्यापरसे
बंधुरिति बंधुनीति नपुंसकलिंगनिर्देशः । शब्दरूपापेक्षया पुल्लिंगाभिधे
यस्यार्थं बंधुशब्दः । मातच्मातृषु ष्यङः संप्रसारणं भवति विभाषया ब
हुव्रीहावेव कारीषगंध्यामाता तस्य प्रत्ययवहुव्रीहौ कृते एतस्माद
वोपमसंख्यानात्पदे मातृचकस्य मातजादेशः । तच्च चित्करणं सौम
र्थ्यां घकुव्रीहिस्वरमंतोदात्तत्वं बाधते मातृकयोश्च भेदेनोपादानान्निवृ
त्तश्चेति कपि विकल्पेन कारीषगंधीमातः । कारीषगंध्यामातः । कारीषगंधीमातृकः । कारीष

का
शि

गंधीमाता कारीषगंधीमाता ॥ १४ ॥ वचिस्वपियजादीनां किति संप्रसारणमिति व
र्त्तते ष्यङ इति निवृत्तं वचि वाचि परिभाषणे ब्रुवो वचिरिति च स्वपि ञि
ष्वप् शये यजादयो यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतः प्रभृति आम
णान्तात्तेषां वचि स्वपि यजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति
वचि उक्तः उक्तवान् स्वपि सुप्तः सुप्तवान् यज इष्टः इष्टवान् वप् उप्तः उ
प्तवान् वह ऊढः ऊढवान् वस उषितः उषितवान् वेञ् उतः उतवान्
व्येञ् संवीतः संवीतवान् ह्वेञ् हूतः हूतवान् वद उदितः उदितवा

२२४

न् टुओश्वि शूनः शूनवान् धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते
तेनेह न वाच्यति वाचिकः इति ॥ १५ ॥ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृ
श्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ग्रह उपादाने ज्या वयोहानौ वेञो वयि
व्यध ताडने वश कान्तौ व्यच व्याजीकरणे व्रश्च छेदने प्रच्छ ज्ञीप्सायां भ्र
स्ज पाके इत्येतेषां धातूनां ङिति प्रत्यये परतः चकारात् किति च संप्र
सारणं भवति ग्रह गृहीतः गृहीतवान् ङिति गृह्णाति जरीगृह्यते
ज्या जीनः जीनवान् ल्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् ङिति जिनाति जेजीयते
वयिरादेशस्य ङितोऽभावात् किदेवोदाह्रियते ऊयतुः ऊयुः य
द्येवं वेञो वयिग्रहणमनर्थकं यजादिषु वेञ् पठ्यते नैवं शक्यं लिटि तस्य
वेञ इति प्रतिषेधो वक्ष्यते तत्र यथैव स्यादिति वयाद्यादेशो विधीयते

प्रतिषेधोपि प्राप्नोति नैष दोषः। लिटिवयो यइति यकारस्य संप्रसारणप्र
तिषेधात् वयेर्विधीयमानं णलमनुमास्यते सन्त्यमेनन् एष एवार्थः। सा
ह्वान्तिके ग्रे न वयेस्य ष्टीक्ति यते व्यध विद्धः। विद्धवान् ङिति विध्यति
नेविध्यते वशु उशितः। उशितवान् ङिति उष्टः। उष्टं ति व्यच विचितः।
विचितवान् ङिति नेविचाति व्यचेः। कुणादित्व मनसि प्रतिपादितं तेन
सर्वत्राग्राति प्रत्यये संप्रसारणं भवति उविचिता उद्विचितुम् उविचि
तव्यमिति वृश्चेः। वृक्णः। वृक्णवान् अथ कथमत्र कुत्व वृश्चभ्रस्जेति षि
षत्वे न भवितव्यं नैष दोषः। निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधौ ङि पुरि
स्थो वक्तव्यः। तत्र षत्वं प्रति न त्व स्यासिद्धत्वात् मूलादिनिंष्टान भवति कु
त्वे तु कर्तव्ये जयासिद्धमेवेति बाध्यते कुत्वम् ङिति वृश्चति वरी वृश्चति
प्रछ पृष्टः। पृष्टवान् ङिति पृच्छति परीपृच्छ्यते प्रष्टः। नङि तु प्रश्नोच सन्न
के कालत्रूति निपातनान्न संप्रसारणं भ्रस्ज भृष्टः। भृष्टवान् ङिति भृज्जति
वरीभृज्यते सकारस्य जत्वं जसू जश्त्वमिति जश्त्वे न दकारः। लोश्च नाश्चः। श्चो
स्त्वेन जकारः। ऋ लिघस्यासस्याभयेषां उभयेषां वचादीनां च लिटि परे
तो भ्यास संप्रसारणं भवति वचि उवाच उवचिथ स्वप् सुष्वापिथ यज्
याज इयजिथ वप् उवाप उवपिथ ग्रहादीनां नत्वेगह च विनोषः। ज
ग्राह जग्राहिथ ज्या जिज्यौ जिज्यिथ वयि उवाय उवयिथ व्यध विव्या

धविव्याधिथ वधुः ज्याधुः उवधिथ व्याचविव्याच विव्यचिथ वृश्चते; सान्यस
तिवा यो गेनास्ति विशेषः योगारंभे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा ह
लादिशेषेण रेफो निवर्त्यते तदा वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति अथ
रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरत्वं रूपरत्वं च क्रियते तदानीं उरत्वस्यस्था
निवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो भवतीत्यस्ति वि
२२५ शेषः वव्रश्च वव्रश्चिथ पृच्छति भ्रज्जत्योरुचि शेषः अकिदर्थं चेदमभ्या
सस्य संप्रसारणं विधीयते किति हि परत्वात् प्राप्नोति; संप्रसारणे कृते पु
नः प्रसंगविज्ञानाद् द्विर्वचनं ऊचतुः ऊचुरिति अधिकारादेवोभयेषां
प्रकृतत्वे सिद्धे पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिशेषमपि नाधित्वा संप्र
सारणमेव यथा स्यादिति विव्याध विव्याच १८ स्वापेश्चङि स्वापेरिति स्वा
पेर्ण्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति असूषुपत् असू
षुपताम् द्विर्वचनात् पूर्वं तत्र संप्रसारणं तत्र कृते लघूपधगुणः तस्य णौ
चङ्युपधाया ह्रस्वत्वम् ततो द्विर्वचनं दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वं चङीति किं
स्वापयति स्वापितः किन्तीति निवृत्तम् ङितीति केवलमिणानुवर्तते इत्येत
तु दुर्विज्ञानमिति चद्ववचनम् १८ स्वपिस्यमिव्येञां यङि त्रिष्वपि यङि यसुस्व
नुधनज्ञाद्धे व्येञ्संवरणे इत्येतेषां धातूनां यङि परतः संप्रसारणं भ
वति सोषुप्यते सेसिम्यते वेवीयते यङीति किं स्वप्नक् १९ नवेञः यजी

निवर्त्तते वशेर्यङो यङि परतः संप्रसारणं न भवति वावशूयते वावशूयते वा
वशूयते यङीति किं उष्टः उशन्ति चायः की यङीति निवर्त्तते चायृ पूजानि
शामनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः की इत्ययमादेशो भवति चेकीयते
चेकीयेते चेकीयन्ते दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् चेकीतः २१ स्फायः स्फी
निष्ठायाम् स्फायी वृद्धावित्येतस्य धातोर्निष्ठायां परतः स्फी इत्ययमा
देशो भवति स्फीतः स्फीतवान् निष्ठायामिति किं स्फातिः स्फातीभवतीत्येत
दपि न्तेनस्य रूपं निष्ठान्तस्य निष्ठायामित्येतदधिक्रियते लिड्यङोश्चेतिप्रा
गेतस्मात्सूत्रान्नु २२ स्त्यः प्रपूर्वस्य निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमि
ति च स्फीत्येतन्न स्त्य इति स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोरिति द्वयोरप्येतयोर्धा
तोः स्त्यो रूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणं स्त्य इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्नि
ष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् संप्रसारणे कृते
यणवत्त्वविधिरिति हलि निष्ठानत्वं न भवति प्रस्त्यानत्वस्यामिति तुर्वदेम
कारः क्रियते प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् प्रपूर्वस्येति किम् संस्त्यानः संस्त्या
नवान् प्रस्त्य इत्येवास्तु प्रपूर्वग्रहणं किं प्रापि यथा स्यात् प्रसंस्तीनः प्रसं
स्तीनवान् तेनार्थं प्रपूर्वस्येति षष्ठ्यर्थे वक्तव्यमिति प्रपूर्वो यस्य धातुर्वैस
र्गे समुदायस्य प्रपूर्वः तदवयवस्य स्त्य इति व्यधिकरणे षष्ठी तत्र प्रसंस्ती
तिङ्स्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्त्याशब्दो भवति २३ द्रवमूर्तिस्पर्श
योः श्यः द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शे वर्तमानस्य श्यैङ् गतावित्येतस्य
धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति शीनं घृतं शीनो वसा शीनं मेदः द्र
वावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः स्पर्शे शीतं इति निष्ठानत्वम् स्पर्शे शी

तं वर्त्तते पीनो वायुः पीनमुदकं गुणमात्रे न भवति चक्षुरादीनां ध्रुवप
स्य वृत्तिर्द्रष्टव्या ध्रुवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् संप्यानो वृश्चिकः २७ प्र
का तेश्च प्यायतिर्वर्त्तते प्रतेरुत्तरस्य प्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसार
त्रि णं भवति प्रतिपीनः प्रतिपीनवान् ध्रुवमूर्त्तिस्पर्शयोर्मन्यत्रापि य
था स्यादिति सूत्रारम्भः २५ विभाषाभ्यवपूर्वस्य प्यायतिर्वर्त्तते अभिअव
२९६ इत्येवंपूर्वस्य प्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति अभिपीनं
अभिप्यानम् अवप्यानं ध्रुवमूर्त्तिस्पर्शविवक्षायामपि यथा विकल्पो
भवति अभिपीनं घृतं अभिप्यानं घृतं अवपीनं मेदः अवप्यानं मेदः
अभिपीनो वायुः अभिप्यानः वायुः अवपीनमुदकं अवप्यानमुदकं
सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिप्यान
समभिप्यानं समवप्यानमित्यत्रापि मा भूदिति केचिद्व्याचक्षते न किलायम
भ्यवपूर्वः समुदाय इति योऽत्राभ्यवपूर्वः समुदायः तदाश्रयो विकल्पः क
स्मान्न भवते स्मादत्र भवितव्यमेव यदि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेय
म् अस्माद्विभाषाविज्ञानाद् एवं सोयम् पूर्वग्रहणस्य चान्यत्प्रयोजनं वर्त्ता
को अभिसंपीनमभिसंप्यानं वा अवसंपीनमवसंप्यानं वा अत्र विकल्पो
यथा स्यादाङ्पूर्वग्रहणं स्यात् प्रपूर्वस्येति वक्तुं २६ शृतं पाके विभाषेत्य
नुवर्त्तते श्रापाके द्रव्याश्रितस्येष्टि नः तस्य च पाके विषये क्तप्रत्यये परतः शृ
भावो निपात्यते विभाषा शृतं क्षीरं शृतं हविः व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन क्षी
रहविषोर्नित्यं शृभावो भवति अन्यत्र न भवति श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरि
ति यद्यपि वा प्रयोगे द्वितीयो णिजुत्पद्यते तदापि नेष्यते श्रपितं क्षीरं देव
दत्तेन यज्ञदत्तेनेति श्रातिरयमकर्मकः कर्मकर्तृविषयस्य प्यच्छेरये वर्त्त

ते सर्वधातुः क्ताकृतं प्रत्यये साकः तदत्र द्वयोरपि शृतमिति तीक्ष्णे शृतं
क्षीरं स्वयमेव शृतं क्षीरं देवदत्तेन पाकप्रकरणे निपातनं विषय
प्रदर्शनार्थम् तेन क्षीरं हविषोरेव २७ प्यायः पी विभाषेत्येव प्या
यी वृद्धौ अस्य स्पर्शस्य निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति पी
नं मुखं पीनो वा पूर्वपीनमूरू, इयमपि व्यवस्थित विभाषैव ते
नानुपसर्गस्य नित्यं भवति सोपसर्गस्य तु नैव भवति प्रप्यानः
आप्यानश्चन्द्रमा; आङः पूर्वस्याध्वध्वसो भवत्येव आपीनोऽधः आपीन
मूधइति २८ लिट्यायः पी त्ययमादेशो भवति आपिप्ये आपिप्याने आ
पिप्याने परत्वान्न पीभावः न तु पुनः प्रसंगविज्ञानान्नानुवृत्ति वचनमे
व नेकाचइतियण्यादेशः यङि आपेपीयते आपेपीयते २९ विभाषा
श्वेः लिड्यङोरिति वर्तते संप्रसारणमिति च लिटि यङि च परतः श्वयतेर्धा
तोर्विभाषा संप्रसारणं भवति शुशुवतुः शुशुवुः शिश्वियतुः शि
श्वियुः यङि शोशूयते शेश्वीयते तदत्र यङि संप्रसारणं पूर्वप्राप्तं विभा
षा विधीयते लिटि तु किति यजादित्वात् नित्ये प्राप्ते तत्र सर्वत्र विकल्पेन
भवतीत्येवोभयत्र विभाषा यदा च धातोर्न भवति तदा लिड्यभ्यासस्यापि
न भवति ३० णौ च संश्चङोः विभाषा श्वेरिति वर्तते सन्परे चङ्परे च णौ पर
तः श्वयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति शुशावयिषति शिश्वाययि
षति अशूशवत् अशिश्वयत् संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भ
वतीति वचनात् अंतरंगमपि वृद्ध्यादिकं संप्रसारणेन बाध्यते कृते उत्त

प्रसारणे वृद्धिरावादेशः श्व नतनः ओ पुणप ज्य परस्यो ननु वचनं ज्ञा
पके णौ कृतं स्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावान् शु राको । दि ह्वयते
सू० ह्वः संप्रसारणं णौ च संश्चङोरिति निवर्तते सन्परे चङ्परे च णौ पर
तो ह्वः संप्रसारणं भवति जुहावयिषति जुहावयिषति अजूहवतु
अजूहवतां अजूहवन् संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात् सू० छा सा का
चावेचपां युगितिप्रागेव युगभवति संप्रसारणमिति वर्तते ननु
संप्रसारणमित्युक्ते विभाषेत्यस्य निवृत्त्यर्थं ह्वः संप्रसारणं स्मर्यते
स्येति एवायोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तस्यानिमित्तस्य
विधाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थं ह्वायकमिष्टं ह्वायकीयति ह्वाय
कीयति ह्वायकीयते सनुजि ह्वायकीचिषति सू० अभ्यस्तस्य च ह्वः इति
वर्तते तदस्य लस्य चेत्यनेन व्यधिकरणामु अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः कथ
भ्यस्तस्य ह्वयतेः कारणात्तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्वयतेः प्रागेवाद्विर्वचना
त्संप्रसारणं भवति जुहाव जोहूयते जुहूषति सू० बहुलं छन्दसि
वर्तते छन्दसि विषये ह्वयतेर्धा जोर्वहुलं संप्रसारणं भवति इन्द्रा ह्वे
देवी सरस्वती ह्वे । दे ओ ल घा त्म ने प दो त्र मे क व च ने बहुलं छन्दसि
इति ज्ञापको लुकि कृते संप्रसारणं भवत्ये व पूर्वं न च भवति छन्दसि
कृत । ष्ठि वानु हृयामि विश्वान् देवान् सू० चायः की बहुलं छन्दसीति वर्तते ह्वयामिम
धीतोः छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो भवति ^ अग्निर्ज्योतिर्निचाय्य । सू० दु स्प
निपुनीतिनिचिकुः नान्द्रनिचिकुः ननिविकुरन्य लिङ्गसिरूपं नचभवति ^

द न्न न य ष्ठ द न्न वा त आ त र ... का म क न्ता व ब न्न स्य प ... व र्त

स्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषे तित्याज श्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ; छंदसीति वर्त्तते अप
स्पृधेथां आनृचुः आनृहुश्चिच्युषे तित्याज श्राताः श्रितमाशीराशीर्त्ताः ; छंदसीति
वर्त्तते अपस्पृधेथां आनृहुः चिच्युषे तित्याज श्राताः श्रितं आशीः ; आशीर्त्ताः ; इ
त्येते गुणाः ; छंदसि निपात्यंते अपस्पृधेथामिति स्पर्ध संघर्षे इत्यस्य लङि आ
थामि द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणं अकारलोपश्च निपात्यते नानु इंद्रश्च वि
ष्णो यदपस्पृधेथां अस्पृधेथामिति भाषायां अपर आह स्पर्द्धे रूपपूर्वस्य लङ्या
थामिति भाषायाम् आनृचुः आनृहुरिति अर्चेः पूजायां मित्यनयोः कृतो लि
ट्यसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते ततो द्विर्वचनमुरत्त्वं अत आ
देरिति दीर्घत्वं तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः ; यदग्ने अर्कमानृचुः वृहतिआ
नृहुः आनर्चुः आनर्हुरिति भाषायां चिच्युषे च्युङ् गतौ इत्यस्य धातोर्लिटि से
द्विर्वचनमिडभावश्च निपात्यते नानु चिच्युषिषे इति भाषायाम्
तु के भ्यास संप्रसारणं निपात्यते तित्याज त्यजतेर्णलि अभ्या
सस्य संप्रसारणाभावो निपात्यते तत्याज इति भा
षायां श्राता इति श्री ञ् पाके इत्येतस्य धातोर्निष्ठायां आभाव ; श्राता इन्द्राय
सो माः श्रितमिति तस्यैव श्रीणातेः श्रुतं च सोमो गोभिरधिश्रितः ; श्रीता
इत्येतयोः आभावश्रिभाव योर्विषयविभागमिच्छंति सोमेष्वेव कृते श्रा
ताः अन्यत्र श्रिभाव इति सोमादन्यत्र क्वचिदेकस्मिन्नपि आभावो द्द
श्यते एवं चान्यत्र श्रिभाव इति सोमादन्यत्र श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वात् दुग्धे
नुयाते यदि श्राता जुहोतन स्यश्राता इति तस्यैव श्रीणातेरीर्त्तुर्वर्तस्य क्विपि निष्ठा
संप्रत्ययोः ; आशीराशीर्त्ता इति निष्ठायाश्च नावाभावो निपात्यते तस्मा आशीरा दुहंति आशी
र्त्ता च अशीर्त्ता मादे दन्तः ;

दत्तनयत्नदत्तनात आतरयमकामकां कामकारविबवस्पवनेरये वते

तेऊजें द्वीदेर्मध्यनस्यापूर्वीतेः वृध नसंप्रसारणे संप्रसारणं संप्रसारणे
परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति व्यधविद्ध्य चविचितः वे
ञ्सवीतः एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणं न भवति व्यधविद्धव्यच
विचितः वेञ्सवीतः एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वच
नात्र यमपरस्य यणः क्रियते पूर्वस्य च पूर्वसंज्ञो प्रतिविधाते संप्रसारण
मितिवर्तमाने पुनः संप्रसारणग्रहणं विदेशस्य स्यापि संप्रसारणस्ये
प्रतिषेधो यथा स्यादिति श्वयुवमघोनामतद्धिते यूनः यूना संप्रसारण
स्यप्रतिषेधो यथा स्यादिति श्वयुवमघोनामतद्धिते यूनः यूना संप्र
सारणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे कर्तव्ये सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो
नस्थानिवद्भवति सति चास्थाने नगच्छे व्यवधाने मेनानवेवास्त्रयिष्यते
त्र्यचित्रेहर्नमपदादिलोप छंदसि त्र्यचि परतः ह्वः संप्रसारणं भवति उत्तर
वणादिलोपश्च छंदसि विषये तिस्रकुचोयस्मिन्मृत त्र्यचं ऋचं न्यृचं
साम त्रेवस्त्रभुः पृथ्यामानदा इति समासांतः छंदसीति किं त्र्यचं कमे
रये मतौ वकुलं रयिनुाच्छस्य छंदसि विषये मतौ परतः वकुलं संप्रसा
रणं भवति ओरेवानेनुनो विधुः नचेनभवति रयिमान् पुष्टिं वर्धनः वृतलि
विचायो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्यां ऊयतुः ऊ
युः किन्तीति किं उवाय उवयिथ वृई वेञः लिटीत्यनुवर्तते वे
र्नेतानुसंज्ञाने इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न भवति ववौ ववतुः
वभुः किति यजादित्वान्नधातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्यासस्योभयेषामि

स्मात् संप्रसारणं भवत्येव प्रतिषिध्यते ४० ल्यपि च वेञ इत्यनुवर्त्तते ल्यपि
परतो वेञः संप्रसारणं न भवति प्रवाय उपवाय पृथग्योगकर
णमुत्तरार्थम् ४१ ज्यश्च ल्यपीत्येव ज्या वयोहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि
परतः संप्रसारणं न भवति प्रज्याय उपज्याय ४२ व्यश्च ल्यपीत्येव व्येञ्
संवरणे इत्येतस्य धातोः ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति प्रव्याय उ
पव्याय योगविभाग उत्तरार्थः ४३ विभाषा परेः ल्यपि च व्यश्च इत्यनु
वर्त्तते परेरुत्तरस्य व्येञो ल्यपि परतो विभाषा संप्रसा
रणं न भवति परिवीय पूर्वं परिव्याय संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे चैव कृ
ते सति तु क्त्वा प्राप्नोति हलः इति दीर्घत्वं न परत्वान्न बाध्यते ४४ आदेच उप
देशेऽशिति धातोरिति वर्त्तते एजन्तो यो धातुरुपदेशे तस्याकारादेशो भव
ति शिति तु प्रत्यये न भवति ग्लै ग्लाता ग्लातुं ग्लातव्यं म्लै म्लाता म्लातुं
उपदेश इति किं कर्त्ता उपदेश इति किं चेता स्तोता अशिति
किं ग्लायति म्लायति कथं जग्ले मम्ले नैव विधीयते आकार
नीति किं ग्लायति यत्र हि तत्र यस्मिन् विधिस्तदादा
इति प्रतिषेधः एकाच आकारो भवति आदि
वेदिति च प्रसज्य प्रतिषेधार्थं नित्यमाने मितां क्रम प्रागेव प्रत्य
नीति नेमं भवतीति सुग्लः सुम्ल इति आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः सु
ग्लानः सुम्लानः इत्यो तो युजि चेव न मादिशिदं भवतीति आकाराधिको
स्थानः ... ४५ न व्यो लिटि व्येञ इत्येतस्य धातोर्लि
ट्यपरतः यन्नित्यं समयतेऽत्रिनिया वतु ...

२५६

ठि आकारादेशो न भवति संविव्याय संविव्यायिथ । लिट्यभ्यासस्योभयेषा
मिति अभ्यासस्य संप्रसारणं । गालिग्यं चो । निनीजि व्याज्ञि ॥ ४६ स्फुरति
स्फुलत्योर्घञि । आदेच इति वर्त्तते स्फुर स्फुल संचलने इत्येतयोर्धात्वो
र्घञि स्थाने घञि परत आकार आदेशो भवति विस्फारः । विस्फालः । विष्फा
रः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्य इति षत्वं ॥ ४७ क्रीङ्जी
नां णौ । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये इङ् अध्ययने जि जये इत्येतेषां धातूना
मेचः स्थाने णौ परत आकार आदेशो भवति क्रापयति अध्यापयति जापय
ति ४८ सिध्यतेरपारलौकिके णाविति वर्त्तते षिध हिंसासंराध्योस्तस्यापार
लौकिकेऽर्थे वर्त्तमानस्य एचः स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति अ
न्नं साधयति ग्रामं साधयति अपारलौकिक इति किं तपस्तापसं सेधयति
स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति कर्माणि सेधयन्ति आत्मा हि सिध्यति परलो
किकेऽर्थे ज्ञानविशेषे वर्त्तते तापसः सिध्यति ज्ञानविशेषमासादयति तं
किकेऽर्थे सच ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरफलमनु
तपः प्रयुङ्क्ते सच ज्ञानविशेष उत्पन्नमनु परलोकप्रयोजनो भवति एकस्मिन्नभ
दयत्यन्नदानानि एषमनु परलोकप्रयोजनो भवति इत्येकस्मान्नभ
दयत्ययं दाता सेधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति सिद्धेरयोनि न्यति न
वति अन्नं सेधयति यदन्नं तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकं नमुनं सिद्धिरेव
स्याः प्रयोजनमन्नं तस्य यद्दानं तत्पारलौकिकं प्रयोजने च सिध्यते
जिनः आगते परयुदस्यते साक्षात्परलोकप्रयोजने च सिध्यर्थे क
लाकामं वचनमेव विधिविषयं नावगाहेत सिध्यते मिति मिनाति
दंषुः । बिधनात्स्यामित्यत्र स्वभोगादिकस्यापि वृत्तार्थः ॥ ४९ मीनाति मि
देशः । मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च आदेच उपदेशे इति वर्त्तते मीञ् हिंसायां डुमिञ् प्र
नोति दीङ् ल्यपि च आदेच उपदेश इति वर्त्तते मीञ् हिंसायां डुमिञ् प्र

डुपणो दीङ् क्षय इत्येतेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उप-
देश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्लोपस्य स्थाने आकारादेशो भवति प्रमा-
ता प्रमातव्यं प्रमातुं प्रमाय निमाता निमातुं निमातव्यं निमाय उप-
दाता उपदातव्यं उपदातुं उपदाय उपदेश एवात्वविधानादिवर्णान्त-
लक्षणः प्रत्ययो भवति आकारान्तलक्षणश्च भवति उपदायो वर्तते ई-
षदुपदानमिति युच्प्रत्ययो भवति; ४९ विभाषा लीयतेः ल्यपि चेति वर्त-
ते आदेच उपदेशेऽशिति च लीङ् श्लेषणे इति दिवादिः; ली श्लेषणे इति
क्र्यादिः तयोरुभयोरपि यकारनिर्देशः; स्मर्यते लीयतेः प्राप्तो ल्यपि विषये ए-
चश्च विषये उपदेश एव लीनस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति विला-
ता विलातुं विलातव्यं विलाय विलेता विलेतुं विलेतव्यं विलीय निमीमिलि-
यां खलचोः; प्रतिषेधो वक्तव्यः; ईषत्प्रमयः; प्रमयो वर्तते ईषान्निमयः;
निमयो वर्तते ईषद्विलयः; विलयो वर्तते अत्र लिसां व्यवस्थितविभाषावि-
ज्ञानात्सिद्ध एवं च प्रलम्भनगुणालीनीकरणायो आत्वो नित्यमात्वं भवति क-
स्वामुल्लापयते ५० खिदेश्छन्दसि विभाषेति वर्तते खिद दैन्ये इत्यस्य धातो-
रेचः; स्थाने छन्दसि विषये विभाषा आकारादेशो भवति चित्तं च खादयति चित्र-
चित्रं खिदयत्युपहरतीति किं चित्रं खेदयति ५१ अपगुरो णमुलि गुरी उद्यमने अस्य
धातोरपपूर्वस्य णमुलि परतः एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति
अपगारमपगारं अपगोरमपगोरं आभीक्ष्ण्ये णमुल् चेति णमुल् अ-

स्पयमारं युध्यन्ते व्यवस्यमोऽर्थं इत्यत्र द्वितीयायां चेति ॥ सू ५४ चिस्फुरोर्णौ
चिञ् स्फुर इत्येतयोर्ण्यौ चौ णौ परतः एचः स्थाने विभाषा आकारादे
शो भवति चापयति चाययति स्फारयति स्फोरयति ५५ प्रजने वीयतेः
णाविति वर्त्तते वा गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रज
ने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति पुरोवातो गाः प्र
२८० वापयति पुरोवातो गाः प्रवाययति गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः प्रजन इति
किं वाययति ... गर्भग्रहणं ५६ बिभेतेर्हेतुभये णाविति वर्त्तते विभाषे
त्यनन्तरोपक्रमो [illegible] पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकः ततो यद्भयं तस्य
ति च हेतुभयमिति पारिभाषिकं तत्र वर्त्तमानस्य ञिभी भये इत्यस्य धातोर्णौ
साक्षाद्धेतुः तद्भयं हेतुभयं तत्र वर्त्तमानस्य ञिभी भये इत्यस्य धातोर्णौ
परतो विभाषा आकारादेशो भवति मुण्डो भापयते मुण्डो भीषयते जटि
लो भापयते जटिलो भीषयते भीस्म्योर्हेतुभये इत्यात्मनेपदं भियो हे
तुभये षुक् इति पक्षे षुगागमः लीभियोः प्रलम्भे च नियेनुना दीका अन्ते
हेतुभये षुक् प्रत्ययो विधीयते हेतुभय इति किं कुञ्चिकया एनं भापयति भयं कारू
स्य भियः पुग्विधीयते हेतुभय इति किं ५७ नित्यं स्मयतेः णाविति वर्त्तते हेतुभय इति च
तेन तु हेतौ चेत्यपवादानु ५७ नित्यं स्मयतेः णाविति वर्त्तते हेतुभय इति च
नित्यं गृहणं विभाषेति निवृत्त्यर्थं ष्मिङ् ईषद्धसने इत्यस्य धातोर्हेतुभये
ति नित्यमाकारादेशो भवति मुण्डो विस्मापयते जटिलो विस्मा
पयते हेतुभय इति किं कुञ्चिकयैनं विस्माययति भयतस्तु केन च प्रयोगे सा
पयते हेतुभय इति किं कुञ्चिकयैनं विस्मापयति नित्यमुपभयेऽस्मयते वृत्तिराहि ५८
मा न्याय्यादि एव स्मयतेर्मुकौ विधीयते

सृजिदृशोर्झल्यमकिति सृजविसर्गे दृशिर् प्रेक्षणे अनयोर्धात्वोर्झला
दावकिति प्रत्यये परतो ऽमागमो भवति स्रष्टा स्रष्टुं स्रष्टव्यं द्रष्टा
द्रष्टुं द्रष्टव्यं लघूपधगुणापवादो ऽयममागमः । अकारो नानुबन्धः
प्रकृत्याभिक्तिस्तु स्मिकृत्ने भवति पूर्वं न बाध्यते झलीति किं स
र्जनं दर्शनं अकितीति किं सृष्टः दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
कार्यविज्ञानान्नेह रज्जुसृड्भ्यां देवदृग्भ्यामिति ५७ अनु
दात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् उपदेश इति वर्तते झल्यमकितीति
च उपदेशे ऽनुदात्तस्य धातोः ऋकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये प
रतो ऽन्यतरस्याममागमो भवति त्रप्ता तर्प्ता तर्पिता द्रप्ता दर्प्ता दर्पिता
अनुपदेशे मोचनं यौ । उपदेशे ऽनुदात्तग्रहणादिह न भवति ऽडागमो
नमर्प्ता इत्यत्र उपदेशे अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थमेव अनुदात्त
स्याविभक्तेऽस्तीति कल्प्यते अनुदात्तोपदेशः । उदित्वाच्चास्य विक
ल्पे नेट् । ऋदुपधस्येति किं भेत्ता छेत्ता कर्ता ज्येव तर्पणं दर्पणं अकितीत्ये
व तृप्तः दृप्तः । ५८ शीर्षंश्छन्दसि शीर्षन्निति निपात्यते शिरः शब्दस्य समाना
र्थे छन्दसि विषये निपात्यते न पुनरस्यमादेशः शिरः शब्दस्य चापि । शिरः
छन्दसि यद्यपि एव शीर्ष्णो हि तत्र सोमः क्रीतः शिरसि यच्छीर्षं श्रीयो मुखं
छन्दसि किं शिरः । ५९ ये च तद्धिते शीर्षन्निति वर्तते आदेशोऽयमिति अच्छ
न्दसि निविशिः ते यकारादौ तद्धिते परतः शीर्षन्नादेशो भवति शिरःशब्दस्य
ते सकलं नद्यन्ते इति

तिं शिरः शब्दमाश्रित्य प्रतिपदं यकारादौ तद्धिते परतः । शिरः शब्दस्य शीर्षन्नादेशो भवति
शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि भवः शीर्षण्यः शरीरावयवाच्चेति यत्
का न ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धिते इति किं शिरस्यति शिरस्यति
शि वा केशेषु शिरसः ; शब्दस्य शीर्षन्नादेशो वक्तव्यः ; शीर्षण्याः ; केशाः । शिरस्याः
केशाः ; ६० अचि शीर्षः ; अजादौ तद्धिते शिरसः ; शीर्ष शब्द आदेशो भवति हस्ति
२५१ शिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिः ; पैलुशीर्षिः ; पैलुशीर्षिः ; बाह्वादिभ्यश्चेति इञ् स्थू
लशिरस इदं स्थौलशीर्षं शीर्षे न भावे ऽनिति प्रकृतिभावः ; स्यान्मतं हास्ति
शीर्षिरित्यत्र वाक्यमत्रियामित्र ; अणि अनोरतो र्षयोः ; अपदेशो कृते शीर्षस्येति
रः शब्दस्य स्थाने शिरस्यतः शीर्षन्नादेशः ; प्राप्नोति तत्र प्रकृतिभावे सति
हास्तिशीर्षिरपि न्यायेन रूपं स्यात् इष्यते तु हास्तिशीर्षिरिति तावयं कानत्
नयान्तः ; अणि अन्तानां द्योपरं ; पोत्पयः ; अपदेशोपि तत्त्वं ; तत्र यस्येति लोपस्य
स्थानिवद्भावो भवत्येवा । ६१ पद्दन्नोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्
न्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु पादादीनां स्थाने मासहृदयनिशा असृज् यूष
दोष यकृत् शकृत् उदक आसन इत्येते षोडश शब्दा नाम स्थाने शस्प्रभृतिषु प्रत्य
येषु परतः ; पद् दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् श
कन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति । निपदश्च तु नोज दि
पदो वर्त्तयतो दुपादस्य पत् पर्णयादतोधावति तस्येत्र पावयन् नस
कामस्य वनन्तसो मासे मासि त्वाप नृपा मिचर्द्धषा हृदा हृदा पूतमनसी

जातवेदसं निघृणमावसांनिम्रियजेत् असन् अस्ति कोअस्मात् वसे इति यूषन् या
पात्राणि यूलंगसेच नाति दोषन् यतेदौ लौ दोभ्यां यकनु यत्नो व घृति
कुक्कनु कुक्नौ व घृति उदन् उद्ना आपदिव्यस्य भाकाते आसन् आसनि किल
मे मधूनि कुस्य भृति छिनत्ति किं पादोनेत्राति बीभ्यो नासिकोत कृष्णो कौचिदत्र
छंदसोत्यनुवर्तयंति अपरे पुनर्मले भूबेणोछंति तयादिभाषायामपि प
दादयः कुर्वन्ति प्रयुज्यंते व्यायामचुल्लगास्यपद व्याम मुदृते नित्यस्य च व्याध
यो नोपसर्पंति वैनेनयमिवारगाः इत्येवमादयः अन्यमनुस्यासित्यनद
नुवर्तयंति तेन पादादयो विपश्यते कुस्य भृति छिनत्ति प्रकारे पत्रभृतिचाव
इति कुलाद्योषणी इत्यत्रापि दोषन्लादेशो भवति पद्यादिषु मांसस्य नु स्नूनामु
पसंख्यानं मांसपृतनासानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांसपृतस्नु इत्येते
आदेशो भवति मांसचम्मूषायां मांसपचन्या इति प्राप्ते पृतसुमर्त्यं
पृतनासुमर्त्यमिति प्राप्ते नेदिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु अधिसानुषु इति
प्राप्ते नसेत्तासिकायां यजुःसंबंधेषु नासिकायां नसभावो वक्तव्यः यमनं
स्य चत्त्रयेते नसुपवतः नस्यं नसा नदुघः यत्तिं वर्णो नगर योनेति वक्तव्यं
नासिक्यो वर्णः नासिक्यं नगरं ॥ ६२ ॥ धात्वादेः षः सः धातोरादेः षकारस्य स्था
ने सकारादेशो भवति षह सहते षिचु सिचति धातुग्रहणं किम् षोड ष
डिकः षंडः आदेशमिति किं कषति कृषति आदेरुपधायां यः पष्टषप त्वा
वस्थायां षादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः केपुनस्ते येन त्वा पचते अथवा
लुण्ठनां क्रियते अचुदंत्यपरासादयः वोपदेश्यास्मिन् स्विदि स्वदि स्विजि स्वप

यश्च मकारवकारयोरनन्तरं न्याय्यानु नभवति अप्राप्ते विधानं । सपि
का सृजि सृज् स्पा से क सुवर्णं सुचानु ष्ठिवु ष्वष्कीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
ष्ठि षोडीयति षण्डीयति ष्ठीवति ष्वष्कते । ष्ठिवु इत्यस्य द्वितीयस्य षकारस्य ष्ठु
कारश्चेष्यते तेन तेष्ठीव्यते टीष्ठ्यते इति चाभ्यासस्य षं विधा भवति
धतु णो नः; धातोरादेरित्यनुवर्तते धातोरादेर्णकारस्य नकारादेशो
२०२ भवति णीञ् नयति णमु नमति णह नह्यति धात्वादेरित्येव अणति
सुष्ठा नोरयमपि न ष्यते ष्ठाकारीयति उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्ये
तात्र णत्वविधेर्व्यं वस्यार्थं णोपदेशो धातवः; केचिदुपदिश्यन्ते केपुन स्ते
वैनश्चा पठ्यते अथवा लक्षणं क्रियते सर्वे नादयो णोपदेशाः; नृति नं
दिन दिनघनृ नाथृ नाधृवर्जम् ५४ लोपो व्योर्वलि धातोरिति प्रकृतं य
ते नूआच्चादेरिति पुनः प्राप्तं णत्वं निषिद्धं । तेन धातोरुपधातोश्च वकार
यकारयोर्वलि परतो लोपो भवति ऊयी क्नूयी क्ष्मायी गोधाया ढ्रक् गौ
धेरः; पचेरन् यजेरन् नकारस्य जीवेरदानुक् जीरदानुः; स्रिवेः आस्रेमा
णं; उणादयो बहुलमिति बहुलवचनात् स्रो; स्रूड् इत्यनास्ति के चेति ऊतन भव
ति वलीति किं ऊय्यते क्नूय्यते पूर्वत्र लोपग्रहणं किं वेरपृक्तलोपात् पूर्वं
वलि लोपो यथा स्यात् कण्डूयतेः; क्विप् कण्डूः; लोलूयतेः; लोलूः; वृश्चादीनाम्
पदेन्ता सामर्थ्यानु वलि लोपो न भवति वृश्चति वव्रश्च इत्यत्रापि छि तस्य
रस्य फलादिषु षयो वेदिरं गता न्याय्यो प्तोति ५५ वेरपृक्तस्य लोप इति वने

ते वैरीति किं चापदयोर्विशेषकारानन्तु बंधानुस्वरजस्सामान्येन गृह्ये
ते वैरपुत्रस्य लोपो न वेति अस्मिन्नुदाहरणे पुत्रिपु अस्य का भूमाप्ता स्य मे
रनुदकोघिनु घृतस्पृक् तैलस्पृक् भजोण्विः अर्धभाक् पादभाक् तृतीय
भाक् गृपपुत्रस्येति किम् बृहद्भ्राविनुदाविः कृगृश्च स्वजागृभ्यः । घि । जागृ
विः ध्ध् फलस्यावृध्यादौ चोत्तमात्परः फल लोपः इति वर्जते नादि फलो किं
केनार्थेनायवत्तु कर्मसाधनं इष्टार्थं लुप्यते इति लोपः । फलंनानु क्र
नादावर्जो चादौ चौर्यादु सुति सि इत्येन दप्रकाफललुप्यते फलं नानु सु
लोपः । राजानच्च अश्वानपरोधानु यां नानु कुमारी गोरी गुणाई रवी आवे
नानु सवा वेकु राजा कालीव गंधवा फलं नादेवति लोपः । सिलोपश्च नत्वति लो
पश्च नत्वेति लोपश्चावत्तु अविभर्मवानु भ्रंशे लङि नपिस्लो भ्रंशामि नु इत्यभ्या
सस्येत्ये अजागार्भवानु सिलोपः । अभिनोत्र ग्राहिनोत्र पचेरीक । फलप्रावु
भ्यइति किं आमण्णीः सेनानीः पीवादिति किं निष्को गुणाविः अति विद्वः । सुति
सीति किं अभेजन्नीन् सकुचाविन्यसिनुवत्स्यगृहपणौतिचौगृहणीनामिति
अपृक्तमिति किं बिनत्ति छिनत्ति फलितिकिं चिमेद विछेद अयं किमर्थं ह
लं नान्सुतिसीना लोपो विधीयते नम्सया गांन लोपे नैव सिद्धं न सिध्यति
राजानं चोत्र सयो गांत लोप स्यासिद्धत्वान्नलोपो न स्यात् उपाजान पु
रोधपिति अपदांतत्वा द्वत्वचनस्यात् अभिनो अत्र न्यनीतिमाद त्वत्
त्युत्वो अविभर्मवानु इत्यत्र रात्सस्येति नियमात् न लोप एव न स्यात् संयो
गांत स्य लोपे इति न लोपादि नामि धातिरानुनैनैं व लोपः । स्याद्दलिं

स्त्र स्मादिविधीयते ६७ एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। लोप इति वर्तते हलिति चापृ
क्तमिति नाधिक्रियते तथा च पूर्वसूत्रे पुनरपृक्तग्रहणं कृतं एङन्ता
त्प्रातिपदिकान्ह्रस्वान्ताच्च परो हल् लुप्यते स चेत्संबुद्धेर्भवति एङ
न्तात् हे अग्ने हे वायो ह्रस्वान्तात् हे देवदत्त हे नदि हे वधु हे कुण्ड कुण्ड
शब्दान्नित्यमसु अमि पूर्वं मुनि पूर्वे च कृते ह्रस्वात् अस्य मकारस्य
लोपः हे कतरद्धि अन्यत्रादिपदं अदड्डादेन तत्र हि लोपे सति ह्रस्वाभावो
न्नास्ति संबुद्धिलोपः एङ्ग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणं बलीयस्त्वात् ६८
शेश्छन्दसि बहुलं शिरित्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति या
ते गात्राणां यानि वनानि ६९ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्
पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति अग्निचित् सोमसुत् प्रकृ
त्य प्रहृत्य उपस्तुत्य ह्रस्वस्येति किं ग्रामणी पितीति किं कृ
तः कृतीति किं पटुतरः पटुतमः ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य
बाहिरङ्गत्वासिद्धत्वात् तुङ् न भवति ७० संहितायाम् अधिकारोऽयम्
नुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् प्रागेतस्मात् इत ऊर्ध्वं यदनु
क्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् वक्ष्यति इको यणचि दध्य
त्र मध्वत्र संहितायामिति किं दधि अत्र मधु अत्र ७१ छे च ह्रस्वस्य तु
गिति वर्तते छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो

भवति [illegible] च्छात्रि [illegible] पकान्त्रागामी वर्तते । तेन म्लिच्छिदनु । चिच्छिदुः
इत्यत्रानुगमाभासः [illegible] करोमन गच्छन्तु इति फलादि चूर्षेणनतिव
त्येते नावयवकार्येषु । समुदायावयवो भवतीति ७२ आन्याङोऽस्य
नुतिन्नु नुवर्तते [illegible] मतिचा आङो इति तुद्बादादिषु च नुप्रत्ययेषु वर्तमा
नस्य प्रातिपदिकस्य [illegible] स्थोऽत्र कारे परतः । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते नि
त्यं नुगागमो भवति दुर्गच्छाया आच्छाया । क्रियायोगे आमाच्छिदनु । ङि
ह्वा । शिवच्छाया । किं आच्छाया आच्छाया प्रमाच्छदः प्रमाच्छदः । ७२ दी
र्घात् । दीर्घात् इति वर्तते दीर्घान्त्यमो यश्छकार स्तस्मिन्नुपूर्वे स्पतस्ये
वोतः [illegible] नुगिति वर्तते दीर्घान्त्यमो यश्छकार स्तस्मिन्नुपूर्वे स्पतस्ये
वदीर्घे [illegible] नुगागमो भवति ह्रीच्छति म्लेच्छति अपचाच्छायते विचाच्छाय
ते ७३ पदान्ताद्वा दीर्घाच्छेनु गिति वर्तते पदान्तादीर्घान्त्यमोयश्छकार
स्तस्मिन्न [illegible] मे स्थे वदीर्घे स्पपूर्वेणानित्यं प्राप्तो वानुगागमो
भवति । कुटीच्छाया कुटीछाया कुवलीच्छाया कुवलीछाया विश्वजना
दीनां छत्रमिति वाक्ये विश्वजनच्छत्रम् विश्व
जनछत्रम् नच्छायां कारवोपरां नच्छायां कारवोपराम् ७४ इको य
णचि । इकोऽचि परतः । इको यणादेशो भवति दध्यत्र मध्वत्र कर्त्रेर्थं दत्रेर्थं इ
को यणचीत्यत्र यणादेशो वक्तव्यः । मोऽनुस्वारः
कः । पूर्वस्पसवर्णदीर्घबाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः । संप्रसारणाच्चेति यावत् ७५ ए
मोऽयं इकः । अचीति चायमधिकारः ।

का
शि
२५४

चोयवायावः एचः स्थानेऽचिपरतः अयूआवूआयूआवू इत्येते
आदेशाः यथासंख्यं भवन्ति चयनं लवनं चायकः लावकः कलये
तो यपचेते वचो वा रुणादि ७७ वान्तो यि प्रत्यये लोपमेव स्थाने
वान्तादेशः [illegible] ओकारस्य आवू यकारादौ प्रत्य
ये परतो भवति बाभ्रव्यः माण्डव्यः शंकव्यं दारु पिचव्यः कार्पा
सः नाव्यं [illegible] यीति किं गोभ्यां यीति किं गो
भ्यां नौभ्यां प्रत्यय इति किं गोयानं नौयानं गोयूतौ छन्दसि गोशु
ब्दस्य यूतौ परतश्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः आनोमित्रा
वरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् छन्दसीति किं गोयूतिः अध्वपरिमाणे
च गोर्यूतौ परतो वान्तादेशो वक्तव्यः गव्यूतिमात्रमध्वानं ग
तः ७८ धातोस्तन्निमित्तस्यैव एव इति वर्त्तते वान्तो यि प्रत्यय इति च धा
तोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादिप्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्य
ये परतो वान्तादेशो भवति लव्यं पव्यं अवश्यलाव्यं अवश्यपा
व्यं धातोरिति किं [illegible] तिपदिकस्य नियमो माभूत् तत्र को दोषः बा
भ्रव्य इत्यत्रैव स्यात् इह न स्यात् गव्यं नाव्यमिति तन्निमित्तस्यैवे
ति किं अन्तनिमित्तो वेधा [illegible] मा भूदिति तन्निमित्तस्यापि धातो
ऽतोऽत्र भवति [illegible] कालाव्यं ७९ क्षय्यजय्यौ शु

क्यार्थे क्षिजि इत्येतयोर्धात्वोः यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने ए
कारस्याऽयादेशो निपात्यते क्षेतुं शक्यं क्षय्यं; शक्यो जेतुं जय्यः;
शक्यार्थे इति किं क्षेयं पापं जेयो वृषलः। ८२ क्रय्यस्तदर्थे क्रीणातेः
धातोस्तदर्थे क्रयार्थे यत् इत्यभिधेये यति प्रत्यये परतः आया
देशो निपात्यते क्रय्यो गौः; क्रय्यः कम्बलः; क्रयार्थं यः प्रसारितः
सउच्यते तदर्थं इति। किं क्रेयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्यं ८३ भय्यप्रवय्ये
च छन्दसि बिभेतेर्धातोः प्र पूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये
परतः छन्दसि विषये आयादेशो निपात्यते भय्यं किलासीत् मा
भूत् वत्सतरी प्रवय्या भय्येति कुत्सितं नो वकुलमित्युपपादानेयाम्
स्यः; बिभेत्यस्मादिति भय्यः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनं अन्य
त्र प्रवेयमित्येव भवति छन्दसीति किं भेयं प्रवेयं हृदय्याऽउपसं
ख्यानं हृदय्या आपः; हृदे भवाः; भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः। ८४ एकः
पूर्वपरयोः; अधिकारोऽयं ख्यत्यात्परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रात् उ
तेऽत ऊर्ध्वं यदनुक्रमिष्यामः तत्र पूर्वस्य परस्य च द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भ
वतीत्येवं तद्वेदितव्यं वक्ष्यति आद्गुण इति तत्राचि पूर्वस्य अवर्णा
स्य परस्याचः; स्थाने एको गुणो भवति खट्वेन्द्रः; मालेन्द्रः; पूर्वपरग्र
हणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् [illegible] एकैकस्यैवादिस्थानु

का
षि

२०४

नोभे सप्तमी पंचम्यौ युगपत्प्रकल्पिके भवत इति एकग्रहणं पृथगादेशनिवृ
त्त्यर्थम् स्यान्तिमे पो [illegible] भिन्नादिषु नत्त्वबाधावादेशौ स्यातामसू दु अंतादि
वच्च एक इति वर्तते पूर्वपरयोरिति च एकः पूर्वपरयोरिति योयमेका
देशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति परस्यादिवद्भवति यथा तस्यान
आदिवत्तदन्तभूतं लक्षणं [illegible] नगृह्यते तच्चैकदेकादेशो पितत्वग्रहणे
न गृह्यत इति एओनिपे गुणः ऐ; ब्रह्मबंधुमित्यत्र ब्रह्मबंधुरिति प्रातिप
दिकं ऊङ्: त्यपेत्राति पदिकं तयोः प्रातिपदिकादिति स्वादिविधिः; यद्गो
विन्यत्र स बोकारः; प्रसवकारः; तयोस्तु नसको रेकादेशः; सुपमादि
वद्भवति यथा गुकान्ते [illegible] तं सुबन्तं पदमिति वर्णाश्रये विधावयमं
तादिवद्भावो नेष्यते न [illegible] पादिविधाभिरित्यत्रां तद्भावाभावाद
तो भिस ऐसिति न भवति [illegible] कथं ते गुणो वेति संप्रसारणं पूर्वत्व
स्यादिवद्भावाभावादातौ णल इति न भवति औ सै गोद्धो; यथा
यं अश्वः इति वृद्धिरेचीति वृद्धिः एङः पदांतादतीत्यत्र विधावादिव
न भवति पूर्वपरसमुदाया एकादेशं स्थानी संज्ञितेति वत्पते
तत्रावयवयोरन्यतरेण [illegible] निकं स्यादिति त्वमिति तदाश्रये कार्ये स्यादिति
वद्भावादप्राप्तमिति अंतादिवद्भावो विधीयते ०० षात्वतुकोर्

अनाद्य णाश्च कः नवे दीर्घः

कासं: स्यादेच इति [illegible] इति संप्रसारणे पूर्वरूपेकादेशे जुहुइति रूपं

गोसेङः। पत्ये तु किंच कर्तव्ये एकादेशो भवतीति सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। असिद्ध
वचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम् उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। कोऽसि
चदित्यत्र एङः पदान्तादतीति एकादेशस्य परत्रासिद्धत्वादिचत्वादवदा
देशरुत्वस्यादेशस्य कार्यस्य च त्वं प्राप्नोति नदसि चत्वान्न भ
वति। कोऽस्य योऽस्य कोऽस्मै योऽस्मै एकादेशस्यासिद्धत्वादिणिति
षत्वं न भवति। नुग्विधौ अधीत्य प्रेत्य इत्यत्र एकादेशस्यासिद्धत्वा
न्नु ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुगागमो न भवति। संप्रसारणादी
र्घप्रतिषेधो वक्तव्यः। संप्रसारणे ह्वल कुष्णु पर्विवीषु संप्रसारण
पूर्वत्वस्यासिद्धत्वाच्चत्वं न प्राप्नोति ओवृद्वेष्ठते वृद्वेष्ठते इति अप
चेष्ठते आद्गुणस्यासिद्धत्वान्न ह्रस्व लक्षणो निन्यो त्राजु वन्नो प्नोति
दीर्घान्त्यपदात् दीति नुग्विकल्पइष्यते प्रयाद्गुणः। अचीत्यनुवर्तते
अवर्णान्त्यमे योऽचु अचि च पूर्वपरयोर्वर्णयोः। पूर्वपरयोरवर्णाचो
स्थाने एको गुणः आदेशो भवति तवेद तवेन्द्रः। मालेन्द्रः। तवेहते ख
हेहते तवोदकं ह्वोढते खिद्वोढते तवेन्यर्द्धः। तवल्कारः। खद्वल्कारः
ल्कारस्य स्थाने यो गुणे स्पलपरत्वमिष्यते पथ वृद्धिरेचि आदिति
वर्तमाने अवर्णान्त्यमेये एचु एचि च पूर्वपरयोर्वर्णयोः। तयोः पूर्वपर
योरवर्णैचो स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति आद्गुणस्यापवादः। प्र

२५६

खट्वैतिकायनः अक्षौदनः ख

ड्वैडका खट्वैडका अक्षैतिकायनः ; ८८ एत्येधत्यूठ्सु वृद्धिरेची

का ट्वौदनः अक्षौपगवः खट्वौपगवः ; एतद्देज् ग्रहणमेते रेव विशेषणं नपु

ष्ठि ।ति वर्जने नैः आदितिच नयेनदेज् ग्रहणगनाविन्योनास्मिन्याना

नरेधते मव्याभिचारात् दूठश्चासंभावात् इणगताविन्योनास्मिन्याना

२५६ वेचिएध वृद्धाविन्येनास्मिन्नुउठिवपूर्वंयदवर्णाति नस्वपरो योच

नमो ; पूर्वपरयोरवर्णाचोः ; स्थानेवृद्धिरेकादेशो भवति उपैति

उपैषि उपैधते प्रैधते प्रैधते प्रष्ठौहः प्रष्ठौहा ऊठ्याद्गुणापवादो

वृद्धिर्विधीयते एत्येधत्योरवृद्धिः पररूपापवादः ओमाङोश्चेत्येन

तु पररूपं नबाध्यते येननाप्राप्ते सत्यस्य बाधनंभवति पुरस्तादपवा

दा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते इति नानेन हनभवति उपेत्याइतः उपेत इति

एचीत्येव इयइतः उपेतः । अचा दृष्टिरूपं वृद्धिर्वक्तव्या अक्षौहिणी स्वैरी

रेरिणो वृद्धिर्वक्तव्या स्वैरी स्वैरिणी प्राद्दूढोढ्येषैष्येषु वृद्धिर्वक्तव्या

सुखेन ऋतः सुखार्तः ; दुःखेन ऋतः दुःखार्तः ; ऋतमिति किं सुखेनेतः ;

सुखेन इतः ; तृतीयेति किं परमर्तः ; समास इति किं सुखेनर्तः ; प्रवत्सतर

कम्बलवसनानां ऋणे वृद्धिर्वक्तव्या ; ऋणार्णं वत्सतरार्णम् कम्ब

लार्णं वसनार्णं ऋणदशाभ्यां वृद्धिर्वक्तव्या ऋणा

॥ दण्डाग्रं ॥ ८९ अक्षस्य एत्ये ति निवृत्तं अचीत्यनुवर्तते आद् इति परो यो च
अचि च पूर्वो यस्मादन्तयोः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धि रेकादेशो
भवति ऐच्छिष्ट ऐच्छत् ऐक्षिष्यत् अज्ञौत् औभीत् चाकारो भिन्नक्रमे वि
धानार्थः उस्रो माहेश्चेति च उसृ पवाधनार्थं उस्त्रीयत् औकारीय
तु आऊढौ ऊढवते ऊढिन् ऊढीयत् ॥ ९१ उपसर्गादृति धातौ आदित्येव
अवर्णादुपसर्गा दृकारादौ धातौ परतः पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धि रेकादे
शो भवति आद्गुणापवादः उपार्छति प्रार्छति उपार्ध्नोति उपसर्गादिति कि
मुद्दृतिमालर्छति प्रातनाम्रेकम्बा स्मात् कम्वर्छ कोदेशः यत्क्रियायु
क्तप्रकारणा किं उपऋकारीयति उपकारीयति वा सुप्यापि शले विति
विकल्पः स्यान्नु उपसर्गग्रहणादेव धातुग्रहणे सिद्धे धातुग्रहणं शाकलनि
वृत्त्यर्थं केचित्तु कृतिकृत्या कल्पस्य प्रकृतिभावः आप्नोति ॥ ९० वा सुप्यापि
ताले आदित्येव उपसर्गादृति धातौ इति च सर्वं तावयवेधानात् वेकारादौ
अवर्णान्तादुपसर्गात् पूर्वपरयोरपि शले राचार्येस्य मतेन वृद्धि रेकादे
शो भवति उपार्षभीयति उपकारीयति उपाल्कारीयति उपल्कारीयति लकारादे
सावर्णविधिरिति ऋतीति लृकारो विगृह्यते आपिशलि ग्रहणं पूजार्थं
मेसवेति धुमन्त एव ॥ ९२ ओतो म्याशोः ओत् ॥ अमि शसि च परतः पूर्वपरयो
रोकारान्तादे शो भवति गां पश्य गाः पश्य द्यां पश्य द्योः पश्य द्युः पूर्वपरयो
ऋ वृद्धि उ का

रीत एव विधानेष्वासां सामर्थ्यं चर्यादेयसमोपिपर्वं सर्वनामस्थानेति दि
ष्यते तेनन्नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां बाधते अ
मितिद्विः नीयैकवचनं गृह्यते शुसासाफचार्यानुस्तुपितिवा विकारा
नु तेनाचेनवमस्तुनवमित्यत्र न भवति ६२ एङि पररूपं आदित्येव उ
पसर्गात् धात्नाविति च अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पूर्वपरयोः
पररूपमेकादेशो भवति वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः उपेलयति प्रेल
यति प्रेलयति उपोषति प्रोषति वा सुप्यापिशलेरित्यप्यनुवर्तय
ति तथा कामभेदेन सुप्धातो विकल्पं करोति उपेडकीयति उपैडकीय
ति उपोदनीयति उपौदनीयति शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यं शकन्ध्व
धः शकन्धुः कुलअटा कुलटा सीमन्तः केशवेश सीमान्तः सीमन्तः अ
न्यत्र सीमान्तः एवे चानियोगे पररूपं वक्तव्यं इह एव इहेव अद्य एव
अद्येव अनियोगइति किं इहैव भव मान्यत्र गमः ओत्वोष्ठयोः समासे
वा पररूपं वक्तव्यं स्थूलओतुः स्थूलोतुः बिंबोष्ठी समासे इति किं तिष्ठ
देवदत्तौ ष्ठं पश्य एमन्नादिषु छंदसि पररूपं वक्तव्यं अपां त्वा एमन् त्व
मन् त्वा नुदन् न अपां त्वोदन् तु ६२ ओमाङोश्च आदित्येव अवर्णान्तानु
ओमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति का
ओमित्यवोचन्नु कोमित्यवोचन्नु आङि खल्वपि आ

ऊतोऽत्वमित्यवोचन् को मित्यवोचन् यो मित्यवोचन् आङि चेत्यपि आ
ऊतोऽत्वाभावो त कदाऽत्व क दो त वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः इकन्तु आ
कुतूपान् अनूपान् अघाअनूपान् अघनूपान् इति आकः सवर्णे दीर्घ त्वे
वाधते ९८ उस्यपदान्तात् आदित्येव अवर्णादपदान्ताद् उसि पूर्वपरयो
रनुस्यापवादः पररूपमेकादेशो भवति भिंद्याउसु भिंद्युः छिंद्याउसु
छिंद्युः अदाउस अदुः अयाउसु आयुः अपदान्तादिति किं काउस्रा को स्रा
काउस्रविना कौस्रविना आदित्येव चक्रुः आविभरुः ९५ अतो गुणे अपदा
न्तादिति वर्तते अकारादपदान्ताद्गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररू
पमेकादेशो भवति पचन्ति यजन्ति अकः सवर्णे दीर्घ स्यापवादः पचे
यजे इत्यत्र वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति अत इति किं याति वाति गुणे
इति किं अपचे अयजे अपदान्तादित्येव दण्डाग्रं चुरागमम् ९६ अव्यक्तानु
करणस्यात इतौ अव्यक्तमस्फुटवर्णं यदनुकरणं वर्णविस्फुटवर्णमेवके
नचित्स्फुरूपेण तदव्यक्तमनुकरोति तस्य योऽत् शब्दस्तस्मादितौ पूर्व
परयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति पटत् इति पटिति घटत् इति
घटिति झटत् इति झटिति द्रमत् इति द्रमिति अव्यक्तानुकरणस्येति
किं जगत् इति जगदिति अत इति किं मरुत् इति मरुदिति इतावितिकिं प
टत् अत्र पटपटत्र अनेकाच इति वक्तव्यम् ९७ ऊफमाभ्रेडत् श्रत् इति श्रदिति

कथं पटपटिति गंभीरमंत्रुदैनं पंतामिति दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यं
का ९९ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा अव्यक्तानुकरणस्याम्रेडितस्य यो ऽ
शि ऽत् इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य तु यो ऽन्त्यस्तकारस्तस्य वा भव
ति पटत्पटादिति करोति पटत्पटेति नित्यवीप्सयोरिति द्विर्व
चनं यदानुक्रमुदयानुकरणं तदा भवत्येव पररूपं पूर्वेण पट
त्पटिति करोति १०० नित्यमाम्रेडिते डाचि अव्यक्तानुकरणस्यात; अ
न्त्यस्येति वानुवर्तते डाच्परं यदाम्रेडितं डाचि अव्यक्तानुकरणस्या
तं; अन्त्यस्येति चानुवर्तते. डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्नु पूर्वस्याव्य
क्तानुकरणस्य ऽत्शब्दस्य यो ऽन्त्यस्तकारः; तस्य पूर्वस्यो चाद्यस्य वर्ण
स्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति पटपटाकरोति दमदमाकरो
ति पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादिति डाचि विहिते डाच्चि बहुलमिति
द्विर्वचनं तच्चैतिलोपानुवमेवेष्यते १०१ अकः सवर्णे दीर्घः; अकः
सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति दंडाग्र
दधीन्द्रः; मधूष्ट्रः; होतॄनृपः; अकः इति किं अग्नये सवर्णे इति किं दध्य
त्र अचीत्येव कुमारी छत्रे नाकूलाविति त्रयपदजिति त्रत्पा ऌ ग्रह
ण तत्र ग्रहणं कर्तुं साह्यस्यानलिलिति वर्णत्वाचा न सवर्णानां ग्रहणे
सवर्णत्वं मीकारशूकारयोः प्रतिविद्धं सवर्णदीर्घत्वं कृतमिति कृत्वा

वचनं ऋति सवर्णे परभूते ऋकारो वा भवतीति वक्तव्यं होतॣकारः होतॢ
कारः होतृकारः ऋकारे लृकारे परतः सवर्णविधिरुक्तो दीर्घपक्षोऽनुस
मुदायान्तरमन्तर्भूतस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावादनु ऋकारः क्रियते १००
प्रथमयोः पूर्वसवर्णः। अकेषु तिदीर्घमुत्तिवर्तते प्रथमयोरिति विभ
क्तिविशेषणं तत्र प्रथमाया द्वितीयायाश्च प्रथमेत्युच्यते तस्यां प्रथ
मायां द्वितीयायां च विभक्तौ अचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसव
र्णदीर्घ एकादेशो भवति अग्नी वायू वृक्षौ प्लक्षौ वृक्षान् अग्नीगुणा
इति पदकार्येऽपरस्य तपरकः सर्वाणि दीर्घत्वमेव बाधते ननु पूर्व
सवर्णदीर्घत्वं पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इति अचीत्ये
व वक्तो ... एकदेशेव नावौ पूर्वसवर्णग्रहणं किं अग्नी इत्यत्र पदे
परसवर्णो मा भून्दीर्घग्रहणं किं त्रिमात्रः स्यादिति त्रिमात्रादेशु ति
वृत्त्यर्थं १ तस्माच्छसो नः पुंसि तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शस
सोऽन्त्यस्य सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति वृक्षान् अग्नीन् वायू
न् कर्तॄन् हर्तॄन् षण्डान् ... कान् ... कान् ... सर्व एते पुल्लिंग
विशिष्टस्यार्थस्य प्रतिपादका इति ... चैव वचनं च ... इति ... नोलु
पि कृते लुपि ... वचने प्रतिपत्ति सापि स्त्रीलिङ्गता ... न चेन भव
ति चञ्चाः ... कास्मिका ... दितिकि ... नोगा ... पुंसि

इति किं वृक्षाः प्लक्षाः पुंसीति किं धेनूः बुद्धीः कुमारीः ॥ २ नादिचि ॥ अवर्णादिचि पू-
र्वसवर्णदीर्घो न भवति वृक्षौ प्लक्षौ खट्वे कुण्डे आदिति किं अग्नी इचीति किं
वृक्षाः ॥ दीर्घाज्जसि च ॥ दीर्घाज्जसि च दीर्घाज्जसि च इचि च परतः पूर्वसव-
र्णदीर्घो न भवति कुमार्यौ कुमार्यः ब्रह्मबन्ध्वौ ब्रह्मबन्ध्वः ॥ ४ वा छन्दसि ॥ दी-
र्घाच्छन्दसि विषये जसि च इचि च परतः वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति
मारुतीश्चतस्रः पिण्डीमारुत्यश्चतस्रः पिण्डः वाराही उपानहौ वारा-
ह्यौ ५ अमि पूर्वः ॥ अकः इत्येव अमि परतः अकः पूर्वपरयोः स्थाने पू-
र्व एकादेशो भवति वृक्षं प्लक्षं अग्निं वायुं पूर्वग्रहणं किं पूर्व
एव यथा स्यात् पूर्वसवर्णो न ततो मा भूदिति कुमारीमित्यादि त्रिमातृ
स्यात् वा छन्दसीत्येव शमीं च शम्यं च गौरीं च गौर्यं च ५ संप्रसारणाच्च ॥
पूर्व इत्येव संप्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकाद-
शो भवति यज् इष्टं वप् उप्तं ग्रह् गृहीतं संप्रसारणविधानसामर्थ्या-
दिह सौत्रस्य प्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते वा छन्दसीत्येव मैत्रावरु-
णो यद्यपि मोणो इष्टव्याम एव मादो पूर्वत्वं विधीयते वा छन्दसीत्येव मैत्रा-
वरुणो यद्यपि मा णो इष्टव्याम एव मादो पूर्वविधाने सति अथ वत्संप्रसारण-
विधानमिति पूर्वत्वाभाविया णादेशो भवत्येव अंतरंगो वाचि कृतार्थ वच-
नमिति तिवा स्रोपश्चात् संनिपतितत्ते पूर्वत्वं न भवति शुकप्रो शुकपदो ॥ ६ ॥

पदांतादति एङः ॥ एङः पदांतस्मादति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्व
रूपमेकादेशो भवति अग्नेऽत्र वायोऽत्र अयवायावेतेऽपवादेऽस्य योर
पवादः । एङः इति किं दध्यत्र पदांतादिति किं नेअनं नयनं लवणं अती
ति किं वायो इति वायाविति भानो इति भानविति तपरकरणं किं वाय
वावाहि ॥ ७ ङसिङसोश्च ॥ एङित्यनुवर्तते अतीति च एङंतेभ्यो ङसि
ङसोरति परतः पूर्वपरयोः पूर्व एकादेशो भवति अग्नेरागच्छति
वायोः स्वं अपदांतार्थ आरंभः ॥ ८ ऋत उत् ॥ ङसिङसोरित्येव ऋकारां
तादुत्तरयोः ङसिङसोरति पूर्वपरयोः उकार एकादेशो भवति होतुरा
गच्छति होतुः स्वं पित्रोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने य आदेशः स लभते ततोऽनंतरस्यैव पदे
शमिति उरण् रपर इति प्राप्तस्य रात्सस्येति सलोपः सकारलोपः ॥ ९ ख्यत्यात्प
रस्य ङसिङसोरिति वर्तते उदिति च ख्यत्य इति खितिखीतीशब्दयोः सितिसीती
शब्दयोः कृतयणादेशयोर्ये ख्यत्यावयवावस्मात्परस्य ङसिङसोरतः उकारादे
शो भवति सख्युरागच्छति सख्युः स्वं पत्युरागच्छति पत्युः स्वं खीतीशब्दस्योदाहर
णं सखायमिच्छतीति सखा सखीमिच्छतीति क्यच् सखीयति सखीयतेः क्विप् स
खी तस्य ङसिङसोः सख्युः लीतीशब्दस्यापि लूनमिच्छति लूनीयति लूनीय
तेः क्विप् लूनीः लून्युरागच्छति लून्युः स्वं इति ज्ञानाद्यपूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्ध
विकृतिर्निर्दिष्टादिति नुम भवति अतिसखेरागच्छति सेनापतेरागच्छतीति
सावित्रीशब्दस्य केवलस्यैव संज्ञाप्रतिविधाने न तदंतस्येति ॥ १० अतो रोरु

प्लुताद् प्लुते अति उदिति च वर्तते अकारांतात् उत्तरस्य परो रेफस्यो कारानु
बंधविशिष्टस्य अकारे अप्लुते परतः उकारांतो दुत्तरस्य परो रेफस्यो
कारानुबंधविशिष्टस्य अकारे अप्लुते परतः उकारादेशो भवति वृक्षोऽत्र
प्लक्षोऽत्र भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशीति अस्मिन् प्राप्ते उत्वं विधीयते शाव
मुपाश्रयानुपूर्वत्वात् असिद्धमित्यसिद्धं न भवति अत इति किं अग्निः अत्र
तपरकरणं किं वृक्षा अत्र सानुबंधकरणं किं स्वरत्र पुनरत्र प्रातर
त्र अतीत्येव वृक्षा इह वृक्षा आसते अप्लुतादिति किं सुस्रोत
न्वसि अप्लुत इति निषेधनुपपद्य अनु अग्नि ... प्लुतस्यासिद्धत्वात् अत्रा
प्राप्तेर्नीति अप्लुतादप्लुते इत्युच्यते ॥ हशि च हशि च परतः
तरस्य रो रुकारादेशो भवति पुरुषो हसति पुरुषो ददाति १२ प्रकृत्यांतः
पादमव्यपरे अतीत्येव एङ् इति यत्स्थेच सूत्रमनुवर्तते ... दयादि
षमां तं भवति प्रकृतिः स्वभावः कारणाभिधीयते ... स्वयमेवि
करणानुं तं मध्यमा चष्टे पादनादेन ... कादस्येव ... णामिष्यते न तु
कपादेस्य अवकारयकारपरे इति परतः एङ् प्रकृत्या स्वभावेन कारणा
न्तनावो भवति नविकारमापद्यते तो चेन्निमित्तकार्याण्येव तः पादपा
दमध्ये भवतां ते अग्ने अयमायुर्जाते अस्मिन् जवमादधुः उपप्रयन्तोऽत्र
धुरं शि रोगपल्प सुजाते अश्वसुनृते अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं अतः पादमि
ति किं कयासती कुतएनासएते चेति अव्यपरे इति किं ते वदन्त्वयमि
यं एङ् इति किं अश्वानिरुष सोमेयमखन्तु कोचिदिदंहत्र नातः पदमध्ये

पर इति पठंति तेसंहितायामिति यदुक्तं तेन स्पष्टमिति बोधं वरो यंति तु
अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च अव्यात् अवद्या
दवक्रमुः अव्रतः अयं अवंतु अवस्युः एतेषु च वकारयकारपू
र्वे परतोऽन्तःपादमेङ् प्रकृत्या भवति अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो
अव्यात् मित्रमहो अवद्यात् स सेवा सो अवक्रमुः तेनो अव्रतस्यु
नधा मो अयं मणिः तेनो अवंतु पितरः कुशिका सो अवस्यवः १८ यजु
ष्युरः उरः शब्द एङन्तो यजुषि विषये तिपरतः प्रकृत्या भवति उरो अं
तरिक्षं अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठंति उकारांतमुरूं वंदसं वृष्ट्वेतस्य
धीयते तेनेदमुदाहरंति उरो अंतरिक्षं यजुषीति यजुषि पादाभावादनं
तः पादार्थं वचनं १५ आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे अंबे अंबाले अंबिके
पूर्वे यजुषीत्येव आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दाः अंबे अंबा
ले अंबिके इत्येते च यो अंबिके शब्दात् पूर्वो यजुषि पाठितो अतिप
रतः प्रकृत्या भवति वर्षिष्ठे अस्मान्तस्मान्तरे शुद्धयंतु अपो जुषाणो अग्नि
राजस्य वृष्णो अंशुर्भागमसि वर्षिष्ठे अधि नाके अंबे अंबाले अंबिके
इति यजुषि इह उत्तरोत्तपठिते असमादेव निपातनादंवार्थं न पोऽस्व
इति ह्रस्वत्वं न भवति १६ अंगइत्यादौ च अंगशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे
यः पूर्वोऽसौ यजुषि विषये अतिप्रकृत्या भवति ऐंद्रः प्राणो अंगे अंगे
निदीध्यत् ऐंद्रः प्राणो अंगे अंगे । छि तो भुवत् १७ अनुदात्ते च कुधपरे
यजुषीत्येव अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुषि विषये एङ्.

प्रकृत्या भवति अयं सो अग्निः अयं सो अध्वरः अनुदात्त इति किं अधो ग्रे
ऽजो ग्ने मृति अयमत्रावकारो द्यो दात्तो निपात्यते कुधपर इति किं सोय
मग्निः सहस्रियः १८ अवपथासि च यजुषीत्येव अनुदात्ते इति च व
र्त्तते अनुदात्ते अवपथाः शब्दे अनुदात्ताकारादौ परतो यजुषि विषय
ये एङ् प्रकृत्या भवति त्रीन्रुद्रेभ्यो अवपथाः वपेर्लङ् थासि रू
पं तिङ् ङतिङ इति निघातेनानुदात्तत्वं अनुदात्त इत्येव यद्रुद्रेभ्यो वप
थाः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातः प्रतिषिध्यते १९ अनुदात्त इत्येव
यद्रुद्रेभ्यो वपथाः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातः प्रतिषिध्यते
१९ सर्वत्र विभाषा गोः सर्वत्र छन्दसि भाषायां च गोरेङ् प्रकृत्या भवति
विभाषा गोअग्रं गोग्रं छन्दसि अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो
गोअश्वा अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः २० अवङ् स्फो
टायनस्य अचीति निवृत्तं अचीत्येतत्तु वर्त्तते एव अचि परतः स्फो
टायनस्याचार्यस्य मते गोरवङादेशो भवति गवाग्रं गो
ऽग्रं गवाजिनं गवोष्ट्रं गवेदमं आदेशान्तरश्रायमवादेशोति पाठान्ना
म ङित्करणं नस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानं एवमव
ति गवाग्रं समस्यन्तोदात्तमिति अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेनैव बाध्यते
स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं विभाषेत्येव वर्त्तते सा च व्यवस्थितविभाषा
चेयं तेन गवाक्षेभि नित्यमवङ् भवति २१ इन्द्रे च नित्य इन्द्रशब्द
स्थे अचि परतो गोर्नित्यमवङादेशो भवति गवेन्द्रः गवेन्द्रो यायान्नेन्द्र २२

का
शि
२५१

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् प्लुताश्च प्रगृह्याश्च अचि परतः प्रकृत्या भवन्ति देव
दत्ता ३ अत्र न्वसि यज्ञदत्तौ ३ इदमानय आग्नेयी दत्तात्पुनः सि
द्धः प्रगृह्य आग्नी इति माले इति अजितिवर्णमाने पुनः रजग्रहणमो
देवानि मिन स्याच । परिगृह्यस्य तेनेह न भवति जानु उ अस्य रुजति
दीति प्रगृह्याद्युकारान्तस्य उकारस्य सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति तन्निमित्तं कृ
तीति प्रकृतिभावो न भवति नित्यग्रहणमिति तु नैवमन्ते प्लुतप्रगृह्यग्रहणं
चा प्रकृतिभावो यथा स्यान्नु इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च त्येतन्मा
नित्यमेव प्रकृतिभावो आङोऽनुनासिकश्छन्दसि आङो अचि परतः संहितायां छन्दसि
भूदिति २६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि
विषये अनुनासिकादेशो भवति स च प्रकृत्या भवति अभ्र आ अपः
गभीर आ उग्रपुत्रे जिघांसतः । एवं नाम इन्द्र कोचिदाङोऽनुनासिकः छ
न्दसि बहुलमिति स्वभिधीयते तेनेह न भवति इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् आङ्ग्र
तम् २७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च असवर्णे अचि परतः शाकल्य
स्याचार्यस्य मतेन इकः प्रकृत्या भवति ह्रस्वश्चेतस्य इकः स्थाने भवति द
धि अत्र मधु अत्र कुमारि अत्र इक इति किं खट्वेन्द्रः असवर्णे इति किं कु
मारीन्द्रः शाकल्यग्रहणं पूजार्थं आरंभसामर्थ्यादेव विकल्पस्य यणादेशो नु
सह विकल्पः सिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्यः सि
अयं ते योनिर्ऋत्वियः नित्यसमासे व्याकरणं कुमार्यर्थं इंदायां दा
दिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यं इषा अक्षदाकादुमिरापि धुमितना

२६८

प्रथमाग्रागमात्॥ २५ ऋत्यकः। शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते ऋकारे प-
रतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति ह्रस्वश्चास्या-
कः स्थाने भवति खट्व ऋश्यः। पद्य ऋश्यः। होतृ ऋश्यः। ऋतीति किं
खट्वेन्द्रः। अक इति किं वृक्षौ ऋश्यः। वृक्षावृश्यः। सवर्णार्थमनिगर्थं
च वचनं २६ अप्लुतवदुपस्थिते। उपस्थितो नाम अनार्ष इतिकरणः।
समुदायादविच्छिद्य पदं येन स्वरूपे व्यवस्थाप्यते तस्मिन् परतः प्लुतो
ऽप्लुतवद्भवति प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति। सुश्लोका३ इति सुश्लो-
केति सुमङ्गला३ इति सुमङ्गलेति वत्करणं किं अप्लुत इत्युच्यमाने प्लु-
त एव हि प्रतिविधीयते तत्र को दोषः। प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य
श्रवणं न स्यात् अग्नी३ इति वायू३ इति २७ ई३ चाक्रवर्मणस्य ईकारः प्लु-
तोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति अस्तुही३
इत्यब्रवीत् अस्तुहीत्यब्रवीत् चिनुही३ इदं चिनुहीदं सुनुही३ इदं
सुनुहीदं चाक्रवर्मणग्रहणं विकल्पार्थं तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थं
अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमिति उभयत्र विभाषेयं ईकारादन्यत्राप्ययमप्लु-
तवद्भावमिच्छन्ति, बभ्रू३ इयं बभ्र्वियं २८ दिव उत् एङः पदान्तादित्यतः प-
दग्रहणमनुवर्तते दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते न धातुः। सानुबन्ध-
काच्च दिवः पदस्य उकारादेशो भवति द्युकामः द्युमान् विमलद्यु
नभः। द्युभ्यां द्युभिः। निरनुबन्धग्रहणादिह न भवति अक्षद्यूभ्यां अक्षद्यू

भिरिति तपरकरणं भूजो निवृत्त्यर्थं कम्भांक्रामि रिक्तत्र परत्वाद्वृद्धिप्रा
प्नोति पदस्येत्येव दिवौ दिवः॥ ४९ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्स
मासे हलि एतत्तदोर्योऽककारौ नञ्समासे न वर्तेते तयोर्यः
सुः तस्य हलि परतो लोपो [illegible] संहितायां विषये हलि परतो लो
पो भवति एष ददाति एष भुङ्क्ते स ददाति स भुङ्क्ते एतत्तदोरिति किं
यो ददाति यो भुङ्क्ते सुग्रहणं किं एतौ गावौ चरतः अकोरिति एष
को ददाति सको ददाति तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति [illegible]
देऽपि साकच्कावेतत्तदावेव भवतः॥ अनञ्समास इति किं अनेषो द
दाति असो ददाति उत्तरपदार्थप्रधानत्वान्नञ्समासस्य एतत्तदोरे
वात्र सुर्वा॥ हलीति किं एषोऽत्र सोऽत्र॥ ५० स्यश्छन्दसि बहुलं स्य इत्ये
तस्य छन्दसि विषये हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति एष स्य वाजी
क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपि कक्ष आसनि एष स्य ते मधुमान्
सोम इन्द्रः न च भवति यत्र स्यो निपतेन्नु॥ ५१ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्
स इत्येतस्याचि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति यदि लोपे सति पादः
पूर्यते सेदु राजा क्षयति चर्षणीनां सौषधीरनुरुध्यसे। लोपे चेत्पाद
पूरणमिति किं स एष व्याघ्रो भवति अचीति [illegible] क्रियते पाद
पूरणेन तु लोके कव्यादस्यापि केचिदिच्छन्ति तेनैतदपि सिद्धं भव
ति सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः सैष कर्णो महात्यागी से

धर्मो मोऽमध्यस्य; तृ २ सदूकात्पूर्वे; ऋधिकारोऽयं पारस्करप्रभृती
नि च संज्ञायामिति यावत्। तृ ३ हस्वाय च स्वामलेत्र सुडिति चका
रात्पूर्वं इति चेन्नदर्शि कृतं वेदितव्यं वक्ष्यति संपर्युपेभ्यः करोतौ भू
द्वि षणे संस्कर्तव्यं स्कन्दं कात्पूर्वे सम्यक्सुचे भेककस्य समुपवनार्थे
न्यायाफि संस्क्रुषीपु संस्क्रियते इति संयोगादिलक्षणाणावि कृतो नम
वात्। सिङ्. सिङ्. इति निद्या नोपि नाष्टि प्राप्नोति सुपाप्यवर्तित्वात्
२४५ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति नास्ति बाधवर्तनं सर्वे संस्कारनु
संचास्कर इति यत्र गुणः कार्यं तस्य तन्मध्यपतितेन सुडागमेन न गृह्यते
इति संयोगोपधगुणाञ्च न भवति संयोगादे गुणाद्वै निर्धित्रे कर्तव्य इति
गुणः सुट् सर्वजो मिति विशेषणार्थं तृ ४ अड्भ्यासव्यवायेऽपि अडभ्या
वाये पि अभ्यासव्यवायेपि सुट्कात्पूर्वो भवति समस्करोत् समस्को
रोत् संचस्कार परिचस्कार किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्वधातुरुपस
सर्गेण युज्यते इति तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वे सुटि
कृते पश्चादडभ्यासौ स्यातां अभक्तश्च सुडिति पूर्वके तत्र संस्कारोऽस्मा
वडभ्यासावनिष्टे देशे स्यातां अत एव निमित्तमसति अत एव वचनात्
तृ कृतयोस्तयोः कार्ये सुट्कात्पूर्वं क्रियत इति सिद्धमिष्टं भवति तृ ५ सं
पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे ये सुट्कात्पू
र्वो भवति संस्कर्ता संस्कर्तुं संस्कर्तव्यं अत्र संपर्युपेभ्यो नाम्नो वर्णाः इति समा

मकारस्य सकारः। पूर्वस्याचोकारस्यानुनासिकः। परिष्कृतं। परिष्कारं
वं सुद्गलस्वंकृतामिति षत्वं उपस्कृतं उपस्कृतं भूषणादिति किं उप
करोति संपूर्वस्य काचिद् भूषणेपीष्यते संस्कृतमन्नमिति सूत्र सम
वायेच समवायः। समुदायस्तस्मिंश्चार्थे संप्रयुज्यते भा। करोतेः परतः।
कान्पूर्वं सुडागमो भवति तत्रतः। संस्कृतं तत्रतः। परिस्कृतं समुदित
मित्यर्थः। सूत्र उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु सतोगुणान्तराः तमा
पिकाय वृषलस्य वा तापवस्याय समीहा प्रतियत्नः। विकृतमेवैकृ
तं प्रकृतादित्वादसु गम्यमानार्थस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्याध्याहा
रां एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतेर्धातोः परतः। उपात्सुट्। कान्पूर्वो
भवति प्रतियत्ने तावत् एधोदकस्योपस्कुरुते काण्डगुणस्योपस्कृत
ते काण्डगुणस्योपस्कुरुते वैकृते उपस्कृतं गच्छति वाक्याध्याहारे उपे
स्कृतं जल्पति उपस्कृतमधीते एतेष्विति किं उपकरोति सूत्र किरतौ लव
ने उपात्किरतेर्वा उपादुत्तरस्मिन्किरतौ लवनविषये सुट् कान्पूर्वोऽभ
वति उपस्कारं मद्रकाः लुनन्ति उपस्कारं कश्मीराः लुनन्ति विक्षिप्य लु
नन्तीत्यर्थः। एतत्सूत्रं वाक्यं। लवन इति किं उपकिरति देवदत्तः। सूत्र हिं
सायां प्रतेश्च किरताविति वर्तते उपात्प्रतेश्चोत्तरस्मिन्किर
तौ हिंसायां विषये सुट् कान्पूर्वो भवति प्रतिस्कीर्णं ह ते वृषल भूयात्।

उपस्थीमां हंत ते वृषलं भूयात् तथा ते वृषलाभिद्वेषो भूयाद् यथा हिंसा
मनेन वधानीत्यर्थः। हिंसायामिति किं प्रातिकौलं। ३।१।६ अपाच्चतुष्पा
च्छकुनिष्वालेखने किरतावित्येव अपादुत्तरस्मिन् किरतौ चतुष्पा
च्छकुनिषु यदालेखने तन्निमित्तविषये सुट् कात्स्न्ये भवति अपरि
स्कारकुक्कुटो भक्षार्थी आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः। चतुष्पाच्छकु
निष्विति किं अपकिरति देवदत्तः। हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति
वक्तव्यं इह मा भूत् अपकिरति श्वौदनपिण्डमाकुन इति हर्षजीविका
कुलायकरणेष्वेव किरतेरात्मनेपदसुट् संख्यातं ८० कुस्तुम्बुरूणि जा
तिः कुस्तुम्बुरूणीति सुडागमो निपात्यते जातिश्चेद्भवति कुस्तुम्बुरूणि जा
मौषधिजातिः। कुस्तुम्बुरूणीति सुडागमो निपात्यते जातिश्चेद्भवति कुस्तुम्बुरूणा
कुस्तुम्बुरूणा मौषधिजाति धान्याकं तत्फलान्यपि जातिश्चेन्न भवति
यें कुतनपुंसकलिंगमविवक्षितं जातिरिति किं कुस्तुम्बुरूणि स्तुवति
कुस्तुम्बुरूणि तेनेत्यत्रापि दुकफलान्युच्यन्ते समानमेतत् स्मृति
तसा १८ अपरस्पराः क्रियासातत्ये अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रिया
क्रियासातत्ये गम्यमाने अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति सततमविच्छे
देन गच्छन्तीत्यर्थः। क्रियासातत्य इति किं अपरपराः सार्था गच्छन्ति अपरे च
परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः। क्रियासातत्य इति किं अपरस्पराः।

सायं गच्छंति सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किं अ
पर्यपराः सायं गच्छंति अपरे परे च सच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रिया
सातत्य इति किं अपरपराः । नात्र गमनस्य प्रबंधो विवक्षितः । कि
मिदं सातत्यमिति सततस्य भावः । सातत्यं कथं सततम् इति समो
वा हिततयोरिति विकल्पेन मकारलोपो विधीयते तुंपदवेतुप
मः । कृत्यतं काममनसोरपि समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि ल्युट्
घञोः ॥ ८२ गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु गोष्पदमिति सुडनिपा
त्यते तस्य च षत्वं सेविते प्रमाणे च विषये गोष्पदो देशः । गावः पद्य
न्ते यस्मिन्देशे स गोभिः सेवितो गोष्पद इत्युच्यते असेविते अगो
ष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदप्राप्तौ न संभवतीत्यसेविते अगो
अगोष्पदग्रहणार्थं निपातनं यद्येवं नार्थ एतेन गोष्पदप्र सामर्थ्यात्तु
ष्पदं भविष्यति सत्यमेतत् यत्र तु प्रसंगोस्ति तत्रैव स्यात् प्रतिषेधाद्गो
मिति यत्र त्वत्यन्तमसंभव एव तत्र न स्यात् अगोष्पदा
नि असेवितग्रहणं तत्रापि भवति यानि महान्त्यरण्यानि
सत्यन्तासंभवस्तत्र न कुच्यते प्रमाणे गोष्पदमात्रं क्षेत्रं यत्र गावा
दृष्टो देवः । तत्र गोष्पदं स्यादर्थमुपादीयते किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च परि
च्छेत्तुमिष्यते । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किं गोः पदं गोपदं ८३ आ

स्पदं प्रतिष्ठायां आत्मनापनायस्थापनं प्रतिष्ठा तस्यामास्पदमिति
सुडुनिपात्यते । आस्पदमनेन लब्धं प्रतिष्ठानेन लब्धेत्यर्थः । प्र
तिष्ठायामिति किं आपदानु आपदः ॥ ८४ आश्चर्यमनित्ये आनित्यत
याविषयी भूतत्वाद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्चर्यमितिसु
ट् निपात्यते चरेराङि चागुरावितियत्प्रत्यये कृते निपातनात्सुट्
२४५ आश्चर्यं यदि स भुंजीत आश्चर्यं यदि सोधीयीत अनुचितमद्भुतमि
त्यर्थः । अनित्यमिति किं आचर्यं कर्म शोभनं ॥ ८५ वर्चस्केऽवस्करः । कु
त्सितं वर्चो वर्चस्कं अन्नमलं तस्मिन्नवस्कार इति निपात्यते अव
पूर्वस्य किरतेः । कर्मणि ऋदोरपिति निपातनात्सुट् अवकीर्यते
ऽस्यावस्करः । अन्नमलं गृह्यकाद्युच्यते तत्संबंधाद्देशोपि तथोच्यते
वर्चस्क इति किं अवकरः ॥ ८६ अपस्करो रथांगं अपस्कर इति निपा
त्यते रथांगं चेत्तद्भवति अपपूर्वात्किरतेः ऋदोरबित्यप् निपात
नात्सुट् अपस्करो रथावयवः । रथांगमिति किं अपकरः ॥ ८७ विष्किरः
शकुनौ विकिरो वा विष्किर इति किरतेर्विपूर्वस्य इगुपधज्ञाप्रीकि
रः कः इति कप्रत्यये कृते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति विकिरत्युद्भ
मिं यो वा शकुनिर्भवति सर्वं शकुनयो भक्ष्याः । विष्किरः । क्रकपवि
ना । विष्किरो वा शकुनिरिति सुड्विकल्पेन हि प्रोविकिर एण मि

दतस्यापि त्रा कृते रुन्मात्रप्रयोगो मा भूदिति ॥ ४८ ह्रस्वाच्चंद्रोत्तरपदे मंत्रे ॥ चं
द्रोत्तरपदे ह्रस्वात्परस्य सुडागमो भवति मंत्रविषये उभे सुचंद्र
सर्पिषः । सुश्चंद्रो युष्मान् । पुरुश्चंद्रैरभियाभिः । ह्रस्वादिति किं सूर्यचंद्र
मसाविव । मंत्र इति किं सचंद्रा पौर्णमासी । उत्तरपदग्रहणमासमास एव भव
तीति प्रसिद्धेन न दर्शनं भवति शुक्रमसि चंद्रमसि ॥ ४९ प्रतिष्कशश्च क
शेः । कशगतिशासनयोरित्यस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते
सुडागमो निपात्यते तस्य च षत्वं ग्राममयं यथा पूर्वे वयामि भवने च प्रति
ष्कशः । वार्ताप्रवृत्तिस्तस्य च सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते क
शेरिति किं प्रतिगतः कशां प्रतिकशोश्वः । अत्र प्रयोपचिकशेरेव कस्मान्न
यः पि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतिः प्रतिपद्यमन्येनेन
धात्वंतरोपसर्गो न भवति ॥ ५० प्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषी ॥ प्रस्कण्वहरिश्च
द्र इत्यत्र सुडागमो निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्कण्व ऋषिः । हरि
श्चंद्र ऋषिः ऋषी इति किं प्रकण्वो देशः । हरिश्चंद्रो माणवकः ।
॥ ५१ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः । मस्करो मस्करिन् इत्येतौ यथा
संख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते मकरशब्दो ह्रस्वशब्दान्तः प्रा
तिपदिकस्तस्य वेणावभिधेये सुडागमो निपात्यते परिव्राजके चापि इनिः पि म
स्करो वेणुः । मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति

किं मकरो ग्राहः मकरी समुद्रः केचित्तु नस्तत्र माङ्युपपदे करोतेः करणे च
का प्रत्ययं निपातयन्ति माङः स्थकृत्वं मा क्रियते प्रतिषिध्यते येन स मस्करो
शिः वेणुः वेणुग्रहणं प्रदर्शनार्थं अन्यत्रापि भवति मस्करो दण्ड इति परिव्राज
कोपि माङ्युपपदे करोतेः णिनिः स्त्रीलिङ्गे इति निपात्यते माङो ह्रस्वत्वं सुट् चात्रै
 व माकरणशीलो मस्करी कर्माण्येवादि त्यात्यामि परिव्राजक उच्यते स ह्येवमा
ह मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ५२ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे कास्ती
र अजस्तुन्द इत्येतौ निपात्येते नगरे अभिधेये ईषत्तीरमस्य अजस्येव
तुन्दमस्येति व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः कास्तीरं नाम न
गरं अजस्तुन्दं नाम नगरं नगर इति किं कातीरं अजतुन्दं ५३ कारस्करो व
क्षः वृक्षः कारस्कर इति सुडागमो निपात्यते वृक्षश्चेद्भवति कारं करो
तीति दिवाविभेति टः वृक्ष इति किं कारकरः केचिदेतत्सूत्रं नेच्छन्त्यधीय
ते पारस्करादिषु कारस्करो वृक्षः ५४ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञा
यां पारस्करप्रभृतीनि सुडागमानि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये पारस्करो देशः
कारस्करो वृक्षः रथस्पा नदी किष्कुः प्रमाणं किष्किन्धा गुहा तद्बृहतोः करप
त्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च तस्करश्चोरः बृहस्पतिर्देवता करप
तयोरिति किं तत्करः बृहत्पतिः संज्ञाग्रहणं देवताविषये ग्रहणार्थं चोरदेव
तादेवतयोः प्रपञ्चार्थं प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि प्रातुम्पतिर्गौः गवीति कि
प्रातुम्पतिर्वनस्पतिः पारस्करप्रभृतिराकृतिगणः अविहितलक्षणः सुट्

का
कृ
२५७

रेवतीयातिवक्रत्वं अतिसत्त्वमपत्रातिसभोजस इतिसतिशिष्टोपि विभक्तिस्वरेण
बाध्यते विभक्तिनिमित्तेमामागमेनस्यपि पुरस्ताते त्वजनन्तु स्वरेण बाध्ये
ते पचगन्धाणां किं देवदत्तगार्ग्यसभ्याज शुक्लां दंडे नेति काकेद्धित्वाति पदद्व
यकत्वको भवति परिमाणार्थ चेयपदगणपदाधिकारस्य निवृत्तिं करो
ति तेनन्यत्रापदव्यपदेशात् स्वमविधिसमकालमेवानुष्ठितस्यानु
दात्तत्वं भवति तथा च कृचत्वाम् त्रिकारः कोवलमित्यनुदात्तादिलद्
गे नत्रिसिद्धो भवति तथागमिणीगृह्णाचानुदात्तादिलदाणस्यात्
बाधनार्थमिति दादिषु पठ्यते कुवलगमजं खोकाद्धिकदात्तो ५५ कार्षो त्वे तोच
तोनउदात्तं कार्षतेर्धातो नाकारवनस्वचनेनसंज्ञान उदात्तो भवति कर्ष
पाकः त्यागः रागः दायः त्रित्यादि नित्यामित्यस्यापवादः कर्ष इति वि
ति निर्देशः कृषमेतिवृत्यर्थे तोपादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्यो घादान्त
एव ५५ उष्ट्रः पीनाचं उष्ट्र प्रपेवमादीनां मतेन उदात्तो भवति उष्ट्रः मेघ्रः जा
त्रं छात्रं एते ह्यनन्ता त्रिस्तवः प्रापः जपवधेदन्तावनेनेन्यो यो न स्व
रः प्राप्तः केचित्तु वधइति पठंति युगायुजेधीः त्रिस्यनिपातनादयुगा
त्वे विशिष्ट विषये चनिपातनमिष्यते कालविभागे विरहस्याद्यचकारणे
वयुगान्तावध्यपयोगः अन्यत्र योग इत्येव भवति गावो इन्द्रे अचैतोभे
गावो वधः सहूक्त एवांतोदात्तो भवति गवो विषं अन्यत्राद्यदात्ते एवभवे

स्वरस्यत्रतिषुप्रष्टव्यः प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तेन नवदुक्तं प्रायस्याचित्तिचि
त्त्रयोरसुड्भावो न कर्तव्यः सुत्वेन न संगृहीतं भवति ५० अनुदात्तं पदमेक
वर्जं परिभाषेयं स्वरविधिविषया यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीय
ते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वेत्युपतिष्ठते तदस्य वाक्यमनुदात्तानामनुदा
त्ते कः पुनरेको वर्ज्यते यस्य स्वरो विधीयते धातोः धातोरन्त उदात्तो भव
ति गोपायति धातोरन्तमेवैकं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति धातु
स्वरं आगमस्वरो बाधते लुनाति पुनाति श्ना स्वरं तमूस्वरः लुनीतः पुनीतः
तस्य स्वरमागमस्वरः लुनीतरां पुनीतरां आगमस्य विकारस्य प्रकृ
ते प्रत्ययस्य च पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वेनं आगमस्य च
तुरनडुहोरनुदात्तः चत्वारः अनड्वाहः आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते वि
कारस्य अस्य निघातं तु अनडुहः स्वरः कर्तव्यः प्रकृतेः गोपायति धूपायति
ति प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्य कर्तव्यः हर्तव्यः कर्तव्यं तैत्तिरीयं प्रत्ययस्व
रः परनिघातं चापवादः स्वरे व्यवस्थायाः सतिशिष्टेन व योदिष्टेत्यासिन्सु
ति शिष्टस्य सत्तस्य बोधको भवति कृत्यादि गोपायनीयत्र स्वरापवादः प्र
त्ययस्वरस्ते नैव बाधनात् स्वरेण प्रत्ययोन स्वधातोः सतिशिष्टत्वाद्बाधते कु
लोपनसमासेन पुत्र इत्यत्र च समासस्वरमपवादो बहुव्रीहि स्वरः सतिशिष्टे
समासान्तोदात्तत्वे नैव बाध्यते विकरणस्वरः सतिशिष्टोपि सार्वधातुके
स्वरं न बाधते लुनीतः इत्यत्र तस एव स्वरो भवति विभक्तिस्वरोनन्तरं

ति भावे ग्राह्यदात्ता एव स्युः पुरुवः । छंदसि । उपसमस्तार्थे मेत्तनु परिच्छात्
स्युः तत्परिच्छन्नवर्तीति । स्तोत्रे स्तोत्रं साम तत्स्था वर्तते नित्यं ज्ञाव्यो तोदा
त्तो भवति अन्तात्रमुख्यो दात्त एव शास्त्रो दरः । श्यमेदरः । अन्त्रेभिये ये दरः
ज्ञाव्यो तोदात्तो भवति अन्त्यात्वं तत्राद्युदात्तः । सार्वतात्यो भावग
णो यामं तोदात्ता वन्यत्राद्युदात्तो एव उत्तम श्रृणु त्वमो सर्वत्र कोचि
द्वावग्रहो यामित्यत्राप्यनुवर्तते यति भवान्तं यथ भोगपेशाः । एते ऽन्तता । भ
चा एषु तोपि च मंत एव पञ्च पपत्रा ना मिति वचनात् ५७ अनुदात्तस्य
चयत्रोदात्तलोपः । उदात्तवृत्तिवर्तते यस्मिन्ननुदात्ते च परत । उदात्तो
लुप्यते तस्योदात्तादेशो भवति कुमारई कुमारी कुमारस्युच्यो तोदात्तः ।
तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तस्यादेशो भवति कुमारई कुमारी कुमारस्युच्यो
तोदात्तः । तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तो लुप्यते अनुदात्तो ङीपुदात्तः । तस्य
ऽलोपः । पच्यः । पच्यापच्ये पश्चिनू व्यो तोदात्तः । कौमुदनड्वेते सेम्यो मतेम
पु कुमुदाम् नड्वान् वेतस्वान् कौमुदाद्य्चो तोदात्तः । अनु तु बनुदात्तः । मी
नुदात्तस्योति किं प्रासंगकारिप्रासंगपः । प्रासंगमत्वाद्यः । चाद्यादि स्वर
णां तोपदात्तो भवति तस्य परिति स्वरितमिति स्वरितेनुदात्तो लुप्यते
नैतदालि स्वरितेन दिविधीयमाने पञ्चमिप्यनुदात्तं पदमेकं वर्जमित्य
नुदात्तं तत्र कृत उदात्तलोपः । जदेतदनुदात्तं ग[illegible]मीदृत्ता[illegible]
नुदात्तं [illegible] तन्दुतिप्रकृत त्वादत स्व स्यानू मादिधि दात्तो मादिधौ दात्यौ
दात्तार्थं

काशि

२५८

२७०

भार्गवः भार्गवो भृगवः प्राकृतबहुत्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् तदा गमगह[?]
गाकि वैदी अत्री ५८ धातोः अंतउदात्तस्यैव धातोः अंत उदात्तो भवति पचे
ति पठति ऊर्णोति गोपायति योति ५९ चितः चितः अंत उदात्तो भव
ति भंजभासमिदो घुरच् भंगुरं भासुरं मेदुरं अगस्त्यकौंडिन्ययोरग
स्तिकुंडिनच कुंडिनाः चितिप्रत्ययसमुदायस्यांतोदात्तत्वमिष्यते ब
कुपटवः उच्चकैः ६० तद्धितस्य चितिप्रत्ययसमुदायस्यांतोदात्तत्व
मिष्यते बकुपटवः उच्चकैः ६० तद्धितस्य चितः तद्धितस्य चितस्तद्धितस्यां
तउदात्तो भवति गोत्रे कुंजादिभ्यश्च्फञ् कौंजायनाः मौंजायनाः किमर्थ
मिदं परमचितित्स्वरं बाधित्वा अंतोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति ६१ कि
तः तद्धितस्यैव तद्धितस्य कितोंतोदात्तो भवति नडादिभ्यः फक् ना
डायनः चारायणः आग्नेयपुंक[?] आदिकाः ग्लालाकिकाः[?] ६२ तिसृभ्यो ज
सः तिसृभ्य उत्तरस्य जसोंतउदात्तो भवति तिस्रस्तिष्ठंति अचितिरुक्तत्वे[?]
उदात्तस्वारितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्येत्यस्यापवादः तासु उदात्तयणो
हल्पूर्वात् इति तिसृभ्य[?] बहुवचने षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति अत्र यणो
जेस्वरेण मुपसमर्थमेक[?] ... इति आद्युदात्तत्वं विधीयते अत्र स्वरेण सिद्धे
६३ चतुरः शसि चतुरः शसि परतो अंतोदात्तो भवति चतुरः पश्य चतुरः अग्नेरुदात्त
हि चतसादेशे[?] अघादात्तत्व निपातनं नाद्युदात्त[?] देवतास्वरः ... विधौ
निवादर्थं स्वरेण भवति चतस्रः पश्यति ६४ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभ

भक्तिः साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुप्शब्दस्य ग्रहणं तत्र सोयमर्थः का
चन्तस्योत्तरपदस्य टादिविभक्तिरुदात्ता भवति वाचा वाग्भ्यां वाग्भिः या
ता याद्भ्यां याद्भिः साविति किं राज्ञा राज्ञे एकाच इति किं राजसु तृतीयादि
रिति किं वाचौ वाचः विभक्तिरिति किं वाक्तमा सप्तमीब
हुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति त्वया त्वयेति ५५ अन्तोदात्तादुत्तरपदा
दन्यतरस्यामनित्यसमासे एकाच इति तृतीयादिरिति च वर्त्तते नित्य
शब्दः स्वार्थे तेन नित्याधिकारविहितः समासः पर्युदस्यते नित्यस
मासादन्यत्र समासे यदुत्तरपदमेकाच् अन्तोदात्तं सोन्यतरस्यां तृ
तीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामन्तोदात्ता भवति परमवाचा परम
वाचे परमवाचः यदा विभक्तिरन्यतरस्यामन्तोदात्ता भवति परमवा
चा परमवाचे परमवाचः यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समासां
तोदात्तत्वमेव पदस्य भवति अन्तोदात्तादिति किं सुवाचः सुवाचे तत्पु
रुषोयं तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययेति पूर्व
पदप्रकृतिस्वरः उत्तरपदादिति किं एकाचत्वोत्तरपदविशेषणं यदि
तु अन्यथाति समाससमासविशेषणमेवेन तस्यात्तु तत्र शुनकर्णश्चो
जौ इत्यत्रैवायं विधिः स्यात् अनित्यसमासग्रहणं किं अग्निचितां सोम
सुतां उपपदमतिङिति नित्याधिकारे समासो विधीयते तत्र गतिका
रकोपपदात् कृदिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण ६५ कुदुपोत्तरः यस्तु विभ

ष्ठाभावेन नित्यसमासः । तत्र भवत्येव विकल्पः । अवाचा ब्राह्मणेन मु वाचा ब्रा

का ह्मणेनेति वक्तव्ये तन्न तृतीयामित्युपपदं नोदात्तत्वं भवति । ६६ । अचेश्छ

पदस्य सर्वनामस्थाने । अचेः पदात् सर्वनामस्थानवर्जिता विभक्तिरन्तोदात्ता

भवति । छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो अस्थिभिः । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्त

२४१ तृतीयादिरिति वर्तमाने ऊडपुरि गपादयः सर्वनामस्थानग्रहणमिह

पि यथा स्यात् प्रतीचो बाहूनिति । ६७ । ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः । ऊडिदंपदा

दि अप्पुम्रैद्युभ्य इत्येतेभ्यः पराविभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति

ऊड् प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । ऊठ्याद्यधान्त एवाङ्कन्तव्य इदमाभ्याम् । अच पथ्या

अदोऽये अन्तो पथ्या ऊठ किंचित्तस्य इदं आभ्यां एभिः । अन्तोदात्ता

दित्यधिकारात् पदन्वादेशे न भवति अहो अस्यानि पुराणमधीतमिति पद

दयः । यद्यनेमाह दन्दद इति वमाद योनि शुष्यं यञा ग्रहणे निपदश्च नुरो

ज्ञदि यादन्तोधावे तोऽस नद्याम् तिभ्यो विभक्तिरन्तोदात्ता एव भवति । गो

वाया वद्यो अपि कद्दा आस निर्भ नुस न्ति दन्ते उदात्ति त्रियं तपदादयः । गो

पुण्यपु । पचुप अपु । अद्धा । पमुपुंस । पचुप पुंसा पुंसेरे राय । तनुपनाभ्यां

मि । दिवादिव । पचुपदिवा दिवे धा अभ्युतो पदो अपुना ही चोदसर्वना

मस्थाने विभक्तिरुदात्ता भवति अप्सु मि । अप्सु भ्यः । युतो दिवु पारा उदा

त्ता द्योतो दात्ताः । तत्र जल्पुपो त्तम हित्य स्याप वादो विभक्तिरुदात्ता त्वं वि

धीयते दधोदिति किं अष्टस पुत्र मे च चोल लोगनीनादधिनु इदमेवधी

घेऽनुकृतामध्येन आन्त्वविकल्पं ज्ञापयति कृत्वान्त्वस्य च षष्ठ्यर्थे ज्ञाज्ञापय
ति अन्यथा स्यादन्त्वपदो सावकाशोऽपि न । स्वरु । परश्चादन्त्वो न्त्व पदेत्व
ह्रस्वदीर्घे वा दिष्यते इति किं दीर्घात्र एणेन ६९ शतुरनुमो नद्यजादी अ
न्तोदात्तादित्येव अनुमः । शतृप्रत्ययः । तदन्तादन्तोदात्तात्परमा नदी
अजादिश्च विभक्तिः सर्वनामस्थानमुदात्ता भवति लुनती तुदती
पुनती तुदता तुदता लुनता पुनता अनुम इति किं तुन्दती तुन्दती अ
न्तोदात्ताद् इत्यादि सर्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः । तस्मै कादेशु
उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य पूर्वत्रासिद्धत्वेऽस्ति इति शत्रन्तमन्तोदा
त्तं भवति नद्यजादी इति किं तुदद्भ्याम् तुदद्भिः । अन्तोदात्तादित्येव पदती दध
ती अभ्यस्तानामादिरित्यायुदात्तावेतौ बृहन्महतोरुपसंख्यानं बृ
हती महती बृहता महता आद्युदात्तादिकावेति प्रत्ययोन्तोवेतौ नयोः पु
षेबृहन्नन्तोदात्तो भवति पदेशु नेश्च तं कार्यमिति दिन्तूपते तत्र केयो
रन्त्योन्ये घजा घौ । स्वरप्रत्युपसंख्यानम् ७० उपोत्तमं रिति ल्युत्वा नृ
उदात्तस्य स्थाने यो यण् हल् पूर्वस्तस्मात्परा नद्यजादि विभक्तिश्चा
सर्वनामस्थानमुदात्ता भवति कर्त्री कर्त्री बृहन्तो यमादौ दात्र । हल्पू
र्वादिति किं वधूनि तवा वा मे भाषा नकारग्रहणं च कर्तव्यं वाकर्त्री यकि
न्या ७१ नोङ्धात्वोः । ऊङो धातोश्च यदुदात्तत्त्वयण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी

यादिर्विभक्तिरजादिस्सर्वनामस्थानमुदात्तं न भवति अस्मबंधा अस्मवंधे
का त्वङः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सहैकादेशः । सो प्युदात्त इति उद
शि त्वमेवकार्यं । तस्मादुदात्तत्वे प्राप्ते शेषनिघात स्यादिति योर्यणः
स्वरितो नुदात्तस्येति विभक्तिः । स्वायं नेधानुयणः । अल्पापि सकृत्
सकृद्भ्यो हलघातबलप्वे क्रिवंतस्य कद्रुतत्र पदपूर्वेकृति स्वरे णां
२५० नोदात्तस्य तो पूर्व प्रीति यणादेशः । ७२ कृत्स्नन्तु अर्धां मनुबुधं नोदात्ता
दितिपेव कृत्स्नां नाभिनोदात्ताम् नुनश्च पतो मनुप् उदात्तो भवति अति
मानुपायुमानुकर्तृमानुनुटः । अल्पापि आदात्स्वोनुधं नोदात्तादिति
व वहुमानु बहुतु धृत्वा कदात्तः । तस्मान्मनुबनुदात्त एव भवति क
स्यादिन्त्वो वसिद्धे नुडागमाणं ञापकं अत्र स्वरविधौ व्यंजनम विद्यमानं
वनुडन्पं पापश्लिमाभाषा नाभ्री यमडुति नुटं गरुणाम्नू तेनमकृत्यानित्य
त्रन भवाति अदेशुद्धाच मनुपस्युदात्तत्वं च कोव्यं आदेयानु त्रेश्च प्रति
वेधोवक्तव्यं । त्रिचतुर्यो जया नुवाकमवंति ७४ नामन्योतरस्या हृस्व
गागणा नन्नुवर्तते मनुबुगणमांच तेनमनुषाकृत्स्नां विधूषते मनुपियोक्ते
त्वमुत्तदेनादः तोदात्तात् दन्यतरस्यां नामुदात्तो भवति अग्नीनामग्नीनां वायूनावा
यूनां कर्तृणां करणां होतृणाम् होतृणां मनुषा कृत्स्नं विधूषणं किं भूतं पूर्वपि
कृत्स्न यथा स्यात् अन्यथा हि सांप्रतिक एव स्यान्नु तिसृणामिति स्रणां पूर्व
चेतस्

श्यावनुसरणमिति मनुष्कस्य अरुणां किमर्थं धन्वां शुक्रकपत्नी इदानुयणो
रुत्लूवादिन्यर्थमन्तोदात्तो क्रुञ्चादिन्येव कुमारीणां अन्तोदात्तादित्ये
वे त्रपूर्णा ७७ स्त्राक्षु दासे बकुले स्त्रान्तमुखं दासि विषये नाम बकुलमु
दात्तो भवति देवसेनानामाभिभजन्तीनां न च भवति नदीनां वाचूजय
न्तीनाम रुन्तो यत्र गे ७५ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः अन्तोदात्तादित्येनन्ति
वृत्ते षट्संज्ञकेभ्यस्त्रिचतुर्भ्य इत्येताभ्यो च परा हलादिर्विभक्तिरुदात्ता
भवति षण्णां षड्भिः षड्भ्यः पञ्चानां सप्तानां त्रयाणां त्रिभिः त्रिभ्यः चतुर्णां चतुर्भिः
चतुर्भ्यः हलादिरिति किं चतस्रः पञ्चप ७६ झल्युपोत्तमं षट्त्रिचतुर्भ्यो या
हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति त्रिचत्रेभ्यतीनामन्त्य
मुदात्तमुत्तमं न ह्यमीचयतद्युपोत्तमं पञ्चभिरुपस्थापाते सप्तभिः
पदानां स्थापति तिसृभिश्च वएवो त्रिंशता चतुर्भिः हलीति किं पञ्चानां स
प्तानां उपोत्तममिति किं षड्भिः षड्भ्यः ७७ विभाषा भाषायां षट्त्रिचतु
र्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते भाषायां विषये विभाषा उपोत्तममुदात्त
भवति पञ्चभिः पञ्चभिः सप्तभिः सप्तभिः नवभिः तिसृभिः चतुर्भिः च
तुर्भिः चतसृभिः चतसृभिः अष्टभिः अष्टभिः ७८ नगोश्वनु सावर्णा
ड्ड क्रुङ्ः कृप्तः गोश्वनुसावर्णा सोपत्ययमेकवचनेपदवर्णानतरसोर्देभ्य
ङः क्रुङः श्वान सुप्ये तेभ्यो यदुक्तं तन्न भवति गोगवागोभ्यां सावेकाचस्त्र

तीयादिरिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते सुगुना सुगुभ्यां ॥ नोदात्ताद्युत्तरपदा
दिति प्राप्तः प्रतिषिध्यते शुनशुना शुभ्यां परमसुना परमसुभ्यां परम
सुभिः पूर्ववत्प्राप्तिः सावेकाचो नेभ्यः केभ्यः राट् राजते क्विबन्तः राज्ञा
परमराजा अड् अंचते क्विन्नेतस्य ग्रहणं विषये नियमावधारणार्थं
यत्रास्य नलोपो नास्ति तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात् नांचेः पूजायामिति
प्रतिषिध्यते नलोपः प्राचा प्राग्भ्यां नलोपविषये भवत्येव वि
भक्तेरुदात्तत्वं प्राचा प्राचे क्रुङ् क्विन्नेन एव क्रुंचा क्रुंचे परमक्रुंचा प
व पदात् कलादिविभक्तिर्नोदात्ता भवति प्रभ्यां प्रभिः सावेकाचो कलु दि
क्रुंदि पदादीनि वा प्राप्तः प्रतिषिध्यते कुलीति किं दिवा ८० ऊठ्युपधाग्रहणं
रुस्यां तृतीयादिरित्येवं समासान्तकलादिविभक्तिरन्तरङ्गा नोदात्ता भवति
भ्यानुभिः तृभ्यः तृषु कुलीत्येव चान्येनूणं ८१ नित्यमितिरिति नित्यमिति
भवति अचो पन्ना चिकीर्षीजि दीर्घः क्रुतलोपेन कार्यकार्यप्रत्यया घेः
त्तस्यापवादः ८२ नामन्युदात्ते ङिङुपदे नाम्यन्तात्सावधानुकम्नुदात्तम
क्विनोः नासेन्नुदात्तेनः ङि तगा कांसंज्ञो पदेषूच्चापरं लसावधानुकम्नुदात्तम
तुदात्तं भवति कुरुः इषुः इत्येताभ्यां परं वन्तोपि चानाहो लावनु कर्तोक
नाचो कर्त्तार प्रत्ययस्वरापवादोयं अनुदात्तेनः आसु वस्रो वसवहे
ङिः नः धृङ् स्तेने त्री इषुः त्रुने अदुपदेशात्तु नदनः नदन्तः पचन्तः पचन्ते

अनुबंधस्यानेकांतत्वाद् अकारांतोपदेशात् एव कृ पुपचमानः यजमानः
यद्यत्र मुक् आगमः कार्यमात्रस्य स्यात् तदा तत्र सार्वधातुकम्उपदेशात्
पदं तत्र मिति जिति सिद्धौ निघातः; अथ कारांतस्यागमस्य तथा चित् सार्व
धातुकस्यानुदात्तत्वे कर्तव्ये बहिरंगत्वान्मुगसिद्ध इति सिद्धो नि
घातः; चित्स्वरोप्यत्र न तत्र सार्वधातुकानुदात्तत्वेन परत्वाद्बाधते त
स्मादिभ्य इति किं चिन्वन्; चिन्वंति इदं [illegible]; पूर्वस्य कार्यं प्राप्नोति ननु
परस्य उपदेशग्रहणं किं सुकृत् यथा स्यात् वचार्व; पचामहे इति एतन्मा
भूत् हनः; घ्नयइति लग्रहणं किं कर्तारि पचमानाः; सार्वधातुकग्रहणं
किं शिशुपे शिशुपाते शिशुपिरे आद्धि इति किं कुतेयदधीते इड् आदिः
सिचोन्यतरस्यां उदात्त इत्येव सिध्यति न स्यान्नयतरस्यामादिरुदात्तो भव
ति माहिकाष्टौ माहिकष्टां एकोत्राद्युदात्तः; अपरोन्तोदात्तः; माहिला
विष्टां माहिलौ विष्टां एकोत्राद्युदात्तः; अपरो मध्योदात्तः; सिच आर्धधातु
कत्वात् आगमानुदात्तत्वं बाधते सिच आद्युदात्तत्वे निघातः; ननु
धातुस्वरेण बाधकत्वं माहिकाष्टां अनित इति किं माहिलाविष्टं माहिला
विष्टं मध्योदात्त एवाद्युदात्तत्वाभावत्यन्तोभवति ८८ स्वपादिहिंसाम
च्यनिटि लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्तते तदच्यतिरीति संबंधा
दिह सप्तम्यंतं भवति स्वपादिनाम् अनुवर्तनात् स्वपादीनां हिंसेश्चाता

दार्वां निति लसार्वधातुके परतो न्यनमस्यामादिरुदात्तो भवति स्वापं
तिस्वपिति संस्तिति श्वसिति अनिति अनिति हिंसे । स्वल्वापि हिंसति उ
संति पञ्चोपजन्यस्य स्वरेण मध्योदात्तः । अचीति किं सुप्यात् अनिटीति
किं स्वपितः । श्वसितः । ङिति जादावर्धविधि दिष्टते इत्वं न भवति स्वपा
निति हिनस्ति । ८५ अभ्यस्तानामादिः । अभ्यस्तानामनिघजादौ लसार्व
धातुके परत आदिरुदात्तो भवति ददति दधतु दधति दधतु जक्षति
जक्षतु जाग्रति जाग्रतु अचीत्येव दधात् [illegible] अनिटीत्येव जक्षितः । आ
दिरिति किं वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थं ८६ अनुदात्ते च अविध
मानोदात्ते लसार्वधातुके परे [illegible] अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति अ
नजाद्यर्थम् आरंभः । ददाति दधाति जिह्रीते मिमीते अनुदात्त इति बहुव्री
हिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः । मा हि स्म दधात्यत्र ८७ सर्वस्य सुपि
सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति सर्वः । सर्वौ सर्वे सुपी
ति किं सर्वतमः सर्वतमः । प्रातिपदिकलक्षणो नान्तस्वरेण प्राप्ते सर्व
स्य [illegible] सर्वस्वरो न ककिंस्येति व [illegible] सर्वकः । विन्स्वरेणान्तोदा
त्तो भवति ८८ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पि
ति । भी ह्री भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषाम् अभ्यस्तानां लसार्वधातु
के पिति परतः प्रत्ययात्पूर्वम् उदात्तं भवति बिभेति जिह्रेति बिभर्ति हु

का
ष्टि

२६२

शोति समसृजन। परिज्ञावसर्गो सदेवं कृतं छंदसीति विकरणस्य सुः
लेजनदिंद्र जनजनइत्येतस्य पंचमलकारे रूपं धनधान्यइत्येतत्
स्यादधनसमु दरिद्राति जागर्ति आदीनामिति किं ददाति चिनोति किं
दरिद्रति ६६ लिनि लकारेऽस्तु के प्रत्यये परतः प्राप्त्यया स्तुवेमु
दात्तो भवति चिकीर्षकः भोरिकविधं एषु कारिभक्तं ९० आदि र्णमुल
न्यतरस्यां अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवत्यन्यतरस्यां णमुलि परतो लो
लूयंल्लोलूयं पोपूयंपोपूयं आम्रेडितानुदात्ते चे कृते लोलूयमानो वा
रुकोऽत्राप्रदात्तः अपरोऽत्रलिन्त्युदात्तत्वमधोदात्तः ९१ अचः कर्तृयकि उ
पदेशइति वर्तते अजन्ता उपदेशे ये धातवः तेषां कर्तृ यकि अन्यतर
स्यामादिरुदात्तो भवति लूयते केदारः स्वयमेव लूयते केदारः स्वयं
मेव लीयते केदारः स्वयमेव यदानाप्रदात्तत्वं भवति तदा लसार्व
धातुकमित्यातेकृते य एक एव स्वरो भवति जनादीनामुपदेश एवार्त्व
प्रवृत्त्यर्थं तत्राप्याय मिष्यते स्वरः जायते स्वयमेव जायते स्वयमेव
सायते स्वयमेव सायते स्वयमेव खायते स्वयमेव खायते स्वयमेव
अचइति किं भिद्यते स्वयमेव कर्मकर्तृग्रहणमिति किं लूयते केदारो देव
दत्तेन ९१ चलिचासेटौ नौ का सेटि थलि तेन पदे इडादौ दातो भवति ३
तौ काम्यादिर्वा अन्यतरस्यां लुलविथ लुलविथ यदानेन स्वरः तदा

लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवति तेनैते च त्वान्तः । स्वन्तः । पर्यायेण भवं
ति कोर्तीति किं । एषा ख्यातिति प्रत्ययात्पूर्वमित्ययमेवास्वरः ॥ ६२ ॥ ञ्नि
त्यादिर्नित्यं ॥ ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति गार्ग्यः । वात्स्यः ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवा
दोयं प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते तेन गार्ग्यायिणः । चेवाइत्यत्र यस्य
त्निकनि च लुप्ते न भवति ॥ ६३ ॥ आमन्त्रितस्य च ॥ आमन्त्रितस्यादिरुदा
त्तो भवति देवदत्त देवदत्तौ देवदत्ताः । अत्र कारकाद्दत्तश्रुतयोरे
वाशिषीति प्राप्तिर्बाध्यते लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणमत्र नेष्यते स
पिदागच्छति सपदागच्छति ॥ ६४ ॥ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ पथिमथिशब्दौ
द्वावेतावादिकावनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः । सर्वना
मस्थाने आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः । मन्थानौ । सर्वना
म्नि । सर्वनामस्थान इति किं । पथः । पथुप पथा । मथः । मथा । उदात्तनिवृ
त्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययलक्षणमपि नेष्यते पथिप्रियः इत्यत्र पथि
शब्दे पदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । पथिप्रियः ॥ ६५ ॥ अन्तश्च तवै युगपत् ॥ तवै प्र
त्ययान्तस्यान्तश्चादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्तवै हर्तवै । प्रत्य
यस्वरस्यापवादः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् एकवर्जमिति वचनात्पर्या
यो न स्यात् ॥ ६६ ॥ क्षयो निवासे ॥ क्षयशब्दः । निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति

ल्लियंति निवसंत्यस्मिन्निति दाय । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण इति घ प्रत्ययान्तस्य प्रत्य
ये स्वरः घाप । स्वोदये जागरपव्यय छन्नु निवास इति किं वोयोवनं तेदस्य तां
एरजित्प्रत्ययमजेत । ६७ जयः करणम् जय कुर्वः । करणवाची आद्युदात्तो भव
ति जयंति तेनेति जयः । पुंसि संज्ञायामिति घ प्रत्ययस्वरः घाप ।
जयोश्वः करणमिति किं जयो ब्राह्मणानां भावे एरच् ६८ वृषादीनां
च वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति वृषः सनु । दारगृ ।
ह्रय । गय । सर्व एते पचाद्यच्प्रत्ययान्ता । गय इत्यत्र तु गायते निपातनात्
देवनयः । नाप । अय । अंशु । वेद । सूद । वद । अंशु । एते चित्ययैवा च प्रत्य
यान्ता । सूद । सुगुपधेति कप्रत्ययान्ता । गुहादिदा घञ् प्रत्ययान्त । भूमरश्मी
संज्ञायां समजनी भाव कर्मणो । भामोभावो गण । कर्मणि अजनावेनो निपात
नाद्भाव कर्मणोर्भवन्त । मन्त्र । पचाद्यजन्त । ध्रांति रिति । तेजंत । काम । याम ।
घञन्ताबेनो अराधी राकार तदिनिदाद्य । वद । गोचरादिषु पाठान्तु घ प्रत्य
यान्त । कल्प । अजन्त । पादौ घञन्त । मद्वाक्यचित्वप्रत्ययस्वरः घाप । केचि
तु कषौ त्वजंतो घञन्तो जनपदानु इति वृषादिराकृतिगण । अविहितलक्षणमा
द्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यं ६९ संज्ञायामुपमानं उपमानं तु शब्दः संज्ञायां वि
षये आद्युदात्तो भवति चंचे वर्चंका वध्रिका खरकुटीदासी उपमानत्वाद्या
इव उपमेयस्य संज्ञा । नत्र इव प्रतिकृतौ विति कन् तस्य लुप् मनुष्ये इति
लुप् यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन चित्स्वरेण सिद्धमाद्युदात्तत्वं ए
त देव ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति तथा च पूर्वे

ञोदलं संज्ञायामितिकिं अग्निर्माणवकः उपमानमितिकिं देवदत्तः २०० नि
का ष्ठा च द्व्यजनात् निष्ठांतं द्व्यच् संज्ञायामाद्युदात्तं भवति सचेदादिरा
शि कारो न भवति दत्तः गुप्तः श्रुतः वृद्धः आत्वस्य त्वपवादः निष्ठेतिकिं
देवः भीमः द्व्यजितिकिं चिंतितः रक्षितः अनादितिकिं त्रातः आप्तः सं
ज्ञायामितिकिं चिंतितः रक्षितः अनादितिकिं त्रातः २०५ शुष्कधृ
२६७ ष्टौ आद्युदात्तावित्येव शुष्कधृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः शुष्कः धृष्टः
असंज्ञार्थोयमारंभः २ आशितः कर्ता आशितंगवः कर्तृवाची आद्युदात्तो
भवति आशितोदेवदत्तः अशेरयमाङ्पूर्वाददविवक्षिते कर्मणि कर्त
रि क्तः तत्रांतः थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति प्राप्तः स्वरो बाध्यते आ
शितमनेनाशितं देवदत्तेन पूर्वत्र कर्मणि क्तः अत्र भावे तु रिक्तो वि
भाषा रिक्तशब्दो विभाषा आद्युदात्तो भवति रिक्तः रिक्तः संज्ञायां निष्ठा
च द्व्यजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमाद्युदात्तत्वं ८ जुष्टार्पिते
च छंदसि जुष्ट अर्पित इत्येतौ छंदसि विषये विभाषा आद्युदात्तौ भवतः
जुष्टः अर्पितः अर्पितः छंदसीतिकिं भाषायां प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तावेतौ
५ नित्यंमंत्रे जुष्टार्पिते इत्येते मंत्रविषये नित्यमाद्युदात्तौ भवतः जुष्टं
देवानां अर्पितं पितृणां पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः केचिदत्र जुष्टशब्दे
न देवानुवर्तयंति अर्पितशब्दस्य तु मंत्रे विभाषामिच्छंति अंतोदात्तो
पि हि स मंत्रेषु पठ्यते निःशितानां तूणकवोऽर्पिता इति ६ युष्मदस्मदो
ङसि युष्मदस्मदी मदि कृ [illegible] अंतोदात्ते ङसि परतः आ

दिहृदाज्ञो भवति नवस्त्वं ममस्त्वं ७ ङ. पितृ युष्मदस्मदी मादि कृपत्ययान्ते ग्रं तो
दात्रे त्वयो ङ. सिपत्न; आदिहृदाज्ञो भवति नवस्त्वं ममस्त्वं ७ ङ. पित युष्म
दस्मदोर्बिन्द्यनुवर्तते आदिहृदाज्ञ इति ङ. पिइति ङ. इत्येतस्मिंश्च पक्ते यु
ष्मदस्मदोरादिहृदाज्ञो भवति तुभ्यं मह्यं पृथग्योगकरणाय यथासंख्याशंका
निरासार्थं ७ यतो नाव; निष्ठा च घञ्जनादित्यतो घञजग्रहणमनुवर्तते
यस्य त्ययान्तस्य घञ्चआदिहृदाज्ञो भवति नचेतूनो श्वाख्यानुसयस्य त्यो
भवति अचोयेतू चेयं जेयं शारीरावयवाद्यत् कंठ्यं ओष्ठ्यं नित्यहितमि
त्यस्यापवादः अनाचयूनिकिं यदि नाव्यां त्येतू घञि त्वोवचिके वर्ष्यं लला
ट्यं ६ ईङ्वंदवृगृसदुहांण्यन; ईङ्वंदवृगृसदुहइत्येतेषां पोण्यत्सदंत
नोपजिह्ांनाज्ञीतिनिस्थितिमित्येन दत्रपोर्यत्तां कार्यमिति वृङ. संभ
क्तावित्युस्मोदर्थे एपतू कावित्थे ति वृत्तएव ग्रहणमिष्यते नवृङ १० वि
णुः ईधानं, ईधान; वेणुश्चाकोर्थे अजि वृरी भ्योनि चेति णुप्रत्ययान्तो नित्यमा
द्युदात्तः प्राप्य; ईधानश्चाव्योपि यदि चानश्च न लपा चि चोदनोदात्त; अथ
त्यनुपमाने यदा संज्ञा भवति संज्ञायामुपमानमिति नित्यं सोपदा
मिष्यते ११ न्यागरागराशसकरणे ठक्यानां आदिहृदात्त इतिवन्तेते विभा
षेति च न्यागरागराशसकरणे ठक्यय इत्येतेषां विभाषा आदिहृदाज्ञो भव
ति न्याग्रः न्याग्रः; राग; राग; राश; राश; एते घञन्ताः; तेषां पदों कर्षे वने

छन्तोन्त इति अन्तोदात्त मेव भवति कृष्ठः क्राष्ठः श्वेठः श्वाठः क्रथः क्राथः एतेषां चाघ जंतां
१२ उपो त्तमं रिति करणीयं हरणीयं पटजातीयः प्रत्यय स्वरापवादोयं १३ चङ्य
न्यतरस्यां चङन्ते न्यतरस्यां उपोत्तममुदात्तं भवति माहिचीकरता माहिची
कृतत नमामी गेदुत्पत्ति द्विविधे चोक्रि चेति निघातेच अदुपदेशा हि तिलमा
वे धातु कानुदात्ते चे कृते चङ एव स्वरं प्राप्ते पदोधात्त कारुदात्तो भवति उपो
त्तमग्रहणा घेचो नर्भवति माहिदधातु १४ मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियं मतो
पूर्वमाकार उदात्तो भवति नत्रोन्मतुवंत स्त्री लिंगे संज्ञायां भवति उडुंवरा
वती मशकावती पुष्करावती वारणावती शरादीनां चेति दीर्घः आदिति
कि इक्षुमती द्रुमती संज्ञायामिति किं खट्वावती स्त्रियामिति किं शरावानु
मनोरिति किं गवादिनी १५ अन्तोवत्याः संज्ञायामिति एव मेखलानीमुका न
स्य संज्ञायामन्तउदात्तो भवति अजिरवती वेदिरवती हसनवती चेत्रवती हीरा
पि त्वाद नुदात्तं त्वं प्राप्त मवत्या इति किं मर्य मुच्यते नवत्या इच्छे वा च्यते नैव
मुक्ता इत्यादि यथा स्यात् राजवती स्वरविधौ न लोपः स्यादि सिद्धत्वान्नाय मव
तीत्युक्तः वाच्यं पुनः काश्यपादिषु १६ इवत्याः संज्ञायां स्त्रियामिति चानुव
तेन्ते इवती मुकुरस्यां न्तउदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये अहीवती
मुनीवती ऋषीवती कपीवती १७ चौ चावि अंचति लुप्तन कारे कारो
गृह्यते नाभि त्यक्तः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति दधीचः
पूर्वस्य मधूचः पचूप मधूचामधूचे उदात्त निवृत्ति स्वरेणापवादोयं दधीचादि
धीचे त्वक्रकाव्यं दधीचः दाधीचः माधुचः माधूचो प्रत्यय स्वरः एवात्र भ
भिन्न इति १८ समासस्य अन्तोदात्त इत्येव समासस्यान्तउदात्तो भवति राजपु
वति कन्याश्वेतः घटप्रकाशो नदीकोकः राजदंभाः
रुषः आत्मगकेवलः
राजपुरुषः

एतस्मिन् स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति हलंते पूर्वो न्तोदात्तत्वं
भवति नानापदस्वरस्यापवादः॥ १९ इति वामनकाशिकायां वृत्तौ ष
ष्ठस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्॥ ग्रहणमत्र
पूर्वपदस्वरे उदात्ते स्वरितेनेवावर्जते बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्य
यः स्वरः स प्रकृत्या भवति स्वभावेनावतिष्ठते न विकारमनुदात्तत्वमा
पद्यते समासान्तोदात्तत्वेन इति अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनुदात्तत्वं
स्यादिति समासान्तोदात्तत्वापवादोयमारभ्यते कार्ष्णोत्तरासंगो
स्य कार्ष्णो त्तरासंगः कृष्णो मृगः तस्य विकारः कार्ष्णः प्राणिरजता
दिभ्योञित्यञन्तत्वान्ञित्स्वरेणाद्युदात्तः यूपवलजः यूपशब्द उणादिषु कुसुयुभ्यश्चेति
पप्रत्ययान्तः तत्र दीर्घ इति निदिति च वर्तते तेनाद्युदात्तः ब्रह्मचारिस्कंदः ब्रह्म
चारिणः कुर्वन्नपदत्र कृति स्वरेणान्तोदात्तः ब्रह्मचारिस्कंदः स्तोतकम्बू
दः कनुप्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः अध्यापकपुत्रः अध्यापकशब्दो लित्स्वरेण म
ध्योदात्तः श्रोत्रियपुत्रः श्रोत्रियशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः मनुष्यनाथः मनुष्यशब्दो
लित्स्वरितमिति स्वरितान्तः उदात्तग्रहणं चेहानुवर्तते तेनात्र सर्वानुदात्तेषु
पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वमेव भवति समभागः समशब्दो
सर्वानुदात्तः तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृ
त्याः प्रकृत्या पूर्वपदमिति च वर्तते तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमा
नवाचि अव्ययं द्वितीयां कृत्यप्रत्ययान्तं च तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृ
तिस्वरं भवति तुल्यश्वेतः तुल्यलोहितः तुल्यमहान् सदृक्श्वेतः

ऽ सदृकुमलोहितः सदृशमक्तान् सदृन्नूष्ठानः सदृशलोहितः सदृशमक्ता
न् एते कृत्यतुल्याख्या अजात्यादिकर्मधारयाः तत्र तुल्यान्नूक्तो यतो ना
वद्दुल्या घोदात्तः सदृन्नूक्तोपि कतंतो मधोदात्तः तुल्यार्थे तृतीयां शंकु
लयाखंडः शंकुलाखंडः किरिणाकाणः किरिकाणः तृतीया तत्कृतार्थे
नेति समासः शंके कुलच शंकुपूर्वोदालाते ऽन्तर्थे कविधानमितिक
प्रत्ययांतः शंकुलाखंडः शंकुलाखंडः किरिणाकाणः तृतीयातत्कृतार्थे
२६६ नेति समासः शंके कुलच शंकुपूर्वोदालाते ऽन्तर्थे कविधानमितिकप्र
त्ययांतः शंकुलान्नूक्तोतोदात्तः किरिन्नूक्तोपि किरतेः कॄगृशॄकुटिभिदि
छिदिभ्यश्चेति इकारप्रत्ययः किरतेर्गुणादिकः तेनासावन्तोदात्तः ततो
या सप्तमी अक्षशौण्डः पानशौण्डः सप्तमीशौण्डैरिति समासः तती
तत्पुरुषांतो दानुक्तो तोदात्तः पानन्नूक्तो ल्युडंतो लित्स्वरेणाद्युदात्तः इति
मी उपमानम् घनश्यामा कुमुदश्येनी हंसगमना न्यग्रोधपरिमण्डला सप्त
कांडत्वा माधुरकाण्डगौरी उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः पूर्व
न्नूक्तो ऽपि प्रत्ययांतो तोदात्तः कुमुदन्नूक्तोपि कौमोदत इति मूलविभुजादित्वा
त्कप्रत्ययांतो नत्र विषयत्वादिति अंतस्वरेणाद्युदात्तः हंसन्नूक्तो वन्दवदिति
कमिकाषियुमत्युभ्यः सुइति सप्रत्ययांतः न्यग्रोधनीतिन्यग्रोधः पत्तादित्वाद
चुप्रत्ययांतः नस्य च न्यग्रोधस्य च केवलस्येति निपातनान्नूकारस्य
द मधोदात्तत्वं दर्वकांडनृरकांडन्नूक्तौ षष्ठीतत्पुरुषौ तद्धकारस्यधको
तेरप्रतिषिद्धं नादुन्नरपदमाद्युदात्तं त्वं उपमाने अव्ययमप्रकौ भट कौमुदी
सेवा अ

सद्वृषभः कुवृषभः निर्धारणात्सिः अतिवेद्यः अतिमालः एतान्यव्ययान्याद्यु
दात्तानि अव्ययेन तत्कुः उपसर्गनिपातानामिति वक्तव्यं दुरुमाभूत् स्वात्वा
कालइति अव्ययद्वितीया मुहूर्तसुखं मुहूर्तरमणीयं सर्वरात्रकल्याणीस
र्वरात्रशोभना अत्यन्तसंयोगे चेति समासः मुहूर्तशब्दः पृषोदरादित्वं तो
दात्तः सर्वरात्रशब्दोप्यच्प्रत्ययान्तः द्वितीयाकृत्यभोज्यं उष्णभोज्यं उष्णभो
ज्ये भोज्यलवणं पानीयशीतं हरणीयचूर्णं भोज्यशब्दो ण्यदन्तः स्वरि
तः पानीयहरणीयशब्दयोरुपोत्तमं रितीति इकार उदात्तः २ वर्णो वर्णे
इनन्ते तत्पुरुष इति वर्तते वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते तत्पुरुषे स
मासे वर्णवाच्येव पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति कृष्णसारङ्गः लोहितसार
ङ्गः कृष्णकल्माषः लोहितकल्माषः कृष्णवर्ण इति कृष्णशब्दो नक्प्र
त्ययान्तो न्तोदात्तः लोहितशब्दोपि रुहेरश्चलो वेति इतन्प्रत्ययान्तत्वा
दन्तोदात्तः वर्ण इति किं परमकृष्णः वर्णे इति किं कृष्णतिलाः अनेत इति
किं कृष्णैतः लोहितैतः ३ गाधलवणयोः प्रमाणे प्रमाणवाचिनि तत्पु
रुषे समासे गाधलवण इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति शम्बगाधमुदकं अरित्रगाधं तत्प्रमाणमित्यर्थः गोलवणं अ
श्वलवणं यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः षष्ठीसमासा एते तत्र शम्बशब्द
वः इमेवन्निति बहुलवचनात् वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः अरित्रशब्दो

२५८

कु ... अरित्रं लूधूसू इति इत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः गोशब्दो डोप्रत्ययान्तो
(का) न्तोदात्तः। अश्वशब्दो अशूपुषोति क्वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः। प्रमाण
(ग्रि) मियत्तापरिच्छेदमात्रमिहाभिप्रेतं न पुनरायाम एव स्वरसं गं च
प्रमाणविषयत्वमेतेषां शब्दानां प्रमाण इति किं परमगाधं परम
लवणं। दायाद्यं दायादे। तत्पुरुषे समासे दायादशब्दे उत्तरपदे
(२५६) दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति विद्यादायादः धनदायादः
संज्ञायां समजनिषदेति विद्यशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः। उदात्त इति च त
त्रानुवर्तते तेनायमन्तोदात्तः। धनशब्दोऽपि कृपृवृजिमन्दनिधाञ्भ्यः क्यु
रिति बहुलवचनान्न केवलं धातुभ्यः क्युप्रत्ययः तेन प्रत्यय
स्वरेणाद्युदात्तः। अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी स्वामीश्वराधिपतिदा
याद इति यद्येवं प्रातिपदिकविधौ च षष्ठी न समस्यत इति षष्ठीसमासप्र
तिषेधः प्राप्नोति एवं तर्हि शेषलक्षणा त्वत्र षष्ठी स्वामीश्वरसूत्रे सप्तमीवि
धौ समानाधिकारविज्ञायादीति पुनरनुज्ञायते दायाद्यमिति किं प
रमदायादः। अत्र समासान्तोदात्तमेव भवति। प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः। त
त्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति गमनचिरं गमनकृच्छ्रं व्याकरणचिरं व्याकरणकृ

छ गमनकाकारणमूर्द्धौ लुंठतो नद्योर्लिंत्यदः गमनं च तनाच्चिरं चेति विशेषण
समासोऽयं मयूरव्यंसकादित्वाद्द्रष्टव्यः गमनं हि कारणं विकलतया चिर
कालभाविकष्टप्रयोगिकाप्रतिबंधितायते प्रतिबंधेति किं सूत्रकृच्छ्र ४ पद
पदेशे अपदेशेऽपि व्याजः तदाचितित नन्वेवं समासे पदशब्दस्योत्तरपदे
पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति सूत्रपदेन प्राप्तिः सूत्रपदेन प्राप्तितः सू
त्रकृच्छः सिद्धिमुच्चोष्टेत्यत्वेन प्रमापयतः सूत्रयतेर्वा घञंतत्वादन्तोदात्तः
उच्चारशब्दः पिघञंतः कार्थघञ्ञ कजविकारणमित्यन्तोदात्तः विशेषण
समासोऽयं मयूरव्यंसकादित्वात् अपदेश इति किं पिसोः पदं विलुपदं तिवा
नेवाभवानीति वा तत्पुरुषे उत्तरपदे वा नत्राणं आचितिनि नन्वेवं समासे पू
र्वपदप्रकृतिस्वरं भवति कुटीति वा तं शमीति वा तं कुंड इति वा तं वातशब्दा
मा वीति का तं अव्ययीभाव इत्यव्ययीभावः निरुद्ध्ये कावीना निमूदेशे निवा
तमत्त घसंते कुटी शमी शुंडो गौरादित्वात् ङीष् प्रत्ययांता तावं तोदातो
कुयत्वा चिकवन्ते यकिट्कैति प्रत्ययांतत्वादाद्युदात्तः
त्वा वा तो तोदात्तः इत्यपरे वा नत्राणं इति किं राजनिवाते इत्येके प्रकृत्य
मानः निवातं निवातशब्दो यथार्थवाची इति शब्दः तत्र षष्ठी समासः स्व
प्राप्ते अतो भव मात्रं च अतःवं ...ताचितिनि शब्दः शब्दस्योत्तरपदे
नन्वेवं समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति ... मुदकं ...

सन्तेवः शारदकुन्दो यं प्रत्यय प्रवाचीन स्येति न्यसमासो ससपद विग्रह इष्य
ते सप्तघोरज्जुपुनमुदकं प्रत्ययग्रमनुवदन्तं रज्जुशारदं रज्जुशब्दः स
जेमस्तनु चोति प्रत्ययां तो धाने निदिति च तत्र वर्तते तेन घटदाने
इष्यशब्दो हस्ता नेष्युग्रहः ह्वो श्रोति गादिकु प्रत्ययां नो नोदात्तं । अ
नातेव इति किं परमशारदं शारदिका नो भवन्ति यत्नादि परशारदं । अ
ध्वर्युकषायप्रयोऽपरार्थपदयो जातिवाचिनि नन्दुपबे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति प्राच्याध्वर्युः कालापाध्वर्युः एते समासा कपिकरणस
मासाः जातिवाचिनोति यत्नविषयाः तत्र प्राच्याशब्दो यत्प्रत्ययान्त
गोदात्तो भवति कठशब्दः पचादिच्चि ब्रुत्यादितः ततः कठेन प्रोक्तमि
ति वै तुणयनां वासिमेति णिनिः तस्य कठचरकाल्लुगिति लुकु
कलापिना प्रोक्तमिति कलापिनो लुनास्मिन्निनएणन प्रत्यय इति प्रकु
तिभवेप्रापतेनां तस्य लोपे सवर्णचाटिपीठ सर्पि कलापि कुयुमिनेति
लि जा जातिलिहि विडिश्रुकर सपा सपर्वण मुपसे ... नमितिटिलोप
तदेव कलापशब्दो नोदात्तं सर्पिमण्डलकषाये उमापुष्पकषाये दौवा
रिककषाये षष्ठीसमासा वृत्यादिना ... एतेन तत्र सर्पिमण्डल
शब्द उमापुष्पशब्दश्च षष्ठीसमासः सर्वे नोदात्तौ दौवारिकशब्दो विप्राने

निपूर्वक्रतुरिति कि[illegible]ति [illegible]तो दास एव [illegible]नाविति किं परमार्धर्चः परमा
कषायं ॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये सदृशप्रतिरूप इत्येतयोरु
त्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भ
वति पितृसदृशः मातृसदृशः पितृमातृरूपकाः ब्राह्मणादिसंतोदाकौ
निपातितौ षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तन्द तु किंबह्वाः प्रयो
जयाति दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृशः गन्तमसदृशः समासार्थोत्र
पूज्यमानतमानसादृश्यं ॥ द्विगौ प्रमाणे द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवा
चिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति प्राच्यसप्तसमः गां
धारिसप्तसमः सप्तसमाः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य प्रमाणे लो
द्विगोर्नित्यमिति लुक् क्रियते प्राच्यानुबन्धं आघुदात्तं प्राच्यश्चासौ सप्त
समश्चेति प्राच्यसप्तसमः गांधारिस्तु आद्युदात्तः कर्दमादित्वादाद्युदात्तो मध्यो
दात्तो वा द्विगाविति किं व्रीहिप्रस्थः प्रमाण इति किं परमसप्तसमः ॥
गंतव्यपण्यं वाणिजे वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गंतव्य
वाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति मद्रवाणिजः काश्मीर
वाणिजः गांधारवाणिजः मद्रादीन गत्वा व्यवहरंतीत्यर्थः सप्तमीति यो
गविभागात्सप्तमीसमासा एते तत्र मद्रशब्दो रक प्रत्ययांतत्वादंतो
दात्तः काश्मीरशब्दो पिशोदरादित्वात् मध्योदात्तः गांधारिशब्दो पिक

र्दमादिषूपपद्यते तस्य कर्दमादीनां चेति प्रादिरुदात्तो भवति । पञ्चादितनी
यः पदैव गोशालादिजः । शालशालादिजः । गतनञ्चव [illegible] मिति किं परमशा
लादिजः ॥ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायां नपुंसके मात्रा उपज्ञा उपक्रम
छाया बाहुल्ये तेषु तत्पुरुषे नपुंसकत्वं चिंतितं तत्पुरुषे समासे पूर्व
पदप्रकृतिस्वरं भवति । भिक्षामात्रेन ददाति याचितः । समुद्रमात्रेन
सरोऽस्ति किंचानमात्रकृ बोयं वृत्तिविषय एव तत्पुरुषप्रमाणे वर्तते
मात्रा मितायामल्पप्रमाणे वर्तते मात्रा मितायामल्पप्रमाणमि
त्युच्यते पदविग्रहः षष्ठीसमासः । भिक्षामात्रा बोगुरोः स्वकुलइति अर्थः प्रत्य
येस्त्यं तोदात्तः । समुद्रमात्रा बोऽपि किंचित्पाटला वा तत्पर्यन्ता सागरा य
नामितां तोदात्त एव उपज्ञा पाणिनोपज्ञमकालकं व्याकरणं बा
पतृगुरुलाघवा अपिशलत्वमुपज्ञं दुष्करणं षष्ठीसमासाएते तत्र
णिनो पज्ञमिन्द्राणां नन्दिनामुपज्ञोदात्तः । व्याडिरिन्तनत्वा
छदात्तं । नवपापिशलिः । उपक्रमः । आद्योपक्रमं पञ्चनीयोपक्र
मं सुकुमारोपक्रमं तन्दोपक्रमाणिनामानि एतेषि षष्ठीसम
एव तत्रैव पाणिनं यथार्थं नीत्याद्यः । छात्रये कविधानमितिकप्रत्य
यः । न्यादिः पूर्वोत्तरपदयनेः पृष्ठेः । दत्तादितिाच तत्वं तदयमाद्युत्त
ः याद्यादि [illegible] णोदात्तः । दत्तीयत्रादेहित्वाद्युपोत्तमोदात्तः ।

ऽक्रमात्स्वाद्यो नञ्तत्पुरुषा। मि तं नोदाहृतं। तदनुवादः। पचाद्याचिख्युत्या
दितः। उपक्रमोपज्ञ तत्पुरुषस्य उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासा
यामिति नपुंसकलिंगता। छायाबाहुल्ये छायेति धनुश्छायं इक्षुच्छायं इ
येः। किं छायेति उपज्ञातश्यांतः। तत्र धान्येति दिति वनेन तेनाघ्रादात्तः।
धनुः इति तत्र च्छायस्यानि संज्ञस्येति त्या घ्रदा तत एव इक्षूणां छाये
ति समासः। छायाबाहुल्ये इति नपुंसकलिंगता न नपुंसकलिंगम् इति
किं कुड्यच्छाया। १४ सभा प्रियपद्येदिने सभाप्रियद्युत्येतयो इतरपद
योर्लिंगता चेति तत्पुरुषे समासे पूर्वपदस्य कृति स्वयं भवति
गमनत एव तत्रापन्न एवं धार्यतीत्याख्यः। घनर्थेकविधानमिति क
र्म। धान्यादिस्वरेत्तान्तो दाहृतं। दर्शनीयक्रावेदित्वा कुप्यो तेमोदात्तः।
क्रमात्स्वाद्यो नञ्तत्पुरुषा। मि तं नोदाहृतं। तदनुवादः। पचाद्याचिख्युत्यादि
तः। उपक्रमोपज्ञ तत्पुरुषस्य उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामि
ति नपुंसकलिंगता। छायाबाहुल्ये छायेति धनुश्छायं इक्षुच्छायं इषेः। किं छाये
ति उपज्ञातश्यांतः। तत्र धान्येति दिति वनेन तेनाघ्रादात्तः। धनुरिति
तान्यस्य च्छायस्यानि संज्ञस्येति त्या घ्रदा तत एव इक्षूणां छायेति समासः।
छायाबाहुल्ये इति नपुंसकलिंगता न नपुंसकलिंगम् इति किं कुड्यच्छाया। १४
सभाप्रियपद्येदिने सभाप्रियपद्येदिने सभाप्रियद्युत्येतयो इतरपद
[illegible]

के हिते च ॥ हितेति जनतुरूपे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ग-
मनसुख वचनसुख सुखप्रिय गमनप्रियं व्याकरणप्रिय
हि समासनाधिकरणेन समासाएते न त्र सुखप्रियपलुक्कौ प्रायजनां
प्रीतिकारकेवतेने नाविद्यति यदाया जनां प्रीतिं करोति गम
नादिषु लुङ्‌ ...प्रत्युदाहरणं किमशुनि किं परमसुखं परमप्रियं
१५ प्रीतौ च प्रीतौ गम्यमानायां सुखप्रियशब्दयोरुत्तरपदयोरनन्तरूपे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ब्राह्मणसुखपायसं छात्र-
प्रियोऽनध्यायः कन्याप्रियो मृदङ्गः सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारा-
दिह प्रीतिग्रहणं तदर्थं तु यत्प्रतिपत्त्यर्थं ब्राह्मणच्छात्रयोः प्र-
त्ययस्वरेणान्तोदात्तो कन्याया... समासे निरान्तः प्रीतावितिकिं रा-
जसुखं राजप्रियं १६ स्वं स्वामिनि स्वामिन्युत्तरपदे स्ववा-
चि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति गोस्वामी अश्वस्वामी धनस्वामी अ-
श्वधन गवां कथितं एव स्वरः स्वमिति किं स्वामिनीति किं परमस्वा-
मी १७ पत्यावैश्वर्ये पतावुत्तरपदे ऐश्वर्यवाचि तिनि जनतु-
रूपे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति गृहपतिः सेनापतिः नरपतिः धान्य-
पतिः गृहकत्प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो सेनाशब्देन सेन
वक्त्री ते प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेना उत्पादितः नरपति

इत्येतस्मान्नञ्पदे स्पूर्वनररनुवृत्तादाद्युदात्तः । धान्यमंतः । स्वदितः । ऐश्वर्यमिति
किं ब्राह्मणो वृषलीपतिः वृषलस्यागंतेऽर्थः । १८ नभूवाक्चिद्दिधिषु पति
शब्दइत्युत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भूवाक्चिद्दिधिषु इत्येता
नि पूर्वपदानि न प्रकृतिस्वराणि भवन्ति पूर्वेण प्राप्तः । स्वरः । प्रतिषिध्यते
भूपतिः । वाक्पतिः चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरे
णांतोदात्ता भवंति १९ वाभुवनं पतिरित्युत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि त
त्पुरुषे समासे भुवनमित्येतत्पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति भुवनपतिः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिरुदात्तः । रजः कृत्रिमिति वर्तमाने भू
सूधूभ्राजिभ्यः छंदसीति क्युप्रत्ययो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः । कथं भा
षायां प्रयुज्यते भुवनपतिः इति यदि भाष्ये इति उणादयो बहुलमिति बहुव
चनात् भाषायामपि भवति १९ आशंकाबाधनेदीयस्सु संभावने पूर्वप
दं तत्पुरुषे इति च वर्तते आशंका आबाधनेदीयस्सु इत्येतेषूत्तरपदे
षु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति अ
स्तित्वाध्यवसायः संभावना गमनाशंकं वर्तते गमन आशंकमानं इति
संभाव्यते नेदीयस्सु गमननेदीयः । वचननेदीयः । व्याहरणनेदीयः । गा
गमनमंतिकतरमिति संभाव्यते संभावनमिति किं परमनेदीयः । उत्तम
नेदीयः । पूर्वपदानि तत्पुरुषजानि स्वराणिच २० पूर्वे भूतपूर्वे पूर्वश

पूर्वइत्युत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भ
वति आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे व
र्तते तत्र विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासः मयूरव्यंसकादि
त्वाद्वा शुभ्रपूर्वः दर्शनीयपूर्वः सुकुमारपूर्वः भूतपूर्वे इति किं परमपूर्वः
अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासः ननु परमो भूतपूर्व इति तथाव
सति उदाहरणमेवेति ॥ २२ ॥ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सा
मीप्ये सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु इत्येतेषूत्तरपदेषु सा
मीप्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति मद्रस
विधं कश्मीरसविधं मद्रसनीडं गांधारिसनीडं कश्मीरसनीडं मद्र
समर्यादं गांधारिसमर्यादं कश्मीरसमर्यादं मद्रसवेशं गांधा
रिसवेशं कश्मीरसवेशं गांधारिसदेशं पूर्वपदान्तस्वराणि
सविधादीनां सहविधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिः केवलं समीपवाचि
त्वे तु समुदायाः मद्राणां सविधं मद्रसमीपमित्यर्थः समीप इति
किं सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रं देवदत्तस्य समर्यादं सविधादि
षु इति किं देवदत्तसमया ॥ २३ ॥ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु विस्पष्टा
दीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति वि
स्पष्टकटुकं विचित्रकटुकं विस्पष्टलवणं विचित्रलवणं विस्पष्ट

कलवणं विस्पष्टं कटुकमिति विग्रहे स्पष्टपदस्येति समासः विस्प-
ष्टादयो यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभूतविशेषणानां व्यस्य कटुकादिभि-
र्ब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति समानाधिकरणं अतो नास्ति
कर्मधारयः विस्पष्टकटुको ... रन्तरदृष्ट्याप्येकपदत्वः विचित्रकटुको
पापायस्वरेणैकपदत्व एव व्यक्तकटुक उदात्तस्वमिन्नोयेणद्रष्टा-
दिलिन्नः ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र संपन्नलक्षणाद्यस्यायादि स्वरेणैकप-
त्वः पटुपण्डितकटुकौ प्रत्ययस्वरेणानोदात्तौ कुशलकटुकः कृत्स्वरेणै-
कोदात्तः चपलकटुकः दृष्टिस्वरेण सुप्रेरचोपधायाः इत्यत्र चिदिति वर्तते
तेनान्तोदात्तः विस्पष्टादीनीति किं परमलवणं गुणवचनेष्विति किं
विस्पष्टब्राह्मणः विस्पष्टं विचित्रं व्यक्तं संपन्नं पटु पण्डितं कुशलं
लवणं निपुणं ॥ २६ ॥ श्र्यापावमकत्नपापवत्सुभावे कर्मधारये श्रज्यप्रवे
मकत्नु इत्येतेषु पापवत्कं च वति चोत्तरपदे भाववाचिपूर्वपदं कर्मधा-
रये समासे प्रकृतिस्वरं भवति श्र गमनश्रेष्ठं गमनश्रेयः श्र ज्या वचनज्येष्ठं
वचनज्यायः ज्या अवम गमनावमं वचनावमं अवम कनु गमनकनि-
ष्ठं गमनकनीयः वचनकनिष्ठं वचनकनीयः पापवत्नु गमनपापि-
ष्ठं गमनपापीयः ल्यकृत्तान्येतानि पूर्वपदानि नित्स्वरेणाद्युदात्तानि श्र
ज्ञाकत्नामादेशानां तु रूपाणि तिसामर्थ्यात्तद्धितस्वरं पदं गच्छन्ति
तिकिं गमनश्रेयो मनं भावइतिकिं गम्यतेनेनेति गमनं गमनं श्रेयोग

का
शि

२५

गमनश्रेयः पुरुषयानं कर्मधारय इति किं गमनस्य श्रेयो गमनश्रे-
यः २६ कुमारश्च कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृ-
तिस्वरं भवति कुमारश्रमणा कुमारकुलटा कुमारतापसी कुमा-
राध्यापकः कुमारशब्दो ऽन्तोदात्तः अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतमिच्छ-
न्ति केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये २७ आदिः प्रत्येन-
सि प्रतिगतमेनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य प्रत्येनाः तस्मिन्नुत्तरप-
दे कर्मधारये समासे कुमारस्यादिरुदात्तो भवति कुमारप्रत्येनाः
उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद्वेदितव्यं पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्यय-
मादेरुपदिश्यते २८ पूगेष्वन्यतरस्यां पूगा गणाः तद्वाचिन्युत्तरप-
दे कर्मधारये समासे कुमारशब्दस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भव-
ति कुमारचातकाः २ कुमारलोहध्वजाः २ कुमारबलाहकाः २ कुमा-
रजीमूताः २ चातकादयः पूगशब्दाः स्तेभः पूगाञ्ञ्यो ऽग्रामणीपूर्वा-
दिति ञ्यप्रत्ययः तस्य तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियामिति बहु-
षु लुक् अत्र च यदा आद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चेति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरमेके कुर्वन्ति ये न तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमि-
च्छन्ति तेषां समासान्तोदात्तत्वमेव भवति २९ इगन्तकालकपालभगालश-
रावेषु द्विगौ इगन्ते उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शरा

वहुत्वेतेषु चादिगौ समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति पंचारत्निः
पंचअरत्नयो दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमा
णे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः इगंत काला पंचमास्यो दश
मास्यः पंचमासानभूतो भूतो भावी वेति तद्धितार्थे [illegible] द्विगोर्य
पूर्वं च वर्षः दशवर्षः वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् कालः कपाल पंच
कपालः कपालभगालं पंचभगालः शरावं पंचशरावः दशशराव
संस्कृतं भक्ष इत्यत्र तद्धितार्थे एते समासाः द्विगोर्लुगनपत्ये प
रिमाणान्तिः परमपूरावं पंचरत्न्यो दशरत्नयः इति चात्र यगा
गुणयो वेति [illegible] लक्षणयो इति [illegible] स्यामिति वहुव्रीहौ द्विगु
स्वरइगंत लक्षणः प्रवर्तते २८ [illegible] वहुव्रीहि पूर्वपद
इगंत काल कपाल भगाल शरावेषु उत्तरपदेषु द्विगौ समासे अन्यतर
स्यां प्रकृतिस्वरं भवति पूर्वेणानित्ये प्राप्ते विकल्पः वहुरत्निः २ व
हुमास्यः २ वहुकपालः २ वहुभगालः २ वहुशरावः वहुशब्दो नो
दात्तः स प्रकृतिस्वरे [illegible] यत्र [illegible] अन्तोदात्ते स्वरितं तयोर्य
णः स्वरितेनोदात्तो [illegible] इति एष स्वरितो न भवति २९ दिष्टिवितस्त्योश्च
दिष्टि वितस्ति इत्येतयोरुत्तरपदयोः द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यत
रस्यां प्रकृतिस्वरं भवति पंचदिष्टिः २ पंचवितस्तिः २ दिष्टिवितस्तिप्र
माणे तेन मात्रचो लुक् [illegible] पचमासि [illegible] वधे [illegible]

सप्तम्यंतं पूर्वपदं सिद्धशुष्कपक्वबंध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृ-
का तिस्वरं भवति सा चेत्सप्तमी कालान्न भवति सांकाश्यसि-
शि द्धः कांपिल्यसिद्धः सांकाश्यकांपिल्यशब्दौ ण्यप्रत्यया-
न्तावन्तोदात्तौ किंचित् सांकाश्यकांपिल्यनासिकदार्वाघा-
टानामत्र पूर्वशब्देति पठ्यते अत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भव-
२७७ तः सिद्धः शुष्क ऊकशुष्कः निधनशुष्कः ऊकशब्दो बहुलवचनाद
वनैकप्रत्ययान्तोन्तोदात्तः निधनशब्दोपि कृपृवृजिमंदिनिधा-
ञ्भ्यः क्युरिति क्युप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः शुष्क पक्व कुंभीपक्वः क-
लशीपक्वः कुंभीकलशीशब्दौ ङीषंतत्वादंतोदात्तौ भ्राष्ट्रपक्वः
भ्राष्ट्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः बंध चक्रबंधः चारकबंधः चक्र-
शब्दोन्तोदात्तः चारकशब्दो ण्वुलंतत्वादाद्युदात्तः अकालादिति किं
पूर्वाह्णसिद्धः अपराह्णसिद्धः सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाध्यते प-
रि प्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु
परिप्रत्युप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहो-
रात्रावयववाचिनि रात्र्यवयववाचिनि चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवं-
ति परित्रिगर्तं वृष्टो देवः परिसौवीरं परिसार्वसेनि प्रतिप्र-

तिपूर्वात्कृत्प्रत्ययात्कृत् प्रातिपदिकान्तं प्राति उपउपपूर्वात्कृत् उपपदात्कृत् अपूर्वपदान्तं उपापदान्तं उप
अपात्रिगर्तं वृष्टो देवः अपरसो वीरः अपसाध्यसेनि निपाता आद्युदात्ता उपसर्गा
श्चाभिवर्जमित्याद्युदात्ता इति पूर्वपदानि ननु कृष्णे वकुश्रीस्तेचसि [illegible] द्रव्यवाची भाः
वा यो समारंभः तत्राप परि वर्जने वर्तेते इति तयो रेव वर्तमान उत्तरपदं तेनेत र
योः अहोरात्रावयवा अपि परिवर्जने अनात एव तयो भवतीति न पृथग्गुणक्रियते व
र्ज्यमानाहोरात्रावयववाचिनीति किं प्राग्गनि गुरुत्वभाः पर्येति परिवनं मित्यत्र वनं समा
सस्यापेत न भवति कुराजन्यबहुवचनं द्वंद्वे अन्धकवृष्णिषु राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां
नां अन्धकवृष्णिषु वर्तमानेन तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति श्वाफल्कचैत्रकाः अध
काः शिनिवासुदेवाः श्वाफल्कचैत्रकाद्यो अन्धकवृष्णि कुरुभ्यश्चेति गर्गा तावं
नोपदानौ शिनिर्नुवद्धाद्युदात्तः सदर्जपम भेदेन वर्तते राजन्यग्रहणं किं द्वैप्यभैमा
यनाः द्वीपे भवा इति द्वीपादनुसमुद्रं यञ् भैमे रपत्यं युवा भैमायनः अन्धकवृष्ण
य एवैते ननु राजन्याः राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थं
एते चानभिषिक्तवंश्याः बहुवचनमिति किं संकर्षणवासुदेवौ द्वंद्व इति किं वृ
ष्णीनां कुमाराः अन्धकः वृष्णिष्विति किं कुरुपंचालाः संख्या संख्यावाचिनि द्वंद्वे स
मासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति एकादश [illegible] भवति [illegible] कानि
तिनिन्त्याद्युदात्ता आद्युदात्तः द्वादश [illegible] त्रयोदश [illegible] नि वा
ते १६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिनां पदानां
यो द्वंद्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति आपिशलपाणिनीयाः पाणिनीयरौ
ढीयाः रौढीयकाशकृत्स्नाः आपिशलस्य आपिशलि [illegible] शिष्याः जैनप्रा

कमापिशलं दृष्टश्चेत्यण्। तदधीयते ये ते ऽपि नलि व्यापिशलाः। एको ना लुगि
(का) ति तस्यापत्ये तदि विकिति त्यस्य लुकि क्रियते आपिशले रेव का छात्रा आपिशलाः।
(शि) इति उभयथा व्याचार्ये पये सर्जनो नेवासी भवति आचार्योपसर्जन इति किं आ
(का) पसवेयाकरणाः। अंतेवासी तिकिं आपिशलपाणिनीये शास्त्रे। द्वय कार्तकौज
पादयो ये दुधालव पूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति प्रकृतिस्वरपूर्वपदः। कार्तकौ
जपादयो भवन्ति विभक्ता नां पाठो वचनस्य विवक्षार्थः। चकारो द्वन्द्वाधिकारा
(२६७) नुवृत्यर्थः। कार्तकौजपौ कृतस्य देदं कुजपस्येदमित्यपत्यानावेन्तौ सावर्णि रि
तरं। अवत्यनुमकाः। दृषवते रुपत्यानि वह्वनि तन्निवासो जनपदो वेनयः। तथा
आत्ममकाः। पैलश्यापर्णेयाः। युवद्वन्द्वोऽयं पीलायाः। अपत्यं पैलः। तस्यापत्यं यु
वा अणो द्व्यचश्च इति फिञो विहितस्य पैलादिभ्यश्चेति लुक्। श्यापर्णाया ढको विदा
दितस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी तस्यापत्यं युवा श्यापर्णेयः। बहुवचनेन [illegible] ने
न पैलश्यापर्णेयाः आदि त्यस्यात्रापि भवति कपिश्यापर्णेयाः। कपिश्यापर्णेयौ। त
स्यापत्यं बहुत्वे कपि बोधादाङ्गिरसे इत्युक्तं वत्सस्य यञो यत्र लोपश्चेति लुक
तेनात्र बहुवचनमपि यत एव गौतिकः। दापाच तेयाक्षौ मिका शुङ्गा मक
बिः तस्यापत्यं त्रणव्यागु तदपत्ये प्राग्दीव्यत इति यञ्। तस्यापत्य दाक्षि
तिलुक् पञ्चालस्यापत्यं स्त्री पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः। गोत्रापि बहुवचन
नम विवक्षितं नमिति तिष्ठौ। तिका दापाञ्चालेया बिस्पष्टापि भवति कटु बहु
कपीगजो बहुलवचनाद् एण दिका उपकाद्यय। कटुः तत्र सम्या कटु के वा बलेया।
स्यापत्यं तं इञ् तस्य बहुवचने इञः। प्राच्यभरतेषु इति बहुवचने लुक् कन् कटुक
पत्यं वा प्रेलेयः। शाकलस्य नकाः। शाकलस्यापत्यं शाकल्यः। तस्य छात्राः शाकलाः।

कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण् शुनकस्यापत्यं विदादिभ्योञ् तस्य बहुषु लुक् शुनकाः

न्नाराख्या इति चेचिन्न पठन्ति शुनकशब्दादिञ् इत्यस्य बहुषु च इञः प्राग्भ

रतेष्विति बहुषु लुक् शुनकाः बाभ्रवाः बभ्रोरपत्यं बाभ्रवः आर्चाभिमौद्गलाः

ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते ये ते आर्चाभिनः वैशम्पायनान्तेवासित्वाणिनिः मु

द्गलः कण्वादिः तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः कृतिसुराष्ट्राः कृते सुराष्ट्रस्याची

पत्यो षुजानो वा सेनाजनपदे यं धो यचिति सुराष्ट्राः कृतिसुराष्ट्रवत् मडव

नं गः पचाघच्छ्रस्यांनार्वनोदा नो गर्गादिषु पठ्यते तत्रापत्यबहुत्वे यञो

लुकि वंतः अविमतकामवधाः आविमतशाको नत्र स्वरे एवं पाठः यथोरप

तयोरपत्येषु बहुषु पुत्रो बहुच इति क्रियते बाभ्रवशालङ्कायनाः बभ्रोरप

त्यं बाभ्रवः शलङ्कुरालंकं चेति शालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः दानच्युतनू

कादिभ्यो बहुष्विति लुक् कठकालापाः कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशम्पायना

न्तेवासित्वाणिनिः तस्य कठचरकाल्लुक् कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः क

लापिनोऽणि स्थाने प्रत्ययः तस्मिन् इनण्यनपत्ये इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्त

स्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतलिजाजलिलाङ्गलिशि

लालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानमिति टिलोपः कठकौथुमसौ

कुथुमिना प्रोक्तमधीते ... इति अत्रापि पूर्ववट्टिलोपः कौथुमलौकाक्षाः

कालो दोषः प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः लौकाक्षस्यापत्यं लौकाक्षिः तस्यच्छा

त्रा लौकाक्षाः स्त्रीकुमारः स्त्रीशब्दो ... मौदपैप्पलादाः मुदस्यापत्यं मौदिः

तस्य छात्रा मौदाः तथा पैप्पलादा इति द्विः बहुत्वे तस्य ... समासात्

दात्तत्वमेव यथा स्यादिति वत्से जरत्युपत्वाश्च जरन् तश्च वत्सो तोदात्त; सोश्च
का नपायिवः; सुश्रुतस्य पृषोश्च छात्राः, श्रावदेव गोत्र; जरन्माहृत्युपत्याल
शि कात्रे या ज्यायते र्पण्युपजयाजेति तु स्वाभाव; तिर्नेस्वर इति मिर्धन स्वरि
त; अनुवाकोवचोरनुपूर्वेपदनु आचायोंपमजेनानेनासेवाचनामिह
पाठ; प्रपंचार्थो; ॥ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहि
२७० लरौरवप्रवृद्धेषु ॥ प्रकृत्या पूर्वपदमिति प्रवर्तते तेषु इति निवृत्तं महान्पू
र्वपदं व्रीहि अपराह्ण गृष्टि इष्वास जाबाल भार भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध
इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति महाव्रीहिः; महापराह्णः; महागृष्टिः; मह
ष्वासः; महाजाबालः; महाभारः; महाभारतः; महाहैलिहिलः; महारौरवः; म
हाप्रवृद्धः; महच्छब्दोन्तोदात्त; तत्पुरुष कृत्पतिपदो न्तो य; समासः; सन्महत्परमोत्त
मेतित्समास बहुस्वर; तेन षष्ठीसमासो न्तोदात्तत्वं भवति महतो व्रीहिः महद्व्रीहिः;
कर्मधारयो नित्य स्याय मपि ह्यपादि समासो विधि रिति प्रवृद्ध चुवाद इत्यपवादत्
क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ क्षुल्लकपूर्वपदं महाश्चावे श्वदेवे उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भ
वति क्षुल्लकवैश्वदेवं क्षुधं लातीति क्षुल्लः; तस्मादज्ञातादिषु कागिवानु के इत्य
न्तोदात्त; क्षुल्लकश्माद; चूण उग्रः; सादिवा स्यो; उग्रपूर्वा; पूर्वपद सादिवा मि इत्ये
तयोरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति उग्रश्माद; पूर्वपदं सादिवा मि इत्येतयोरुत्त
रपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति उग्रसादी उग्रवामी उग्रश्माद इत्यत्र; षष्ठ्यनुस्तन्तुग्र न्तेन्तो
दात्त; कर्मधारयो व षष्ठीसमासो वा ॥ गोः सादसादिसारथिषु ॥ गोशब्दात्पू
र्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति गोः; सादः; गोसा

दीनोस्सादीनो; सारथि; गोस्सारथि; ४० कुक्कुट्याण्डं पतति क्रिया गुर्वी स्त्रीन जरत्यस्त्रील
द्वुतरूपापारे वड़वा। से नलकल्प पचापकं वलि, द्रूप्येजे घासमासानादा स्त्री
भासादीनां चापूर्वपदप्रकृतिस्वरं भवति कुक्कुट्याण्डपातः कुक्कुटाण्डपतन कुक्कुटो
कुच्चेति कुक्कुटाण्डं; उपयस्य यालो नोदात्तः; कुक्कुटपोतरूपसंज्ञा वृजिकुमारद्वयाद्य
दात्तः; स्त्रियो गुरुः, स्त्रियोगुरुः, स्त्रियो विभाषेति पूर्वपदमन्त्र द्वस्वरूपात्र मेदोदात्त
वा अस्वजाजारनी अस्वसजारनी अस्त्रीला द्वुतरूपा अस्त्रील द्वुतरूपाग्र
स्त्रीलक्षुद्वोनञ्समासस्याद्युदात्तः; श्रीयस्याति ननु स्त्रीलसिद्धत्वादेशाकु
तिगणस्वात्स्वर; केपिलेकादित्वाच्च लत्वं अस्त्रील द्वुतरूपे ति किं संस्थानमा
त्रेयात्त्वोभना निश्री कालावगपरकिस्त्रियुच्यते पारवडवेव पारवडवा निवात
नादेवायमि माये समासो विम स्त्रील। व्यक्ष। पारवाद्योप्युत्तादित्वाद्दन्तोदात्तः; से
नालनाकद्व्रूतेनलवायु; सेवलितोपान्यषष्ठ्यो व्याने नल इत्येपेन; पाप
कवल; पापकवल; पुंवपि वाद्योप्यदेशस्याद्युदात्तः; पापकवले; संज्ञायां
मितिवक्तव्य अन्योत्रपरिणतमेकवले समासान्तोदात्त स्वमेव भवति चेति
पदे कोकिकुम्यान्तां समासे द्वितीयाकुम्याद्युत्पषु स्वरो विधीयत; दास्या मातु
दासीभारः; देवहूतिः; देवजूतिः; देवसातिः; देववीतिः; अन्तोदात्त पूर्वपदं वसु
नीतिः; वसुनीयः; आद्युदात्तं; इत्यत्रिकि त्रयाणां सिवसतिति अत्रेकिं शन्येनि दिति
वान्ते; औषधिः; औषधीय ते स्याम् इति कर्मण्यधिकारात् चेतिकिं प्रत्ययः; औ
षधवो त्र चान्तेन तत्पादात्; चंद्रमाः; चंद्रमोधिदित्यस्मिन्पदात् धीरो यच
द्रवाद्यस्त्र कर्मण्यायां न त्वादन्तोदात्तं; यस्मान्नस्तु हरव स्व पूर्ववत्प्रकृति

स्वरत्वमिति पाठे, नचाविहितं तत्सर्वोदासी भान्ता जिष्णु घृष्णुवत्; ४२ चतुर्थी तदर्थे
चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदभिधेयोर्थो यस्य तत्तदाचिन्त्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं तत्र
का हि दिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थं; यमयूपनेयूपदारु; कुंडलहिरण्यं रथदारु वल्की
हिरण्यपयूपदारुव; कुस्तुम्भुश्च नित्र निदिति वर्तते कुंडलहेमाद्योपि हवादि
भवति इति कालप्रत्ययो यो तोतोदात्तः; रथदारुकत्या घदान्तं; निकुवीत्यादि
२४ नाघनुप्रत्ययान्तः; वल्लीनूचोजीवस्वरे णांजोदात्तं; तदर्थे इति किं कुबेर
वलि; प्रकृतिविकारभावे कायमिष्यते ४३ अर्थे चतुर्थीति वर्तते अर्थे
नाम उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति मात्रेदमार्थयवित्र
देवतार्थं अतिथ्यर्थं मातृपितृभ्यां व्यावृत्तो पान्नावुणाद्विषुनिपातितो
पौ देवतानुवाकोलितस्वरेणमध्योदात्तः; अतिथिशब्दः; अतन्त्रजात्यादावन्त
देवतानुद्यर्थं; तदर्थेविशेषाण एव दारहिरण्यादयो भवन्ति नार्थशब्दवा
ते नित्यमिति नुप्रत्ययार्थं; तदर्थे विशेषाण एव ... कैचित्पुनरा हुः लोपकार्ये मेतदनेन ज्ञाप्यते
चा सामान्येन तदर्थो यो यस्मात्तं; कैचित्पुनराहुः ...
पूर्वविधिः; प्रकृतिविकृत्यो; समासे भवति अश्वघासः; तेषु स्वरामेत्यत्र सत्यपि
पूर्वविधिः नभवन्तीति ४४ क्तेच क्तान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
नादर्थे नभवन्तीति ...
भवति गोहितं अश्वहितं मनुष्यहितं गोरक्षितं मनुष्यरक्षितं वनतापसर
क्षितं अश्वतुर्थं; माघदान्तं; मनुष्यतृकोन स्वरितः; पत्निरुक्तं पूर्वपदमन्तोदा
त्तं गोभ्यो रक्षितमिति संप्रदाने चतुर्थी ४५ कर्मधारयेनिष्ठा कर्मधारये समा

ये क्तान्त उत्तरपदे पूर्वपदमनिष्ठान्तं प्रकृतिस्वरं भवति श्रेणिकृताः ऊक
कृताः पूगकृताः निधनकृताः श्रेणिशब्दः आद्युदात्तः ऊकपूगशब्दौ
अन्तोदात्तौ निधनशब्दो मध्योदात्तः कर्मधारय इति किं श्रेण्या कृतं श्रेणि
कृतं अनिष्ठेति किं कृताकृतं ४५ अहीने द्वितीया अहीनवाचिनि समासे
क्तान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति कष्टश्रितः त्रिश
कलपतितः ग्रामगतः कष्टशब्दो निष्ठान्तः स्वरेण आद्युदात्तः अहीन इति किं
कान्तारातीतः योजनातीतः द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यं इह मा भूत् सु
खप्राप्तो दुःखप्राप्तः सुखापन्नो दुःखापन्नः इति अन्तस्थाथे न्यस्यापवा
दो योगः ४६ तृतीया कर्मणि कर्मवाचिनि क्तान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्व
पदं प्रकृतिस्वरं भवति अहिहतः रुद्रहतः महाराजहतः आङि श्रिहनिभ्यां
ह्रस्वश्चेत्यौणादिके इण्प्रत्यये आद्युदात्तो व्युत्पादितः रुद्रो रक्प्रत्ययान्तः महाराजशब्दष्टच्प्र
त्ययान्तः नखनिर्भिन्ना नखावलूना दात्रलूना नासमवमस्तीति तृतीयाकर
णे न कृतानुवर्तत इति नावनुयातो निपातितः नन्तु सुमेरा मे स्वयेतो योगो
कर्मणीति किं रथेन यातो रथयातः गन्तव्ये देशे कर्तरि क्तः प्रथम विषयाद्या
दिस्वरापवादो योगः ४७ गतिरनन्तरः कर्मवाचिनि क्तान्ते उत्तरपदे गतिर
नन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति प्रकृतः प्रहृतः अनन्तर इति किं अभ्यु
द्धृतः समुदाहृतः कारकादिन्तस्यागतेरयं स्वरो न भवति अनन्तरे ग्रहणाद्धि
व्यवहिते कारकपूर्वस्य गतेरेव स्वरो भवति दूरादागतः दू

२८५

ति अतेन त्वमुकणासाहाम ध्यादेशो कृ प्रकृ गो गतिकारकपूर्वस्ये स्योनन्ताश्री
यत्ते कर्मणी ज्ञौवे प्रहात; कटदेवदत्त; याद्यादिस्वरापवादयोग;
५० तादौ च निति कृत्यगतौ तकारादौ च नितु कृद्वर्जिते निति कृति पर
तो गतिरनन्तरः; प्रकृतिस्वरो भवति प्रकर्ता हर्जेन; कृदग्रहणं सुप
देकृनाघथोमिकापियस्यास्यात् प्रलविनाप्रल विन्तु अतो विति कि आ
गमनु; ५१ तवै चान्तश्च युगपत् तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो भवति चतु
व्यातृ गतिश्चानन्तरः; प्रकृतिस्वरो भवति एतदुभयं युगपद्भवति अन्व
वेतवै परिचरितवै कस्मान्निपातनामिविरनवै रुपसर्गौ आधृ
नवै परिधानवै परिचरितवै निरोदन्त; कृत्स्वरापवादयोग इति ५० अनिगन्तो
पाद्या; अभिवर्जेमित्यमिरं तोदन्त; प्रकृतिस्वरो भवति अञ्चतौ वप्रत्यये परतः
वनोवप्रत्यये अनिगन्तो गतिः; प्रकृतिस्वरो विपर्ययमेकादेशोदात्तः; स्व
काइ प्राञ्चौ प्राञ्च; स्वरितो वानुदात्ते पदादौ इति प्राप्यङ् प्रत्यंचौ प्रत्यंच; के
किसो वा पाङ् पर्याञ्चौ पर्याञ्च; अनिगन्त इति किं प्रत्यङ् इति किं उदंचनञ्चौ रनि गतेंच
दु न्वरपदप्रकृतिस्वर इत्यभवति अनिगन्तो ञ्चतौ वप्रत्यये बहुत्वे भवति पराच
तो च प्रत्यये च स्वरां अनिगन्तो ञ्चतौ वप्रत्ययेऽपरतः; प्रकृतिस्व
पूर्णाका ५२ न्यधी च तिग्धाविन्दु ये ञ्चतौ च अञ्चतौ वप्रत्यये परतः; प्रकृतिस्व
रो भवतः; न्यङ् न्यञ्चौ न्यञ्च; उदात्तस्वरितयोर्यणः; स्वरितोऽनुदात्तस्येति
वनेरकारः; स्वरितः; अध्यङ् अध्यञ्चौ अध्यञ्च; अधीचे; अधीचा ५३ ईषद
न्यतरस्यां एवं दित्येन नन्न पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ईष

नकारः २ ईषत्पिंगलः २ ईषदित्यव्ययमन्तोदात्तः ईषद्भेद इत्येव स्यादौक्ष
तस्वर एव भवति ५३ किरणपरिमाणयोर्धने किरणपरिमाणयोर्व्याचोर्ध्वे
पूर्वपदे धन इत्युत्तरपदे तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवति विसवर्णो
धनं २ वैसवर्णो परिमाणस्य विसवर्णौ तदेवधनमिति कर्मधारयः व
कुबीष्पावपि परत्वात् विकृतस्य एव भवति । विसवर्णोधनं तस्य विसव
र्णोधनं; किरणतत्पुरुषः किं कस्य धनं; परिमाणतत्पुरुषः किं कांचनधनं;
धनं इति किं विष्णुमौलौ ५४ प्रथमो चिरोपसंपन्नो प्रथममुदाहरणं पूर्वपदम
चिरोपसंपन्नौ ग्रस्य मानार्थस्य तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरं भवति चिरोपस
पन्नः; आभिनवश्चिप्रथममवैयाकरणः; अभिनववैयाक
पनि सत्तोपसंपन्नः
रणः २ संप्रतिव्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः; प्रथमसूत्रम्; प्रथमस्माजि
तोदात्तः; अचिरोपसंपन्नौ विजानाति किं प्रथममवैयाकरणः; वैयाक
तिचित्वाद्युदात्तः; सनितो मन्तोदात्त एव भवति ५५ कतरकतमौ क
रणानामन्यतमौ; कतमत्सूत्रम्; पूर्वपदकर्मधारये समासे कतर
मेधारये कतरत्सूत्रम्
प्रकृतिस्वरं भवति कतरकठः २ कतमकठः २ कतरकलापः कतम
र स्वां प्रकृतिस्वरं कर्मधारय ग्रहणं तत्पुरुषार्थमिति नप्रवृत्ति पदो देवसिद्ध
कलापः २ कर्मधारय
५६ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः आर्यः; ब्राह्मणः; पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोः; उत्त
रपदयोः कर्मधारये समासे न्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति आर्यब्राह्मणः
२ आर्यकुमारः २ आर्यस्य कौ पदं नवादं स्वरितः; आर्य इति किं परमः
ब्राह्मणः परमकुमारः ब्राह्मण कुमारः कोहिनी किं आर्यक्षत्रियः कर्म

धारय इत्येव । आर्यब्राह्मणः । आर्यक्षत्रियः ॥ ८७ राजा च ॥ राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकु-
मारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राजब्राह्म-
णः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥ ५८ षष्ठी प्रत्येनसि ॥ राजेति वर्तते । अन्यतर-
स्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजशब्दः प्रत्येनस्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरो भवति ।
राजप्रत्येनाः ॥ ५८ क्ते नित्यार्थे ॥ क्तान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्य-
तरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्यप्रहसितः । २ कालाः इति द्वितीयासमासो-
ऽयं नित्यस्वार्थे ध्रुव इति न्यवर्तत प्रहसितः । सततमिति यदा भावे क्तः । न
दापाप्यादिस्वरेणाद्युदात्तः । नित्यार्थ इति किं मुहूर्तप्रहसितः ॥ ५९ ग्रामः
शिल्पिनि ॥ ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । ग्रामनापितः । २ ग्रामकुलालः । २ ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम
इति किं परमनापितः । शिल्पिनीति किं ग्रामरथ्या ॥ ६० राजा च प्रशंसायाम् ॥ रा-
जशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायामर्थेऽन्यतरस्यां प्रकृति-
स्वरं भवति । राजनापितः । २ राजकुलालः । २ कर्मधारयो राज्यगुणाध्यारोपेण
नोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे वा राजशब्दोऽन्तोदात्त एव । राजेति किं प-
रमनापितः । प्रशंसायामिति किं राजनापितः । राजनापितः । शिल्पिनीत्येव
राजहस्ती ॥ ६१ आदिरुदात्तः ॥ आदिरुदात्त इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं
यदित ऊर्ध्वमत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति स-
प्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे । स्तूपेशाणम् । मुकुटेकार्षापणम् । याज्ञिकाश्वो
वैयाकरणहस्ती इत्यादि मा भवेत् । आदिरिति किं [illegible] उदा

सप्तमी शौण्डादिभिः धमर्थे तत्पुरुषः सप्तम्यन्तं
इति प्रकृत्या भागा लाभमिति प्रयोजनम् ५२ ... अनुवादो दन्त्यासि नेरुपदे
शौण्डिकादिश्च पूर्वपदधर्मवाचिनि सह ... स्त्रीकरोति सोभिधीयते प्रेक्ष्य माचार्यानि
यौगिकपदं नेभवाविलामीति दयय; स्त्रीकरोति सो भिधीयते प्रेक्ष्य माचार्यानि
अघटप्य नेभवत्यिलामीति ... धर्मोपपत्तिसंनुप्रवृत्ते आचार्यस्ते सम्पादनयेन तेनवाप्राप्त
समासेयस्मृच्यते धर्मो स्वनुप्रवृत्ते आचामस्ते सम्पादन येन नेन वाप्राप्त
नित्ये भूषणो गुणाः; मुकुलो कोपायगं; फलाद्विपदि काद्र बदि माणवक;
सप्तम्या मिति सप्तमी समासः; कामनीति नेतिविभक्तौ रलुक्त्या त्रिका
सन्तापामिति सप्तमी समासः; अपिनुव्यागवं; कश्चिदयमाचार्योव्यवस्थि
तो; वैयाकरणः स्त्री मा न लोऽपि नुव्यागवं; कश्चिदयमाचार्यो व्यवस्थि
तः; स्तोकादिषु कृत्वा दिपादनवृत्तिं यात्रिकादीनां चाचार्यादीनि धर्मे इति किं सं
वेश्मनि; कर्मणि; कर्मकर्म; वाचिनकर्म; प्रकरणादृष्टिं किं वाडवकुलं सावुद
काया न सुखादयः; सस्त्रबीज नि बकात्स्त्वरूकाले मार्गे पूर्वस्त्रैयमीयते
परस्मान्निति नुच्यते पत्नोपि कृत्स्नकाल स्थितेरागोणाय्यते इति एतत्पू
रणप्रीति सां धेनुना तत्पाते वाङ्वादयोयमिति ज्ञानि स्वरः; स्त्रिच भवति धनुर
कैव युक्तवाचि तिस्न मासे पूर्वपदमाद्युदात्ते भवति गोवलवं; गोमहिष
दं; गोहाम सोदं; गोसंख्या; अश्वसंख्ये; इयुक्त इति समाहिते; कालेवो न त्यपे
दः; सक्तव्यानि ५७ विभाषाद्यधाद्धो गण्डे तत्पुरुषे पूर्वपदमा
ये; सञ्ज्ञया ने भवति गवाद्यधा; २ अश्वाद्यधा; २ अश्वाद्वैधा; २ पापचारीति ... निपा
धकवादे; भिक्षुकाचिन्तुलेमपदेवि भावा आद्युदात्ते भवति पापनापितः; २
पञ्चवर्षः; २ पापाणकेनोतिनेति निपातने... पापकुलालः; पापकुलाल समो
पापकुलालः; २ पापाणके ... इति प्रतिपदोक्तः; पापकृतोऽस्य समासः
नाधिकरणे; समासः; इतिचात्री समासे स्वनभवति पापस्य नापितः; पाप

नाचिनद्गति ॥६६॥ गोत्रांतेवासि माणवब्राह्मणेषु क्षेपे गोत्रवाचति अंतेवासि
वाचिति चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च क्षेपवाचाति समासे पूर्वप
दमाद्युदात्तं भवति जंघावात्स्यः यो जंघायादानं तदास्मै रुचिमिति वात्स्यः
सेवपधने सजजाबानुस्वद्भु जितिविद्यते भार्यासौश्रुतः भार्याप्रधानतया
सौश्रुतापत्यस्य दोषः वक्रोभन्नकृतेयः भन्नकृत नगुल्वः सुभ्रादिषुपथ
तो गोत्रग्रतेवासी कुमारीदाक्षः कंवलचारायणीयाः घृतरौढीया ओदन
स्वपाणिनीयाः कुमार्यादिलाभकामा ये दाक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राणि
धीयते तेन त्रिछात्रा वाप्रतिपद्यंते तएवमुच्यंते अंतेवासिमाणवभिक्षा
माणवः भिक्षालवपूस्पेक्षमिति माणवः आख्यणदासीब्राह्मणः वृषलीब्रा
ह्मणः आजब्राह्मणः आजद्ब्राह्मणः भयब्राह्मणः भयेन ब्राह्मणः संपद्य
ते अत्रयस्पान्यत्र समासेन दोषाणां लिप्सुरुपेक्षत्वेनतत्र हेमासक
र्णवः गोत्रादिष्विति किं दासीश्रोत्रियः क्षेप इति किं महाब्राह्मणः ॥६७॥ अंगा
नेव्यः गूदेये मैरेये च उत्तरपदे तद्गवाचीति पूर्वपदान्याद्युदात्तं भवंति
ति मैरेयः मधुमैरेयः मधुविकारो मैरेयः तस्य गुडविकारस्य गुडमै
गुडमैरेयं भवति मधुविकारस्य मधुमैरेयं भवति अंगानीति किं परममैरेयः मैरे
य इति किं पुष्पासवः फलासवः ॥६८॥ भक्ताख्यास्तदर्थेषु भक्तमन्नं तदाख्या
स्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवंति भिक्षाकंसः भाजीकंसः आणीकं
सः भिक्षा यदर्थोन्नाविकारेषाः भक्ताख्या इति किं समाशशालयः समसे न
समासः इति क्रियामात्रपूर्वपदमेनोदात्तं ॥६९॥ गोविडालसिंहसैंधवेषु

पमाने गोविडालसिंहसैंधवइत्येते षूपमानवाचिषूत्तरपदेषु
पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति गोधान्यादिः धिर एमगवाः विडालः गो
विडालः गोविडालः भिक्षाविडालः आर्याविडालः तृणसिंहः
सिंहः सैंधवसक्तुसैंधवः पानसैंधवः धान्यंगोमूत्रेवानिविम्
काष्ठसिंहः सैंधवसक्तुसैंधवः पानसैंधवः उपमानार्थो यथा संभवं यथाप्रसिद्ध
यथासूत्रादिभिरिति समासे उपमानार्थो यथा संभवं यथाप्रसिद्ध
यत्वा शूद्रादिभिरिति समासः गवा कृत्वा सति बोद्धुं तधान्यं धान्यं गवश्च द्वेनोच्यते
चेयो जिन्वः गवा कृत्वा सति सिंहः ७० प्रके जीविकार्थे प्रकप्रत्ययान्तउ
उपमानइतिकिं परमसिंहः । समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति वृत्तेन
रपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । मिति कीडतां
लेखकः दन्तलेखनादिभिर्येषां जीविकाः एवमुच्यते मिति क्रीडनां
विकयोरिति समासः प्रकइति किं रमणीयकर्त्ता जीविकार्थइति किं
विकयोरिति समासः ७२ प्राचां क्रीडायां प्रागुदेशवाचिनां या क्रीडा
इत्यमिति कां धात्वयोसे ... प्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति
तद्वाचिनि समासे कप्रत्ययान्तउत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति
उद्दालपुष्पभंजिका वारणपुष्पप्रचायिका तालभंजिका सालभंजि
गद्यं तलपुष्पभंजिका ... क्रीडाजीविकयोरिति षष्ठीसमासः प्री
का । संज्ञायामिति ... जीवपुत्रप्रचायिका उष्णमुदीचां क्रीडा क्रीडायामिति किं
चामिति किं जीवपुत्रप्रचायिका ममपत्रप्रचायिका पर्यायेएवुलप्रत्ययोयं ७२
नवपत्रप्रचायिका अणि नियुक्ते अण्णन्तउत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्यु
दात्तं भवति छत्रधारः तूणधारः भृंगारधारः कमण्डलुग्राहः नियुक्तो
धात्रं भवति ... कर्त्तव्ये तत्परोनभवतीति युक्तरूपास्तेनेन ति
धिकृतः सचकास्मि ... कांडलावः कुण्डलावः ७३ शिल्पिनि चाकृञः शि
ल्पिनि नियुक्तइति किं

शिल्पिवाचिनि समासे अणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृ
ञो भवति तन्तुवायः वालवायः तुन्नवायः शिल्पिनीति किं काण्डलावः शूर
लावः अकृञ इति किं कुम्भकारः अयस्कारः ७४ संज्ञायां अण्यकृञ इत्यनुवर्तते संज्ञा
यां विषये अणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तन्तुवायो नाम कीटः
वालवायो नाम पर्वतः अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मणः ७५ गोतन्तिय
वं पाले गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्दे उत्तरपदे आद्युदात्ता
नि भवन्ति गोपालः तन्तिपालः यवपालः अनियुक्तार्थ आरम्भः गोतन्तियवमि
ति किं वत्सपालः पाल इति किं गोरक्षः ७६ णिनि णिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्वपद
मानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिन्यन्ते उत्तरपदे आद्युदात्तं भव
ति उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी खरनादी उपमानग्रहणमस्य विषयविभागार्थं
मस्य पूर्वस्य च शब्दार्थप्रकृतावेवेति किं वृकवञ्ची वृकप्रेक्षी प्रकृति
ग्रहणं किं प्रकृतिरेव उपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्थः तत्रैव यथा स्यात् इ
ह मा भूत् गर्दभोच्चारी कोकिलाभिव्याहारी एवकारकरणमुपमानावधा
रणार्थं शब्दार्थप्रकृतौ अनुपमानमनुपमानं चाद्युदात्तं भवति सिंहविन
र्दी पुष्कलनर्दी ७८ युक्तारोह्यादयश्च युक्तारोह्यादयः समासा आद्यु
दात्ता भवन्ति युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतन
न्दी आगतप्रहारी एतानि णिन्यन्तस्य वा पाठस्य प्रयोजनार्थं पञ्चमी पूर्वपदे
सन् पदानीयमानार्थानीति केचित् इह मा भूत् वृकाद्रोही युक्ताध्यायीति आ
गते मत्स्या क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् स्वाङ्गे षष्ठीसमासाः अन्तो ग्रा
मगोधुक् अश्वत्रिरात्रः व्युष्टत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः शणपादः षष्ठीसमासाः एकशिति
पात् एकशितिः पादोस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः पात्रेसमितादयश्च
ता यो नाम उत्तरपदमिति नञ्सुभ्यां बहुव्रीहौ समासे [illegible] लीयसी वा

का
शि
का

दन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वे तत्पुरुषसमाससंज्ञस्य स्वरनिमित्त
स्वरबलीयस्त्वात् अन्तोदात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते एवमपि ना
र्थः एतेन इगन्तादिमात्रेति सिद्धत्वात् एवं तर्हि ज्ञापनार्थमेवेममनुज्ञाप
यति । द्विर्थं तत्पुरुषे तत्पदे द्विगुस्वरो तिसिद्धत्वात् एवं तर्हि ज्ञापकार्थमेवे
तदनुज्ञापयति । द्विर्थं तत्पुरुषे उत्तरपदे द्विगुस्वरेणैव भवति तेन द्विगुरितिपादिस्वरविधि
तिरुक्तो नुदात्तो भवति निमित्तस्वरबलीयस्त्वं स्यात्प्रोक्तमिति पानुस्वरवचन
मेव ज्ञापकं वक्ष्यति यात्रैस्मिन्नापत्ययः श्रोयुज्ञस्तोऽस्याद्यः स्वरे न स्यात्कृ
दन्तो भवति ८१ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भ्राष्ट्र
वट इत्येतानि पूर्वपदानि जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति कुटीजः शमीजः
काशजः कापजः तुषजः भ्राष्ट्रजः वटजः ८० अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः पूर्वपदस्य
अन्त्यात्पूर्वमुदात्तं भवति उपसरजः मन्दुरजः आमलकीजः बदरीजः बह्वच इ
ति किं दग्धजानि तृणानि कुसुजानि तृणानि ८१ ग्रामेऽनिवसन्तः ग्राम उत्त
रपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति तच्चेन्निवसद्वाचि न भवति मल्लग्रामः वणि
ग्ग्रामः ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची देवग्रामः देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिवसन्त
इति किं दाक्षिग्रामः माहकिग्रामः दाक्षयो निवसन्ति यस्मिन् ग्रामे स दाक्षिग्रा
म इत्युच्यते ८२ घोषादिषु च घोषादिषूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्यु
दात्तं भवति दाक्षिघोषः दाक्षिकटः दाक्षिपल्वलः दाक्षिबदरी दाक्षिपिङ्गलः दा
क्षिह्रदः दाक्षिरङ्गदाक्षिर्दाक्षिशालीपादपस्वस्थः नागकुलं कुन्ददाक्षिः शाल्मल
मुनिः आत्रेयीमुनिः दाक्षिप्रियः दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवास
वासवाचीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयं
ति केचिदपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ८४ छात्र्यादयः शालायाम् शालायामुत्तरपदे

२५३

आ पय ग्रा छ पा न्ना भवंति छात्रि ज्ञाला ऐलि ज्ञाला छात्रि ऐलि भांडि व्या लि ग्रा पि छ
लि ग्राघ टि गौचि यदा ज्ञाला ज्ञा: समासो नपुंसकलिंगो भवति नदान न्युक
बे ज्ञाला या नपुंसक इत्येन स्मा न्पूर्वं वि प्रति बेधेन पूर्वपदा घ्र दा न च
मे व भवति छात्रि ज्ञाल ऐलि ज्ञाल ॥ प्रस्थे व्र ज मः कर्कादीनां प्रस्थ न्ना
वे उत्तर पदे कर्कादि ज्ञा व र्जि तम न्व प्र पूर्वपदमाद्य दात्त भवति इन्द्र
प्रस्थ: माहिकि प्रस्थ: ग्रा कर्कादीना मिति किं कर्की प्रस्थ: मघी प्रस्थ: कर्की
२८० मघी मकारी हजना कर्क धूम्र मी ज्ञारी स्वक तुक कुवरी ॥ मालादीनां च प्रस्थ
न्ना व्द उत्तर पदे मालादीना मादि रुदात्तो भवति मालाप्रस्थ: ज्ञोणा प्रस्थ:
मौ ला ज्ञा ला भोणा ब्रा व्हा चा मा ज्ञोजी एक का मी वृ ज्ञाय ग्रा रम एक ज्ञोणा
न्ना व्द यो हे प्रचं दे मुइ जि वृ व संज्ञा ॥ ग्रमह न्नव नगर म नु दी चां नगरस्तु
वे उत्तर पदे महन्नव ज्ञा व्द व र्जि त पूर्वपदमाद्य दात्त भवति नचे दुदाम
वति सुम्न नगरं पुंड्र नगरं विराट नगरं ग्रमह न्नव मिति किं महा नगर
नवनगरम नुदी चा मिति किं कांचीनगरं नांदीनगरं ॥ ग्रमे चाव र्णा व्य च
ग्राच ग्रमे न्ना वे उत्तर पदे व्य च त्र्याच पूर्वपदम व र्णा न मा घु दात्त भवति
द न्ना र्ये मे गु न्ना मं कच्छ रा मं वाय सा र्मं ग्रव र्णा मि ति किं वृहद र्मं व्य चु त्र्याजि
ति किं कपिंजला र्मं ग्रव ह न्नव मि त्येव मह र्मं नवा र्मं ॥ न भू ना षि के सं
जीवम द्रा श्म कं ज ल भूज ज्ञापि संजीव मद्र ग्रश्म नू कं ज ल इत्ये ता न्य मे ज्ञा व्द
उत्तर पदे ना घु दा त्ता नि भवंति भूना र्मं ग्र षिका र्मं संजीवा र्मं ग्र श्मा र्मं
ग्रह र्णा सें चा न वि गृ ही ता र्थं मद्रा श्मा र्मं कं ज ला र्मं समा सां तो दा त्त त्व मे व
भवति गा घ दात्त र्थे कर ग्रो दि वो दा सीना छंद स्या दि रुदा त्तो भवतीति
वो दा सा य गा यत दि वो दा सं व ध्र श्री य दा सी ना छंद स्या दि ति हदा ज्ञौ भव तीति

यज्ञवत् दिवोदासाय गायत्न दिवोदासं वधूश्श्वा यदा श्रुषे ॥ ८९ ॥ अंतः । अंतः पद्यते ऽसदधिकारे यत्र
उत्तरपदस्याम । नत्रपूर्वपदस्यान्तउदात्तोम वक्तव्ये न वृद्धिर्भवति । सर्व
गुणकात्स्न्येति सर्वश्वेत । सर्वकाल । प्रागुत्तरपदादि स्ये न स्यादधिकारो निवृ
त्तेः ॥ ९० ॥ सर्वगुणकार्त्स्न्ये सर्व न्नाद्यं । पूर्वपदं गुणकार्त्स्न्ये वाचि मान्ते ऽन्तोदात्तं भ
वति सर्वश्वेत । सर्वकाल । सर्वमहाननुस्वरमिति किं परमश्वेत । अत्र श्याप्यो
परमश्वेत स्येति गुणकात्स्न्ये न वर्तते गुणा न क्ष्य किं सर्वसौवर्ण सर्व
जते । कात्स्न्ये इति किं सर्वेषां श्वेततर । सर्वश्वेत । गुणाः [illegible] सर्वसौवर्ण सर्व
लोपश्च वक्तव्य इत्येवमत्र समास लूलोपश्च । संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ९१ ॥ सं
ज्ञायां विषये गिरिनिकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति अ
ञ्जनागिरि । भञ्जनागिरि । निकाय मुण्डनिकाय । चिक्कलिनिकाय । पोतनिकाय
संज्ञायामिति किं परमगिरि । ब्राह्मणनिकाय ॥ ९२ ॥ कुमार्यां वयसि । कुमार्यामु
त्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति वृद्धकुमारी । जरत्कुमारी
कुमारी वाच्य । वयसा सह समाने योगमात्रे सुपा दायपवनो वृद्धादि निवृत्तौ
वचने । समानाधिकरणे भवति तत्र यद्यपि योगो न कुमार । सोम वर्ण
यसीति किं परमकुमारी ॥ ९३ ॥ उदकेऽकेवले । अकेवले मिश्रे उदक उ
त्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति गुडमिश्रमुदकं गुडोदकं
ति लादकं स्याम कृत एकादेशः । स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितो भ
ति अकेवलमिति किं शीतोदकं उष्णोदकं ॥ ९४ ॥ द्विगौ क्रतौ । द्विगावुत्त
रपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति गर्गत्रिरात्रः चरकत्रिरा
त्रः । [illegible] गर्गत्रिरात्र । गर्गत्रिरात्र । द्विगाविति किं अतिरात्रः । अ
[illegible] विति किं बिल्वसप्तरात्र । बिल्वा सन्त स्मिन् बिल्वस
[illegible] बिल्वसप्तरात्र ॥ ९५ ॥ सभायां नपुंसके । सभाया [illegible]

२५८

पदेन पुंसकेति केलिंगे समासे पूर्वपदमंतोदात्तं भवति गोपालसभं पशुपाल
सभं दासीसभं सर्वसभं सभायामिति किं ब्राह्मणसेनं नपुंसक इति किं राज
सभा सभायां । प्रतिपदोक्तं नपुंसकलिंगाभिकरणे ये इति रमणीयसभं ब्रा
ह्मणकुलानि सभा ... न भवति ९५ पुरे प्राचां पुरस्तूत्तरपदे प्राचां देशे पूर्व
पदमंतोदात्तं भवति लाटीपुरं शिवदत्तपुरं कांचीपुरं नांदीपुरं प्राचामिति
किं ... एवं पूर्वे समासे पुरस्तूत्तरपदे पूर्व
किं अरिष्टगौडपूर्वे च अरिष्टगौड इत्येवं पूर्वे समासे पुरस्तूत्तरपदे
२८(पदमंतोदात्तं भवति अरिष्टगौडपुरं पूर्वग्रहणं किं इत्यादि । येषां
पूर्वपदमंतोदात्तं भवति अरिष्टपुरं गौडपुरं न हास्तिनफलकमार्देयाः हास्ति
स्वातू अरिष्टश्रितपुरं गौडभृत्यपुरं ९८ न हास्तिनफलकमार्देयाः पुरस्तूत्तरपदे हां तोदात्तं भवति
लकमार्देय ... पूर्वपदानि पुरस्तूत्तरपदे हास्तिनादीनि शुभ्रा दिवाकर कुमार
हास्तिनपुरं फलकपुरं मार्देयपुरं मृदो ... नाति पूर्वपदा
ये ९९ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायां कूलसूदस्थलकर्षेषु उत्तरपदेषु ... कूलकर्षे कूलावि
ति विलम्बी ... पूर्वपदं आद्युदात्तं भवति ... किं स्थलस्वामी १०० दिक्शब्दा
... पूर्वपदमंतोदात्तं भवति ग्राम
ग्रामे जनपदाख्यानं चानराटां ... पूर्वपदकानां ... नवपदा
जनपदाख्याने चानराटां पूर्वकालवृत्ति काम्पपरकर्षवृत्ति को जनपदपूर्वपदा
... काममम पूर्वकालवृत्ति ... पूर्वा धिमारक अपरा धिमारक पूर्वपञ्चा
ल अपरपञ्चाल ... पूर्व धिमारकमध्यकारकस्त्रैषु ... धिमारकौ
न अपरपञ्चाल आधिमारकमाधिकारकृतो ... अपर
पाल; चानराटां पूर्वचानराटं अपरचानराटं ... कौत्स ...
चिदिकु ... ग्रहणं । आचार्योपसर्जनश्चांतेवासिनि आचार्योप

२९४

रजनांते कासिकादिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवंति। पूर्वपाणिनीयाः। अपरपा
णिनीयाः। पूर्वकान्यकुब्जाः। अपरकान्यकुब्जाः। आचार्योपसर्जन इति किं
पूर्वपुष्काः। पूर्वशिष्याः। अंतेवासिनीति किं पूर्वपाणिनीयं शास्त्रं॥ २ उत्तरपदवृ
द्धौ सर्वं च उत्तरपदस्येत्यवाधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्वत्युत्तरपदे सर्व
शब्दो दिक्शब्दाश्चोत्तरपदस्येति जनपदवाचिन्यां जनपदलक्षणायां वृत्तौ तथा
तु सर्वश्चाजनपदस्य दिशोमद्राणामिति चोत्तरपदे वृद्धिः। आद्यिकालक्षणाद्यु
दात्तं भवति सर्वभासः। सर्वकारकः। ३ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां बहुव्रीहौ समासे
विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषये अंतोदात्तं भवति विश्वदेवः। विश्वयशाः। वि
श्वमहान्। पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहाविति किं विश्वे
च ते देवाश्च विश्वदेवाः। संज्ञायामिति किं विश्वे देवा अस्य विश्वदेवो विश्वामित्रः
विश्वजनः इत्यत्र तु संज्ञायामित्यादिनियमेन तद्भवति प्रमाणात्। बहुव्रीहा
वित्येतेषु उत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति संज्ञायां वृ
कोदरः। कामोदरः। हर्यश्वः। यौवनाश्वः। सुवर्णपुंखेषु। महेषुः। ५ क्षेपे क्षेपे ग
म्यमाने उदराश्वेषु इत्येतेषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदमन्तो
दात्तं भवति संज्ञायां कुण्डोदरः। घटोदरः। उदरग्रहणं कटुकोदरः। स्पंदिताश्वः। अश्व
इषुष्वानिधानेषु। चलाचलेषुः। अनुदरः। सूदरः। इत्यत्र नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं
भवति विप्रतिषेधेन। ६ नदी बंधुनि बहुव्रीहौ समासे बंधुशब्दः
परे नदी पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति गार्गीबंधुः। वात्सीबंधुः। नदीति किं ब्रह्मबंधुः। ब्र
ह्मशब्दोऽकारांतो घञ्प्रत्ययान्तः। बंधुनीति किं गार्गीप्रियः। ७ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्यां
बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति अन्यतरस्यां प्र
क्षालितपादः। प्रधौतमुखः। प्रदिग्धमुखः। स्वांगवाचीनपादादौ मुखस्वांग

वाचीतत्पुरुषेऽमुष्य स्वरो गमिन्यो न भवति नञो मूलेपदप्रकृतिस्वरेण
गतिरनंतरः इत्यो घञादा नः निष्ठेति किं प्रसवोऽकमुखः उपसर्गपूर्वेति
किं शुष्कमुखः ॥ उत्सादेर्वादिः उत्तरपदादिरित्यनेन दधिकान्ते ओदितत्वं
यद्विनत्ति ऊर्ध्वमतु ऊर्ध्वमासः उपसर्गपदस्यादिरुदात्तो भवतीत्येवं नञ्ब्रहेदि
न कर्णवर्णपूर्ति कर्णोवर्णलक्षणात् श्वेतकर्णः शूलकर्णः दात्राकर्णः उत्त
रपदस्यैतत्ययादावर्णे समासे आदिमिति प्रवृत्त्या भगालमिति यो वर्णे
कर्णो वर्णलक्षणात् वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदे
बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति श्वेतकर्णः कृष्णकर्णः लक्षणात् दात्रा
कर्णः शंकुकर्णः कर्णलक्षणस्येति दीर्घश्च लक्षणमिति पशूनां विभाग
ज्ञापनार्थं दात्रशंकुप्रतिचिह्नं कर्णादिषु यत्क्रियते तदिह गृह्यते ने
ह स्थूलकर्णः इह न भवति कर्ण इति किं श्वेतपादः वर्णलक्षणादिति किं
शोभनकर्णः महाकर्णः अपमध्ये गोकर्णः स्वरकर्णः ११ कण्ठपृष्ठग्रीवाजंघं
च कण्ठपृष्ठग्रीवाजंघा इत्येतान्युत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्य
योराद्युदात्तानि भवन्ति शितिकण्ठः नीलकण्ठः संज्ञायां खरकण्ठः उष्ट्रकण्ठः औ
पम्ये पृष्ठकाण्डपृष्ठः संज्ञायां गोपृष्ठः अजपृष्ठः उपमे ग्रीवासु ग्रीवः सुग्री
वः नीलग्रीवः संज्ञायां अश्वग्रीवः गोग्रीवः अपमध्ये चा नाडीजंघः
घः संज्ञायां गोजंघः अश्वजंघः उपमायां जंघः अपमध्ये १२ शृंगमवस्थायां च शृं
ग शब्द उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ समासे आद्युदा
त्तं भवति उद्गतशृंगः द्व्यंगुलशृंगः त्र्यंगुलशृंगः अत्र शृंगोद्गमनादिकृतो
गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था संज्ञायां ऋष्यशृंगः औपम्ये मेषशृंगः मेषशृं
गः अवस्थादिष्विति किं स्थूलशृंगः १३ नञो जरमरमित्रमृताः नञो ज